

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

ISSN 3083-6158 (print)

ISSN 3083-6166 (online)

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Випуск 18/60 (2025)

**Видавничий дім
«Гельветика»
2025**

УДК 94(477)(062.552)
У 45

Рекомендовано до друку вченою радою
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(протокол № 11 від 25 вересня 2025 року)

«Українські історичні студії» відповідно до наказу МОН України від 02.10.2024 № 1415 є зміненою назвою попереднього видання «Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія» перереєстровано і затверджено в Переліку наукових фахових видань (категорія «Б») рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409. Збірник індексується у міжнародних базах даних: **Google Scholar, Index Copernicus** (ICV 2023 = 65.72).

Впродовж 2004–2024 рр. попереднє видання виходило за серійним принципом.

Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 2360 від 11.07.2024 року (Ідентифікатор медіа R30-04754)

Відповідальність за достовірність наведених у публікаціях фактів, дат, найменувань, прізвищ, імен, цифрових даних несуть автори статей. Наукові статті друкуються за авторськими варіантами. Думка редакційної колегії може не збігатися з думкою авторів.

Українські історичні студії / ред. кол. Юрій Стечик (головний редактор) та ін.
Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2025. Випуск 18/60. 192 с. DOI: <https://doi.org/10.24919/3083-6166.18/60>.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

DROHOBYCH IVAN FRANKO STATE
PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 3083-6158 (print)
ISSN 3083-6166 (online)

UKRAINIAN HISTORICAL STUDIES

Issue 18/60 (2025)

“Helvetica”
Publishing House
2025

ISSN 3083-6158 (print)
ISSN 3083-6166 (online)

UDC 94(477)(062.552)
U 45

Recommended for printing by Academic Council
of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(September 25, 2025, Minutes № 11)

“Ukrainian Historical Studies” in accordance with the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 02.10.2024 No. 1415 is a changed title of the previous edition “Problems of the humanities: a collection of scientific works of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. History Series” was re-registered and approved in the List of scientific professional editions (category “B”) of Ministry of Education and Science of Ukraine No. 409 dated 17.03.2020 and registered in the international scientometric databases **Google Scholar**, **Index Copernicus** (ICV 2023 = 65.72).

During 2004–2024, the previous edition was published serially.

Registration of Print media entity: Decision of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine: Decision No. 2360 as of 11.07.2024 (Media ID: R30-04754)

The authors of the articles are responsible for the authenticity of the facts, dates, names, surnames, names, and digital data contained in the publications. Scientific articles are published from copyright/author's texts. The opinion of the editorial board may not coincide with the views of the authors.

Ukrainian Historical Studies / Yuriy Stetsyk (Editor-in-Chief) & others. Drohobych : Publishing House “Helvetica”, 2025. Issue 18/60. 192 p. DOI: <https://doi.org/10.24919/3083-6166.18/60>.

РЕДКОЛЕГІЯ

Стецик Юрій, головний редактор, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Вереса Дорота, доктор габілітований з історії, професор, професор інституту історії, Університет у Седльце (Польща).

Гузовський Петро, доктор габілітований з історії, професор, професор кафедри історії демографічних, господарських і релігійних структур, Білостоцький університет (Польща).

Ґронек Аґнешка, доктор габілітований з історії, професор, професор кафедри польсько-українських студій, Ягеллонський університет у м. Краків (Польща).

Корсак Роман, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри туристичної інфраструктури та готельно-ресторанного господарства, ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Лазурко Лідія, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Машталір Вадим, доктор історичних наук, професор, начальник Центру воєнно-стратегічних досліджень, Національний університет оборони України.

Петречко Олег, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Ситник Олександр, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького.

EDITORIAL BOARD

Stetsyk Yurii, Editor-in-Chief, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Gronek Agnieszka, Habilitated Doctor in History, Professor, Professor of the Department of Polish-Ukrainian Studies, Jagiellonian University in Krakow (Poland).

Guzowski Piotr, Habilitated Doctor in History, Professor, Professor of the Department of History of Demographic, Economic and Religious Structures, University of Białystok (Poland).

Korsak Roman, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Tourism Infrastructure and Services Department, Uzhgorod National University.

Lazurko Lidiia, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Mashtalir Vadym, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Centre for Military and Strategic Studies, National Defence University of Ukraine.

Petrechko Oleh, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

Sytnyk Oleksander, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History and Archeology, Bogdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University.

Wereda Dorota, Habilitated Doctor in History, Professor, Professor at the Institute of History, University of Siedlce (Poland).

ЗМІСТ

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Oleh PETRECHKO SOMNUS IN URBE: THE PROBLEM OF SLEEP IN ANCIENT ROME.....	11
Володимир КИЦЕЛЮК РІД ШЛЯХТИЧІВ ЛАНЧИНСЬКИХ ІЗ ЛАНЧИНА В КОЛОМИЙСЬКОМУ ПОВІТІ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ ІЗ СЕРЕДИНИ XV ДО ПОЧАТКУ XVII СТ.....	17
Mykola KAVACHYNSKYI, Inna SAVINA TOTAL DEFENCE AS THE PRIMARY METHOD OF ORGANIZING RESISTANCE DURING THE NATIONAL LIBERATION WAR OF 1648–1657.....	27
Андрій ІСАЄНКО ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА РОЗСЕЛЕННЯ НІЖИНСЬКИХ ГРЕКІВ У XVIII–XIX СТОЛІТТЯХ	38
Степан КОБУТА КОЗАЦЬКА УКРАЇНА В НАУКОВИХ І ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ПРАЦЯХ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ КРАВЦЯ	46
Олександр НАБОКА, Віктор ВОРОНІН, Ігор МИХАЛЬСЬКИЙ ВІД СХІДНОАЗІЙСЬКОГО ДО ГЛОБАЛЬНОГО КУРСУ. Т. РУЗВЕЛЬТ ТА ЕВОЛЮЦІЯ АМЕРИКАНСЬКОЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	56
Юрій СТЕЦИК, Микола ГАЛІВ ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У ВІЗІЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.).	63
Антон ГАУК ЧУТКИ ЯК ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ТА ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ НА МЕЖІ XIX–XX СТ.	72
Надія ТЕМІРОВА ОБРАЗ УКРАЇНИ У СПОГАДАХ ВЕЛИКИХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.	82
Віктор ЧАЛАВАН НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЕНТОМОЛОГІЧНИХ СТАНЦІЙ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТ.	89
Оксана ГОРБАЧИК АМЕРИКАНСЬКА МІСІЯ В. МОРГАНА ШУСТЕРА ЯК ЧИННИК У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ІРАНУ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ.....	98
Максим ПОТАПЕНКО ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ПОЛЯКІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ В 1917–1918 РОКАХ.....	105
Едуард ПЕТРОВСЬКИЙ, Максим РУДЕНКО СТВОРЕННЯ ТА КАДРОВИЙ СКЛАД ОДЕСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ ПРОКУРАТУРИ (1922–1924 рр.)	112
Мирослава ФІЛІПОВИЧ, Наталія СІРУК ПРОЦЕС КОНСОЛІДАЦІЇ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ВОЛИНІ В 1918–1939 РР.	124
Віталій ТЕЛЬВАК, Вікторія ТЕЛЬВАК, Ольга ВЛАДИГА МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ТВОРЕЦЬ І РЕДАКТОР ЧАСОПИСІВ ДЛЯ СЕЛЯН.....	131
Іван АНДРУХІВ ЄПІСКОП ГРИГОРІЙ ХОМИШИН: СЛУЖІННЯ, ІДЕЇ ТА СПАДЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ	142
Ольга КАКОВКІНА ВІДЧУТТЯ І «ПІСЛЯСМАКИ» «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ» 1968 Р. У ДОКУМЕНТАХ З ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	149

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ, Олег ЄГРЕШІЙ, Петро ГАВРИЛИШИН

ОПАНАС ЗАЛИВАХА В УКРАЇНСЬКИХ ДІАСПОРНИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ

(НА ПРИКЛАДІ ЧАСОПИСІВ «ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» І «СУЧАСНІСТЬ»)..... 162

Olena KHOMENKO, Olena MOVSCHAN

THE RUSSO-UKRAINIAN WAR AS A CATALYST FOR THE DECOLONIZATION

OF UKRAINIANS: HISTORICAL-EDUCATIONAL DIMENSIONS

AND INFORMATION-PSYCHOLOGICAL OPERATIONS..... 171

РЕЦЕНЗІЇ

Леонід ТИМОШЕНКО, Марта ТИМОШЕНКО

ҐРУНТОВНЕ НОВАТОРСЬКЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПЕРЕМІШЛЬСЬКОЇ

ПРАВОСЛАВНОЇ ЄПАРХІЇ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ТА РАННЬОМОДЕРНОГО ПЕРІОДУ. 182

CONTENTS

UKRAINIAN HISTORICAL STUDIES

Oleh PETRECHKO	
SOMNUS IN URBE: THE PROBLEM OF SLEEP IN ANCIENT ROME.....	11
Volodymyr KITSELIUK	
THE NOBLE LANCHYNSKI FAMILY FROM LANCHYN IN KOLOMYIA DISTRICT, HALYCH LAND, FROM THE MID-15TH TO THE EARLY 17TH CENTURY	17
Mykola KABACHYNSKYI, Inna SAVINA	
TOTAL DEFENCE AS THE PRIMARY METHOD OF ORGANIZING RESISTANCE DURING THE NATIONAL LIBERATION WAR OF 1648–1657.....	27
Andrii ISAIENKO	
DYNAMICS OF THE POPULATION AND SETTLEMENT OF NIZHYN GREEKS IN THE 18TH – 19TH CENTURIES	38
Stepan KOBUTA	
COSSACK UKRAINE IN THE SCIENTIFIC AND PUBLICISTIC WORKS OF PROF. MYKOLA KRAVETS..	46
Oleksandr NABOKA, Viktor VORONIN, Ihor MYKHALSKYI	
FROM AN EAST ASIAN TO A GLOBAL COURSE: T. ROOSEVELT AND THE EVOLUTION OF AMERICAN FOREIGN POLICY STRATEGY AT THE TURN OF THE XIX–XX-TH CENTURIES	56
Yurii STETSYK, Mykola HALIV	
THE GENESIS OF THE UKRAINIAN COSSACKS IN THE VIEWS OF POLISH HISTORIANS (LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY)	63
Anton HAUK	
RUMORS AS A TOOL OF SOCIAL INTERACTION AND POLITICAL INFLUENCE IN UNDER-RUSSIAN UKRAINE AT THE TURN OF THE 19–20TH CENTURIES	72
Nadiia TEMIROVA	
THE IMAGE OF UKRAINE IN THE MEMOIRS OF GREAT LANDOWNERS OF THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY	82
Victor CHALAVAN	
RESEARCH ACTIVITIES OF ENTOMOLOGICAL STATIONS IN KYIV GOVERNORATE IN THE EARLY 20TH CENTURY	89
Oksana HORBACHYK	
THE AMERICAN MISSION OF W. MORGAN SHUSTER AS A FACTOR IN IRAN’S INTERNATIONAL RELATIONS AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY	98
Maksym POTAPENKO	
THE POLITICAL LIFE OF POLES IN THE CHERNIHIV REGION IN 1917–1918.....	105
Eduard PETROVSKY, Maksim RUDENKO	
CREATION AND STAFFING OF THE ODESSA PROVINCIAL PROSECUTOR’S OFFICE (1922–1924).....	112
Myroslava FILIPOVYCH, Natalia SIRUK	
THE PROCESS OF CONSOLIDATION OF CULTURAL AND EDUCATIONAL ORGANIZATIONS OF VOLYN IN 1918–1939	124
Vitalii TELVAK, Viktoriya TELVAK, Olha VLADYGA	
MYKHAILO HRUSHEVSKY AS THE CREATOR AND EDITOR OF PERIODICALS FOR PEASANTS	131
Ivan ANDRUKHIV	
BISHOP HRYHORII KHOMYSHYN: MINISTRY, IDEAS, AND LEGACY IN THE HISTORY OF THE UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC CHURCH	142
Olha KAKOVKINA	
THE FEELINGS AND “AFTERTASTES” OF THE 1968 PRAGUE SPRING IN DOCUMENTS FROM THE STATE ARCHIVES OF THE DNIPROPETROVSK REGION	149
Ihor RAIKIVSKYI, Oleh YEHRESHIY, Petro HAVRYLYSHYN	
OPANAS ZALYVAKHA IN UKRAINIAN DIASPORA PERIODICALS (ON THE EXAMPLES OF THE MAGAZINES “VYZVOLNYI SHLIAH” AND “SUCHASNIST”).....	162

Olena KHOMENKO, Olena MOVCHAN

THE RUSSO-UKRAINIAN WAR AS A CATALYST FOR THE DECOLONIZATION OF UKRAINIANS:
HISTORICAL-EDUCATIONAL DIMENSIONS AND INFORMATION-PSYCHOLOGICAL OPERATIONS .. 171

REVIEWS

Leonid TYMOSHENKO, Marta TYMOSHENKO

A FUNDAMENTAL AND INNOVATIVE STUDY OF THE HISTORY OF THE PEREMYSHL
ORTHODOX DIOCESE IN THE LATE MEDIEVAL AND EARLY MODERN PERIODS. 182

UDC 94(37):911.375.1:304.3

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.1>

Oleh PETRECHKO

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (o.petrechko@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5535-3730>

To cite this article: Petrechko, O. (2025). Somnus in urbe: the problem of sleep in Ancient Rome. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18(60). 11–16. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.1> [in English]

SOMNUS IN URBE: THE PROBLEM OF SLEEP IN ANCIENT ROME

Summary. *The purpose of the study is to investigate the phenomenon of sleep in urban Rome, with particular attention to its disruptions, cultural perception, and implications for Roman urbanism and social stratification. The research methodology is based on the general scholarly methods, including analysis, synthesis, and content analysis of literary and legal sources, and is guided by the principles of scientific rigor. Scientific novelty lies in its focus on the underexplored aspects of sleep in the context of Roman daily life and urban space. Conclusions.* In ancient Rome, sleep was not merely a biological necessity but a marker of social status, shaped by the city's physical infrastructure, daily rhythms, and stark socioeconomic divides. While the affluent could retreat to private domus in quieter, elevated districts or rural villas, the urban poor – crammed into “insulae” in noisy, congested quarters – faced constant auditory disturbances that undermined rest. Nighttime cart traffic, daytime commerce, and the demands of early-morning obligations such as the salutatio all contributed to a restless urban existence. Literary sources underscore these challenges, often contrasting the privileged silence enjoyed by the wealthy with the unrelenting clamor endured by the lower classes. Sleep, then, emerged not only as a physiological need but also as a luxury – accessible in its fullest form primarily to those who possessed magnae opes. In this context, the ability to sleep soundly functioned as a subtle but powerful index of inequality in the Roman metropolis.

Key words: ancient Rome, sleep, urban noise, insulae, domus, social inequality.

Олег ПЕТРЕЧКО

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (o.petrechko@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5535-3730>

Бібліографічний опис статті: Петrenchko, O. (2025). Somnus in urbe: the problem of sleep in Ancient Rome. *Українські історичні студії*, 18(60). 11–16. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.1>

SOMNUS IN URBE: ПРОБЛЕМА СНУ В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Анотація. *Метою дослідження є вивчення феномену сну в міському середовищі Стародавнього Риму з особливою увагою до чинників, що його порушували, культурного сприйняття сну та його значення для римської урбаністики й соціальної стратифікації. Методологія дослідження ґрунтується на загальнонаукових підходах, зокрема аналізі, синтезі та контент-аналізі літературних і правових джерел, із дотриманням принципів наукової об'єктивності. Наукова новизна полягає в зосередженні на недостатньо вивчених аспектах сну в контексті повсякденного життя та міського простору Риму. Висновки.* У Стародавньому Римі сон був не лише фізіологічною потребою, а й маркером соціального статусу, зумовленим міською інфраструктурою, добовими ритмами та глибокою економічною нерівністю. Заможні римляни мали змогу відпочивати в приватних domus у тихіших і вищих частинах міста або в замських віллах, тоді як міська біднота, скупчена в перенаселених і шумних кварталах з багатопверховими insulae, постійно зазнавала звукового дискомфорту, що порушував сон. Нічний рух возів, денна торгівля та обов'язкова ранкова salutatio сприяли формуванню неспокійного ритму

© Petrechko Oleh, 2025

ISSN 3083-6158 (print) ISSN 3083-6166 (online)

життя. Літературні джерела підкреслюють ці труднощі, протиставляючи тишу, якою користувалися багатії, безперервному галасу, з яким стикалися незаможні мешканці. Отже, у римській метрополії сон поставав не лише як природна потреба, а і як розкіш, у повному обсязі доступна лише тим, хто володів *tagnae opes*. У цьому контексті здатність спокійно спати перетворювалася на прихований, але показовий індикатор соціальної нерівності.

Ключові слова: Стародавній Рим, сон, міський шум, *insulae*, *domus*, соціальна нерівність.

Problem statement. Sleep (*somnus*) is as essential to human life as food, water, or air. In “The Epic of Gilgamesh,” Tablet 11 depicts the inescapable human necessity of sleep. Gilgamesh attempts to stay awake for six days and seven nights but fails this challenge, immediately falling asleep, thereby highlighting the human inability to conquer the natural limitations of mortality. Quintilian emphasizes the need for adequate sleep, since fatigue prevents success, and there should be enough daylight for work (Quint. Inst. 10 3.26–27). Cornelius Celsus, a prominent Roman medical writer, emphasized the importance of sleep for human health (Celsus, Med. 3.18.15). According to Plutarch, Perseus of Macedon died while in Roman captivity because his guards would not let him sleep (Plut. Aem. 37.2). *Somnus* must not be confused with *somnium* (dream) – a distinction that Plutarch appears to conflate in his “Life of Cato” (Von Staden, 1996, p. 382). Sleep was a fundamental physiological necessity and a profoundly culturally inflected experience in the ancient world. But, one should agree that “Sleeping is not and has never been only a physiological phenomenon” (Nissin, 2015, p.126). For the inhabitants of the densely populated city of Rome, a crucial question arises: could they truly achieve peace and rest at night? An examination of Roman domestic arrangements reveals that sleeping conditions were, by contemporary metrics, considerably austere. Roman residential architecture typically incorporated compact bedrooms, often providing only minimal natural light, even for the elite (Wright, 1960, pp. 11–12). Such environmental factors arguably precluded the quality of restorative sleep often prioritized in modern societies. Nonetheless, in the context of a bustling metropolis like Rome, an additional, significant impediment to repose presented itself: the pervasive problem of urban noise. This factor’s impact was considerable. Indeed, the severe traffic and noise problem was a direct consequence of the *Lex Julia Municipalis*, a law prepared by Julius Caesar shortly before his assassination, which notably aimed to restrict the movement of heavy wagons during daylight hours (For dating of this law see: Mueller, 1965, p. 256–258). Ancient texts frequently portray urban sleep as disturbed, interrupted by incessant noise. A comprehensive exploration of how sleep was experienced, disrupted, and conceptualized by urban dwellers in Imperial Rome is therefore essential. This inquiry suggests that the Roman experience of sleep was not merely a biological imperative but was deeply shaped by prevailing urban conditions, moral discourses, and social structures.

Although Roman society has been extensively studied through the lenses of politics, religion, and daily life, the phenomenon of sleep remains significantly understudied. Modern scholarship has only marginally addressed how urban living shaped sleep patterns and perceptions. Yet given sleep’s vital role in human well-being – and the recurring literary evidence of sleep disturbances among city dwellers – this lacuna raises important questions about the nocturnal dimensions of Roman life. The central challenge under consideration is the tension between the physiological need for rest and the environmental and cultural forces that complicated or defined the experience of sleep in the ancient city.

Analysis of recent research and publications. Modern historiography explores various aspects of sleep in ancient Rome. Laura Nissinen (Nissin), for instance, observes that “the degree of privacy varies both in antiquity and in the modern day” (Nissinen, 2012, p. 29). She emphasizes that although modern societies conceptualize privacy as a fundamental human right, ancient cultures – while lacking such a formalized notion – still show evidence of individuals seeking private spaces and moments, including for sleep. She also notes that “the segmented nightly sleeping pattern was not an established Roman sleeping practice,” and argues instead that Roman sleep culture was biphasic, consisting of two principal periods: a midday siesta and a single block of

nighttime sleep (Nissin, 2016, p. 50). Suzanne Paszkowski examines the semantic field of *somnus* in the context of the House of Sleep, a notable episode in Book 11 of Ovid's "Metamorphoses". She contends that in the Sleep episode at the end of "Aeneid" 5, Vergil deliberately distinguishes between *somnus* (the god Sleep), *somnium* (sleep), and *insomnium* (dreams) – a distinction clarified by Servius. This differentiation underscores that Sleep induces literal sleep in Palinurus, not dreams. Servius' commentary highlights Vergil's precise use of related terms, and Paszkowski notes that Ovid later expands on this idea by portraying Sleep as distinct from the dreams inhabiting his domain (Paszkowski, 2015, pp. 43–45).

This review does not claim to be an exhaustive survey of all scientific literature on sleep in ancient Rome. It is important to note, however, that this topic remains largely unexplored in Ukrainian historiography.

In light of the aforementioned, **this study aims to** analyze the nature of sleep within the urban Roman context. Specifically, it seeks to identify common sleep disturbances, examine its cultural conceptualization, and ultimately explore the implications of these insights for understanding Roman urbanism and social hierarchy. This research will primarily focus on the period of the Principate, as this era saw Ancient Rome, as a state, attain the zenith of its power, with the city of Rome, its capital, embodying this imperial might.

Presentation of the main material. In Ancient Rome, the population was stratified by legal and social status, exhibiting varying levels of property qualification. Affluent residents of the metropolis typically owned their residences, whereas less prosperous inhabitants occupied rented dwellings, which ranged from comfortable to notably modest. Despite the absence of definitive demographic records for the city of Rome, it is widely accepted that its population reached approximately one million during the Augustan era (Noy, 2000, p. 15–16). Comprising the smallest segment of Rome's inhabitants were the senators and equestrians, who largely owned private residences (Latin: *domus*). The majority of the Roman population, however, consisted of the plebs, the most numerous of whom were the proletarians, constituting approximately two-thirds of the city's populace (Łoposzko, 1989, s. 62). These individuals typically rented accommodation in multi-story apartment buildings (Latin: *insulae*). Records from the 4th century AD provide the most detailed extant data regarding the number of residential structures in Rome. Specifically, regional registers from the mid-4th century document 1,790 *domus* and 46,602 *insulae* (Kolb, 2007, s. 99). While direct data for earlier periods are scarce, it is generally posited that a similar proportion of *domus* to *insulae* likely characterized the urban landscape in the 1st century.

Regardless of social status or individual living conditions, every inhabitant of Rome was compelled to meet basic daily needs, chief among them the need for food. Satisfying this demand entailed considerable logistical coordination and relied heavily on mule- and donkey-drawn transport within the city. Substantial quantities of food were distributed to the kitchens of private *domus* as well as to *tabernae*, where residents of *insulae* could purchase ready-made meals. In one of his epigrams (Mart. 7.61), the poet Martial commends Emperor Domitian for his urban planning initiatives, particularly the widening of Rome's narrow and congested streets. His vivid depiction of the pre-reform capital as a "*magna taberna*" – a "vast shop" or "expansive stall" – captures the commercial saturation and chaotic traffic that characterized the late first-century city prior to these infrastructural improvements.

Despite coexisting within the same city, *domus* owners and apartment tenants occupied geographically distinct areas of it. This residential segregation is exemplified by the observation that "The Palatine, especially the northeast and northwest sides, which overlook the Forum and the Velabrum, was the chief residential quarter of the wealthy Romans" (Witherstine, 1926, p. 567). Income disparities in ancient Rome were extreme and intensified over time. According to some estimates: "In Cicero's time a moderately wealthy man had an income 714 times that of one who was poor, while the extraordinarily rich were 10,476 times better off than the poor. For early Imperial times the gulf between free labourers and the reasonably wealthy remained precisely the same, but now the super-rich were 17,142 times wealthier than the poor" (Bastomsky, 1990, p. 40). Ray Laurence

(Laurence, 2017, p. 21) observes that “sources present night-time in the houses of the wealthy as a period of silence that might be disturbed by the sound of doors or windows being opened, or a person at the door”. Juvenal claims that only the wealthy can afford to sleep peacefully in the city: “*magnis opibus dormitur in urbe*” (Juv. 1.3.235), implying that the poor are constantly disturbed by the noise and chaos.

Not all wealthy Romans lived exclusively in desirable areas. A notable example is Gaius Julius Caesar, who, prior to his political success, lived in a small house in the Suburra (Suet. Iul. 46). This neighborhood, situated between the Celian and Esquiline hills, was infamously “the noisiest and the most disreputable street in the city” (Witherstone, 1926, p. 573). Martial calls this street noisy – *clamosa Subura* (Mart. 12.18.2). So, to a large extent, both the poor and the rich inhabitants of Ancient Rome could have had the same problems, one of which was the problem of noise that interfered with sleep. Although the very wealthy, whose homes were located in privileged parts of Rome, could count on more favorable sleeping conditions. Juvenal, in particular, states that the noise and chaos of Rome make sleep impossible for the poor who live in cheap apartments, known as *meritoria*. In contrast, the wealthy, who could afford quiet, luxurious homes, were able to rest. This is captured in his famous lines: *nam quae meritoria somnum admittunt? magnis opibus dormitur in urbe* (Juv. 3.234–235).

It is commonly accepted that Romans typically rose at dawn (Wright, 1960, p. 12). Latin texts suggest that waking the household was among the duties of servants, who were themselves awakened by the crowing of cockerels (Nissin, 2016, p. 47). The inhabitants of Rome were typically obliged to rise early for the *salutatio matutina*: some hastened to greet their patrons, while others received them. Martial, when describing the daily routine, sets aside the first two hours after sunrise specifically for the *salutatio* (Mart. 4.8.1). Martial recounts the story of a certain Caelius, who pretended to be ill with gout and thus justified his failure to fulfill this duty (Mart. 7.39.1–4). Occasionally, patrons found early visits displeasing, and their *ianitor*, or doorman, might even refuse clients access, as can be inferred from Cicero’s testimony (Cic. Planc. 27.66).

Therefore, not everyone was always ready to withstand Rome’s intense rhythm. Martial, for example, laments the lack of rest in the noisy city, indicating a personal preference for longer sleep. In “*Epigrammata*” 12.57, he addresses his acquaintance Sparsus – possibly to be identified with Pliny’s friend of the same name (Harrer, 1931, p. 830) – and explains his frequent retreats to a modest villa in the quiet countryside of *Nomentum*. In Rome, he complains, the urban poor are denied silence, whether to think or sleep: schoolmasters shout their lessons from dawn, and bakers work through the night. Only beyond the city walls can he find true rest (Mart. 12.57.3–5, 27–28). Other authors echo this experience. Juvenal notes, for example, that even “deep slumbers are broken by barking” (Juv. 2.6.415–416), underscoring the auditory chaos of urban life.

The *Lex Julia Municipalis* restricted cart traffic on Roman streets after sunrise, allowing daytime access only for specific purposes such as transporting materials for temples or other state-sponsored buildings (Johnson, Coleman-Norton, Bourne, 1961, pp. 94–95). As a result, heavy cart movement was concentrated at night, significantly contributing to urban noise. Naturally, the intensity of nocturnal activity varied by street. One may therefore infer that the rental cost of an apartment was influenced not only by factors such as size, floor level, or proximity to a water source, but also by the level of nighttime noise in the surrounding area.

Even for those with the time and desire to sleep during the day, doing so could be difficult. In certain districts, the daytime cacophony compounded the disturbances of the night, making rest elusive. Seneca, in one of his letters, vividly complains about the constant daytime noise, lamenting that he lives directly above a bathhouse: “*Supra ipsum balneum habito*” (Sen. Ep. 56.1). When readers encounter Pliny’s reference to his midday nap – *meridianus somnus* (Plin. Ep. 7.4; 9.36; 9.40), they may interpret it as a response to nocturnal disturbances and a way of compensating for insufficient sleep. However, such rest was more commonly a privilege of Romans not severely affected by sleep deprivation. In another letter, Pliny the Younger describes a visit to Vestricius Spurinna, marked by tranquil daytime activities and an evening meal that did not end

with the onset of night (Plin. Ep. 3.1). It is possible that Aponius Saturninus's habitual napping contributed to his financial misfortune: having fallen asleep during an auction, he inadvertently "purchased" thirteen gladiators for nine million sesterces, after Gaius instructed the auctioneer to treat his nods as bids (Suet. Calig. 38.4).

Remaining awake at night in ancient Rome could result from either leisure or necessity. Laura Nissinen highlights *lucubratio* – the elite practice of postponing sleep for nighttime reading or writing by lamplight – as a culturally valued form of temporal privacy, often taking place in the *cubiculum*. Considered virtuous for both men and women, *lucubratio* also carried negative connotations when associated with the evening pastimes of older women. Though irregular sleep was sometimes deemed harmful, medical texts offered advice on how to conduct proper *lucubratio*. Among the lower classes, sleepless nights were often spent working (e.g., farming, baking) or engaging in disreputable activities such as carousing or illicit gatherings. While some regulations addressed nocturnal assemblies, there is no clear evidence of formal curfews (Nissin, 2015, p. 121; Nissin, 2016, p. 51).

Conclusions. In ancient Rome, sleep was not merely a biological necessity but a marker of social status, shaped by the city's physical infrastructure, daily rhythms, and stark socioeconomic divides. While the affluent could retreat to private *domus* in quieter, elevated districts or rural villas, the urban poor – crammed into "*insulae*" in noisy, congested quarters – faced constant auditory disturbances that undermined rest. Nighttime cart traffic, daytime commerce, and the demands of early-morning obligations such as the *salutatio* all contributed to a restless urban existence. Literary sources underscore these challenges, often contrasting the privileged silence enjoyed by the wealthy with the unrelenting clamor endured by the lower classes. Sleep, then, emerged not only as a physiological need but also as a luxury – accessible in its fullest form primarily to those who possessed *magnae opes*. In this context, the ability to sleep soundly functioned as a subtle but powerful index of inequality in the Roman metropolis.

Bibliography

- Bastomsky S.J.** (1990). Rich and Poor: The Great Divide in Ancient Rome and Victorian England. *Greece & Rome*. 37(1). P. 37–43. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0017383500029533>
- Harrer G.A.** (1931). Sparsus, a Friend of Pliny. *Studies in Philology*. 28(4). P. 830–832.
- Johnson A.C., Coleman-Norton P.R., Bourne F.C.** (1961). *Ancient Roman Statutes: A Translation, with Introduction, Commentary, Glossary, and Index (Vol. 2)*. Austin: University of Texas Press.
- Kolb F.** (2007). *Das antike Rom: Geschichte und Archäologie*. München: C.H. Beck.
- Laurence R.** (2017). The sounds of the city: From noise to silence in ancient Rome. In *Senses of the Empire*. London; New York: Routledge.
- Loposzko T.** (1989). *Zarys dziejów społecznych cesarstwa Rzymskiego*. Lublin: UMCS.
- Mueller M.E.** (1965). The Date of the "Tabula Heracleensis." *The Classical Journal*. 60(6). P. 256–258.
- Nissin L.** (2016). Roman Sleep: Sleeping Areas and Sleeping Arrangements in the Roman House. Helsinki: Unigrafia.
- Nissin L.** (2015). Sleeping culture in Roman literary sources. *Arctos–Acta Philologica Fennica*. 49. P. 95–133.
- Nissinen L.A.** (2013). Bedroom of One's Own. / A. Anguissola (ed.). *Privata Luxuria: Towards an Archaeology of Intimacy*. München. P. 15–30.
- Noy D.** (2000). *Foreigners at Rome : citizens and strangers*. London: Duckworth with the Classical Press of Wales.
- Paszkowski S.** (2015). Ovid's house of sleep (MET. 11.573–673). Master's thesis. McGill University.
- Von Staden H.** (1996). Liminal perils: Early Roman receptions of Greek medicine. In *Tradition, transmission, transformation*. Leiden: Brill. P. 369–418. https://doi.org/10.1163/9789004625747_017
- Witherstone R.** (1926). Where the Romans Lived in the First Century B.C. *The Classical Journal*. 21(8). P. 566–579.
- Wright L.** (1962). *Warm and snug: The history of the bed*. London: Routledge & K. Paul.

References

- Bastomsky S. J.** (1990). Rich and Poor: The Great Divide in Ancient Rome and Victorian England. *Greece & Rome*. 37(1). P. 37–43. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0017383500029533> [in English].
- Harrer G.A.** (1931). Sparsus, a Friend of Pliny. *Studies in Philology*. 28(4). P. 830–832 [in English].
- Johnson A.C., Coleman-Norton P.R., Bourne F.C.** (1961). *Ancient Roman Statutes: A Translation, with Introduction, Commentary, Glossary, and Index (Vol. 2)*. Austin: University of Texas Press [in English].
- Kolb F.** (2007). *Das antike Rom: Geschichte und Archäologie* [Ancient Rome: History and Archaeology]. München: C.H. Beck [in German].
- Laurence R.** (2017). The sounds of the city: From noise to silence in ancient Rome. In *Senses of the Empire*. London; New York: Routledge [in English].
- Łoposzko T.** (1989). *Zarys dziejów społecznych cesarstwa Rzymskiego* [An outline of the social history of the Roman Empire]. Lublin: UMCS [in Polish].
- Mueller M.E.** (1965). The Date of the “Tabula Heracleensis.” *The Classical Journal*. 60(6). P. 256–258 [in English].
- Nissin L.** (2016). Roman Sleep: Sleeping Areas and Sleeping Arrangements in the Roman House. Helsinki: Unigrafia [in English].
- Nissin L.** (2015). Sleeping culture in Roman literary sources. *Arctos–Acta Philologica Fennica*. 49. P. 95–133 [in English].
- Nissinen L.A.** (2013). Bedroom of One’s Own. / A. Anguissola (ed.). *Privata Luxuria: Towards an Archaeology of Intimacy*. München. P. 15–30 [in English].
- Noy D.** (2000). *Foreigners at Rome : citizens and strangers*. London: Duckworth with the Classical Press of Wales [in English].
- Paszkowski S.** (2015). Ovid’s house of sleep (MET. 11.573-673). Master’s thesis. McGill University [in English].
- Von Staden H.** (1996). Liminal perils: Early Roman receptions of Greek medicine. In *Tradition, transmission, transformation*. Leiden: Brill. P. 369–418. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004625747_017 [in English].
- Witherstone R.** (1926). Where the Romans Lived in the First Century B.C. *The Classical Journal*. 21(8). P. 566–579 [in English].
- Wright L.** (1962). *Warm and snug: The history of the bed*. London: Routledge & K. Paul [in English].

Дата надходження статті: 02.07.2025

Дата прийняття статті: 05.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025

Володимир КІЦЕЛЮК

кандидат історичних наук, докторант кафедри давньої історії України та спеціальних галузей історичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, м. Львів, Україна, індекс 79000 (v.kiceliuk@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5690-8970>

Бібліографічний опис статті: Кіцелюк, В. (2025). Рід шляхтичів Ланчинських із Ланчина в Коломийському повіті Галицької землі із середини XV до початку XVII ст. *Українські історичні студії*, 18 (60). 17–26. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.2>

РІД ШЛЯХТИЧІВ ЛАНЧИНСЬКИХ ІЗ ЛАНЧИНА В КОЛОМИЙСЬКОМУ ПОВІТІ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ ІЗ СЕРЕДИНИ XV ДО ПОЧАТКУ XVII СТ.

Анотація. Метою наукової розвідки є реконструкція історії, родоводу та соціально-економічного становища роду руських шляхтичів Ланчинських, що походили із села Ланчин у Коломийському повіті Галицької землі Руського воєводства. У фокусі дослідження – еволюція цього роду від часу його появи в другій половині XV ст. до фактичного зникнення на початку XVII ст. **Методологічно** дослідження базується на класичних принципах історизму та підходах історичної генеалогії, мікроісторії та просопографії. Особлива увага приділена верифікації родинних зв'язків, встановленню родового наступництва, картографуванню шляхетських маєтностей, аналізу судових і майнових справ. **Наукова новизна** праці полягає в ґрунтовній реконструкції історії маловідомого, однак показового для свого часу роду руської шляхти Галицької землі, що до цього часу залишався майже не вивченим. Уперше на основі архівних джерел простежено понад півтора століття існування роду Ланчинських, ідентифіковано п'ять поколінь його представників, відновлено основні етапи зростання та занепаду родового майнового комплексу. Показано процес переходу роду від заможної та активної верстви до розряду дрібної шляхти, а згодом – поступового його зникнення. Під час дослідження з'ясовано, що рід Ланчинських бере початок від шляхтича Максима з Ланчина, активного землевласника, який у другій половині XV ст. зумів зосередити у своїх руках кілька маєтностей, зокрема села Ланчин, П'ядики та королівщину Косів. Подальша доля роду тісно пов'язана з родами Шумлянських, Живачівських, Балицьких, Березовських і Дрогомирецьких. Установлено, що поступово родова спадщина фрагментувалася, переходила до рук інших шляхтичів, що призвело до втрати економічного підґрунтя роду. У документах другої половини XVI – початку XVII ст. Ланчинські вже фігурують як дрібна шляхта, часто змушена віддавати свої частки в маєтках у заставу або продавати. Останні згадки про представників роду належать до 1620-х рр., після чого ім'я Ланчинських зникає зі сторінок актових книг. Так, на прикладі роду Ланчинських продемонстровано одну з історичних динамік для представників руської шляхти в Галицькій землі. Дослідження заповнює прогалину в історії шляхетських родів Галицької землі та формує підґрунтя для подальших студій із соціальної історії руської шляхти ранньомодерної доби.

Ключові слова: Ланчинські, руська шляхта, генеалогія, Коломийський повіт, Галицька земля, Ланчин, історичні джерела, локальна історія.

Volodymyr KITSELIUK

Candidate of Historical Sciences, Doctoral Student at the Department of Ancient History of Ukraine and Special Fields of Historical Science, Ivan Franko National University of Lviv, 1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, postal code 79000 (v.kiceliuk@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5690-8970>

To cite this article: Kitseliuk, V. (2025). Rid shliakhtychiv Lanchynskikh iz Lanchyna v Kolomyiskomu poviti Halytskoi zemli z seredyny XV do pochatku XVII st. [The noble Lanchynski family from Lanchyn in Kolomyia District, Halych Land, from the mid-15th to the early 17th century]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18(60). 17–26. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.2> [in Ukrainian].

THE NOBLE LANCHYNSKI FAMILY FROM LANCHYN IN KOLOMYIA DISTRICT, HALYCH LAND, FROM THE MID-15TH TO THE EARLY 17TH CENTURY

Summary. *The aim* of this scholarly study is to reconstruct the history, genealogy, and socio-economic status of the Ruthenian noble family of the Lanchynskys, originating from the village of Lanchyn in the Kolomyia County of the Halych Land within the Ruthenian Voivodeship. The research focuses on the evolution of this noble lineage from its emergence in the second half of the 15th century to its practical disappearance by the early 17th century. **Methodologically**, the study is grounded in classical principles of historicism and draws upon the approaches of historical genealogy, microhistory and prosopography. Special attention is devoted to the verification of kinship ties, reconstruction of familial succession, mapping of noble estates, and analysis of legal and property-related affairs. **The scientific novelty** of this work lies in the in-depth reconstruction of the history of a little-known yet representative Ruthenian noble family of the Galician Land, which had remained virtually unexplored until now. For the first time, using archival sources, the author traces over 150 years of the Lanchynsky family's existence, identifies five generations of its members, and outlines the key stages of the development and decline of its landed estate complex. The study demonstrates the family's transition from a prosperous and active noble stratum to the category of petty nobility, eventually leading to its gradual extinction. **Conclusions.** The research reveals that the Lanchynsky lineage began with the nobleman Maksym of Lanchyn, a prominent landowner who, in the second half of the 15th century, managed to consolidate several estates, including the villages of Lanchyn, P'yadyky, and the royal domain of Kosiv. The family's later fate was closely intertwined with the noble families of the Shumlianskys, Zhyvachivskys, Balytskys, Berezovskys, and Drohomiretskys. It has been established that over time, the family inheritance became fragmented and was transferred to other noble families, resulting in the loss of the Lanchynskys' economic base. By the late 16th and early 17th centuries, surviving documents refer to the Lanchynskys as petty nobles, often forced to pawn or sell their property shares. The last recorded mentions of the family date from the 1620s, after which the Lanchynsky name disappears from historical records. Thus, the case of the Lanchynsky family illustrates one of the historical trajectories experienced by Ruthenian nobility in the Halych Land. This research fills a significant gap in the historiography of noble lineages of the region and provides a foundation for further studies in the social history of Ruthenian nobility in the early modern period.

Key words: Lanchynsky, Ruthenian nobility, genealogy, Kolomyia county, Halych land, Lanchyn, historical sources, regional history.

Постановка проблеми. Дослідження локальних шляхетських родів у межах окремих повітів Руського воєводства є важливою передумовою для ширших студій соціальної історії регіону. Саме такі мікроісторичні розвідки дають змогу накопичити емпіричний матеріал, виокремити місцеві особливості у формуванні соціальних структур та простежити загальні закономірності функціонування еліт у межах Руського воєводства.

Вивчення історії окремого роду – у цьому випадку роду Ланчинських – відкриває можливість реконструкції соціального профілю локальної руської шляхти, простеження трансформації її статусу, механізмів успадкування, мереж шлюбних зв'язків та взаємодії з іншими шляхетськими родинами регіону. Завдяки збереженим судовим і майновим документам історія цього роду добре піддається реконструкції, що дає змогу розглядати його як репрезентативний приклад ширших соціальних процесів, характерних для Коломийського повіту і всієї Галицької землі в XV–XVII ст.

Аналіз досліджень. Історія та генеалогія руської шляхти різних земель Руського воєводства досі залишаються дослідженими нерівномірно. У деяких випадках, як-от про шляхту Перемишльської землі, є ґрунтовні дослідження проф. І. Смутка, які протягом останніх десятиліть заклали основу для подальших наукових розвідок про шляхту інших земель (Смуток, 2008; Смуток, 2017; Смуток, 2019–2023). Ці праці стосуються представників шляхти руського походження в межах Перемишльської землі з часу її формування до XVIII ст., а також максимально повно реконструюють родоводи шляхти, спираючись на збережені документи. Також варто згадати загальні праці до історії шляхти руського воєводства XV ст. Ю. Зазуляка та доробок з історії шляхти Сяноцької землі Я. Лисейка (Зазуляк, 2004; Зазуляк, 2007; Лисейко, 2010; Лисейко, 2011).

Генеалогія ж руської шляхти Галицької землі загалом і Коломийського повіту зокрема досі залишається майже не вивченою. З 1930-х рр. минулого століття, часу останніх серйозних наукових праць з цієї теми польських істориків Л. Виростека та В. Семковича, а також вступної розвідки українського історика М. Голубця, розуміння історії поширення, родового складу, матримоніальних зв'язків, майнового стану цього суспільного пласта Галицької землі майже не просунулось уперед (Wyrostek, 1932; Semkowicz, 1913; Голубець, 1939). Якщо говорити прищільно про представників роду Ланчинських, то про них згадував лише Л. Виростек, проте помилково визначив їх як молодшу гілку Турецьких.

Метою дослідження є реконструкція генеалогії, соціального статусу та історичної еволюції роду шляхтичів Ланчинських із Коломийського повіту Галицької землі від середини XV до початку XVII століття на основі архівних джерел.

Виклад основного матеріалу. Початки роду Ланчинських сягають другої пол. XV ст., коли шляхетний Максим, про якого маємо згадки в актах з 1451 до 1486 рр., став його протопластом. Про його походження по батьківській лінії точних відомостей немає, але, безсумнівно, він належав до місцевої руської шляхти. Можливо, він був сином одного з власників Переросля або Лядського¹. Натомість за матеріною лінією Максим був племінником братів Стечка та Івашка, чи інакше Іваська, Неговичів, яким король Владислав Ягайло в 1400 р. надав цілий ряд сіл у Коломийському повіті, серед яких Ланчин (*Matricularum*, 1915, с. 368).

Саме від цього Івашка Максим у 1451 р. отримав половину села Ланчин, унаслідок чого він і став знаний як Максим з Ланчина². Збереглась грамота, якою Івасько із Саджавки³ за згоди свого брата Стечка з Турки⁴ і якогось, не названого на ім'я, сина (не відомо – чи Іваськового, чи Стечкового) відписав своєму «сестрінцю і онукові» (*sororio et nepoti suo*) шляхетному Максимові половину села Ланчин, яка дісталася Івашкові згідно з поділом⁵ (ЛННБ ВР, ф. 77, оп. 3, спр. 3). З цього формулювання складно зрозуміти, ким достеменно Максим доводився згаданому Іваськові із Саджавки – онуком сестри чи сином сестри, але в будь-якому разі йдеться про те, що вони були близькими родичами по матері Максима.

Максим був одружений із Настею, імовірно, дочкою котрогось із власників Лядського⁶, бо в 1466 р. є запис, що якась Настасія з Лядського, дружина Максима, купила в Олені і Соні їхні частки в Лядському (*Akta Grodzkie i Ziemskie*, 1887, с. 309). На родинний зв'язок подружжя із шляхтичами з Переросля можуть указувати кілька майнових справ. Так, 14 березня 1463 р. в Галицькому гродському суді Максим з Ланчина разом із дружиною Настею (*Nastha*) віддали свою частку в Перерослі в заставу за 8 гривен Олексі з Переросля (*Akta Grodzkie i Ziemskie*, 1887, с. 447). Пізніше, у 1475 р., Максим з Ланчина згаданий серед

¹ Перерісль – тепер село Надвірнянського району Івано-Франківської області. Лядське – тепер село Ліпівка Івано-Франківського району Івано-Франківської області. Про майнові справи Максима зі шляхтичами з Переросля йтиметься нижче.

² З огляду на часовий проміжок між актом дарування сіл королем Владиславом Ягайлом у 1400 р. і записом половини Ланчина в 1451 р. Івашко і Стечко прожили довге життя і в середині XV ст. мусили бути вже в досить поважному віці. Ланчин – тепер селище в Надвірнянському районі Івано-Франківської області.

³ Саджавка – село в Коломийській міській громаді, належить до Надвірнянського району Івано-Франківської області.

⁴ Турка – тепер село у П'ядицькій сільській громаді Коломийського району Івано-Франківської області.

⁵ Ця грамота вводиться в науковий обіг вперше.

⁶ Або ж у випадку якщо сам Максим був нащадком котрогось із шляхтичів з Лядського, то його дружина, імовірно, могла бути дочкою котрогось із власників села Перерісль.

свідків при угоді між братами Олексою і Василем з Переросля та галицьким підчашим Яном з Гвіздця (Akta Grodzkie i Ziemskie, 1887, с. 375).

Максим активно вів майнові справи та зумів значно збільшити свої володіння. Має такий вигляд, що в якийсь спосіб він отримав і другу половину Ланчина, бо в документах його названо власником Ланчина, а не дідичем половини села. Це також впливає з того факту, що нащадки і правонаступники Максима успадковували село Ланчин цілим, а не лише його половину. Крім того, у серпні 1482 р. Максим за 200 гривень відкупив село П'ядики (Pyedykowcze)⁷ у шляхетного Гричка з Креховець. За умовою угоди, Гричко в разі якихось зазіхань з боку інших шляхтичів повинен був обстоювати право Максима на це село, а якби таки Максима «витиснули законним чи іншим способом», то тоді Гричко зобов'язався дозволити Максимові інтронізацію на свою частку в Крихівцях і відступити права на половину села Княгинин⁸, яку Гричко заставив кількома роками раніше (Akta Grodzkie i Ziemskie, 1906, с. 188).

Окрім усього, Максим також здавна тримав у своєму володінні село Косів⁹, що належало до Снятинської волості. У 1469 р. при проведенні люстрації він представив аж чотири королівські грамоти із записами різних сум на цьому селі – три грамоти із заставними сумами по 50 гривень й одна із сумою в 70 гривень¹⁰ (Źródła dziejowe, 1902, с. 41). Володіння цією королівщиною згодом перейшло й до нащадків Максима (Akta Grodzkie i Ziemskie, 1906, с. 230).

У Максима з Ланчина було принаймні дві дочки та один, мабуть, молодший за дочок син: дочка Федька, яка вийшла заміж за шляхетного Івашка із Шумлян¹¹; дочка Анна, нащадками якої згадано братів Івончу і Тому, та син Степан, який був принаймні двічі одруженим, останній раз із Марушею, дочкою шляхетного Федька із Живачева.

Так, 14 березня 1470 р. Івашко із Шумлян визнав, що отримав за своєю дружиною Федькою посаг у розмірі 50 гривень і відповідно записав їй 50 гривень віна на половині свого маєтку в Шумлянах (Akta Grodzkie i Ziemskie, 1887, с. 333). Надалі Максим мав добрий стосунок зі своїм зятем. У 1475 р. вони разом присутні як свідки на засіданні земського суду в Коломиї (Akta Grodzkie i Ziemskie, 1887, с. 375), а в 1485 р. Максим забезпечив більшу частину приданого своїй онуці Марусі, дочці Івашка Шумлянського, яка вийшла заміж за Данила з Бокова¹². Загальна сума приданого в тому разі становила 70 гривень (30 – від батька Івашка Шумлянського і 40 – від діда Максима Ланчинського), про отримання якого Данило засвідчив у суді та у відповідь записав дружині Марусі 140 гривень на своїй маєтності в Стрільчу¹³ (Akta Grodzkie i Ziemskie, 1906, с. 198). Зрештою, Івашко Шумлянський навіть став опікуном Максимових онуків, про що йтиметься нижче.

Про іншу дочку Максима Анну відомо зі значно пізніших документів за третю декаду XVI ст., і про неї і її нащадків ітиметься нижче.

Щодо Максимового сина Степана, то його життя, здається, було доволі коротким. Зберігся запис від 1482 р., за яким Степан визнав, що отримав 100 гривень посагу від дружини Маруші, дочки Федька з Живачева¹⁴, і, за згоди свого батька, записав Маруші відповідну суму на половині земель, млина і жупи в Ланчині (Akta Grodzkie i Ziemskie, 1906, с. 186). А через чотири роки Степан уже був покійним, бо 20 лютого 1486 р. Максим з Ланчина, будучи,

⁷ Ідеться про сучасне село П'ядики Коломийського району Івано-Франківської області. Тут воно назване П'ядиківцями, але в податковому реєстрі за 1552 р. вже записане як П'ядики (Pyedyki).

⁸ Крихівці – тепер село в Івано-Франківському районі, Івано-Франківської області. Княгинин – колишнє село, з XIX ст. передмістя, а від 1925 р. – у складі міста Івано-Франківськ.

⁹ Тепер село Старий Косів у Косівському районі Івано-Франківської області.

¹⁰ Факт володіння Косовом наштовхує на міркування про те, як Максим з Ланчина стосується Максима, якому князь Свидригайло надав Косів у 1424 р. (Archiwum, 1887, с. 28). Можна обережно припустити, що «Максим инако Влад Драгосинович» згодом, набувши село Ланчин, став зраним як Максим з Ланчина. Хоча ймовірність такої версії піддає сумніву значна часова відстань між згадкою в 1424 р. про Максима званого Владом Драгосиновичем і про Максима з Ланчина, який фігурує в актах з 1451 до 1486 рр. Якщо припустити, що це одна і та ж особа, то він мусив би активно вести справи аж 62 роки – з 1424 до 1486 рр. Питання взаємозв'язку між державцями Косова залишається відкритим.

¹¹ Шумляни – тепер село в Саранчуківській сільській громаді Тернопільського району Тернопільської області.

¹² Боків – тепер село у Підгаєцькій міській громаді Тернопільського району Тернопільської області.

¹³ Стрільче – з огляду на все, неіснуюче нині поселення, яке розташовувалося десь поруч із Боковом і Шумлянами. На картах середини XIX ст. збереглася лише назва Strzelecka Dembna – місцевості на схід від Шумлян.

¹⁴ Живачів – село в Олешанській сільській громаді Івано-Франківського району Івано-Франківської області.

очевидно, у літах і піклуючись про долю своїх малолітніх онуків, дітей Степана, призначив свого зятя Іваська Шумлянського їхнім офіційним опікуном (Akta Grodzkie i Ziemskie, 1906, с. 204).

Проте, напевно, й Івашко Шумлянський помер, не доживши до повноліття Степанових дітей, бо 27 квітня 1495 р. вже Вацлав Шумлянський¹⁵ перебрав на себе обов'язок бути опікуном. У цей час ішлося вже не про декількох нащадків, а тільки про одного Степанового сина Василя. Вацлав Шумлянський зобов'язався з доходу маєтків у Ланчині, П'ядиках і Косові, що належали Василю Ланчинському, кожного року на свято св. Мартина виплачувати 20 угорських золотих. Також Вацлав засвідчив, що в межах опіки прийняв у своє розпорядження майно хлопця – стадо з 22 коней, 16 корів, 20 свиней і 13 пнів бджіл. Тут же було зазначено, що якби Шумлянський не виплачував Ланчинському гроші, заборговану суму повинні були б стягнути з його власних маєтків у Шумлянах, Лядському і Вороні (Akta Grodzkie i Ziemskie, 1906, с. 230).

Подальшу історію цієї шляхетської власності розкривають збережені актові документи галицького земського суду. У Ланчині, П'ядиках і Косові свої частки, окрім Степанового сина Васька, отримали й нащадки Максима по жіночих лініях. Зокрема, це були рідні брати шляхтичі Іван, або ж Івонча, та Тома з Ланчина, сини Максимової дочки Анни, а також самі Шумлянські, нащадки Івашка Шумлянського і Федьки Ланчинської. Свій наділ у Ланчині, П'ядиках і Косові отримала й Маруша, вдова по Степану Ланчинському, яка згодом вийшла заміж за Сенька Балицького. У Маруші Живачовської у шлюбі з її першим чоловіком Степаном Ланчинським або не було дітей, або вони померли в юному віці, тож після смерті Степана за колись отриманий посаг їй надлили відповідні частки зі спадку по чоловікові. Якийсь час розпорядником тих часток був Івасько Живачовський, рідний брат Маруші. У 1509 р. він за 40 гривен віддав у заставу частки в Ланчині і П'ядиках Іванові Мишинському (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 6, арк. 441–443). У подальшому Маруша другий раз вийшла заміж за Сенька Балицького, і в 1520-х рр. вони вже разом активно провадили справи, що стосувалися маєтності в Ланчині, П'ядиках та Косові. Так, у 1523 р. Сенько Балицький заставив за 40 гривен частки в Ланчині і П'ядиках Микулі Жураківському (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 9, арк. 591). У тому ж році король дозволив Маркові Шумлянському придбати частку села Косова в Балицької, своєї тітки, з довічним правом на володіння (Matricularum, 1912, с. 240). Десь тоді ж, на початку третьої декади XVI ст.¹⁶, Маруша, за згоди свого чоловіка Сенька Балицького, половину своєї частки в Ланчині (за вичисленням часток «шляхетного Іванеча і Ланчинських») відписала Маркові Шумлянському¹⁷ (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 10, арк. 349–350). А в 1524 р. Сенько Балицький квітнував Марка Шумлянського, що той виплатив йому 58 злотих згідно із записом, зробленим у Галицькому гродському суді на частку в селі Ланчин (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 10, арк. 35). Через рік, у 1525 р., Маруша мала спір із Миколаєм Турецьким із Саджавки за свою частку в Ланчині. Судилася з ним за якесь дворище підданого, який утік, і крадіжку двох стогів сіна з луки, званої Скоратин (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 10, арк. 187–188, 191). З огляду на все, у Маруші і Сенька Балицького не залишилося нащадків.

Єдиний раз з'являються в актах брати Івонча та Тома з Ланчина, сини покійної Анни, дочки Максима з Ланчина. При цьому немає згадки про те, хто був їхнім батьком. 14 травня 1530 р. вони відписали свої частки в Ланчині, П'ядиках і королівському селі Косові, яких вони набули по смерті своєї матері, тому ж Маркові Шумлянському. Шляхтич Івасько Грабовецький був уповноважений внести запис про це дарування в галицькі земські книги

¹⁵ Не зрозуміло, ким цей Вацлав приходився Івашкові Шумлянському, можливо, це його старший син, який у 1509 р. названий Віктором. (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 6, арк. 381, 452).

¹⁶ На жаль, точно датувати багато документів у книгах Галицького земського суду складно, бо сторінки різних актів зшиті в довільному порядку. Для хронологічного впорядкування і датування тих актів було б потрібне окреме масштабне палеографічне дослідження.

¹⁷ У цьому документі Маруша і Марко теж названі тіткою та сестринцем і це може наводити на думку, що Маруша могла бути дочкою Максима з Ланчина (Марко Шумлянський був сином Івашка Шумлянського, онуком Максима з Ланчина.), проте документ застави від 1509 р. чітко вказує на те, що Маруша Живачовська отримала ці частки за повернення свого посагу, тож вона доводилася нерідною тіткою Шумлянською – вдовою його дядька.

(ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 13, арк. 167–169). «Частку Іванеча» в Ланчині згадувала й Маруша Ланчинська, дружина Сенька Балицького, коли відписувала свою маєтність тому ж Маркові Шумлянському (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 10, арк. 349–350); очевидно, ішлося про того ж таки Івончу.

Свою частку спадку по Максимові з Ланчина мали й брати Віктор, Дмитро, Ілля і Марко Шумлянські, сини Івашка Шумлянського і Федьки Ланчинської. Наприклад, Ілля, отримавши посаг за своєю дружиною Федькою Стопчанською, у 1509 р. записав їй віно і привінок, зокрема на своїх частках у Ланчині і П'ядиках (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 6, арк. 418–419). Очевидно, саме на Шумлянських, як на найзаможніших і найвпливовіших з-поміж нащадків Максима, випадала керівна роль щодо маєтків у Ланчині. Зокрема, у 1529 р. саме Марко Шумлянський уклав угоду з Миколаєм Турецьким щодо розмежування полонин і лісів вниз від верхів'я потоку Ослави, що розташовувались між селами Делятин і Ланчин¹⁸ (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 12, арк. 669).

У результаті тих оборудок більша частина спадку по Максимові з Ланчина в 1530-х рр. опинилася в руках Шумлянських. Так, у податковому реєстрі Коломийського повіту, який у 1552 р. був укладений на основі якихось значно раніших реєстрів з 1530-х, села Косів, П'ядики і Ланчин із підданими записані майже повністю як володіння Шумлянських, лише в Ланчині виділено частку Васька (*sors Vaskonis*) із двома кметями (AGAD, ASK I, Jedn. 18, s. 60 zw.). Цей Васько, для якого виділена окрема частка в Ланчині, – це, вочевидь, той самий Василь Ланчинський, син Степана. Але за ним числилась якась доволі мала частина села, тоді як Шумлянські мали в Ланчині аж 15 кметів і млин.

Пізніше Шумлянські, імовірно, повністю збули свої маєтки в Ланчині Турецьким, бо в податкових реєстрах за 1579 і 1582 рр. саме за останніми значиться і Делятин, і Ланчин, і Ослави (*Źródła dziejowe*, 1902, с. 104–105; AGAD, LVI, Jedn. 79, s. 122 zw-123); Шумлянські в той час у Коломийському повіті вже не фігурують.

Вертаючись до прямої чоловічої лінії, треба сказати, що єдиним представником роду Ланчинських на початку XVI ст. був син Степана Васько Ланчинський. Він мешкав у Ланчині і мав принаймні трьох синів та одну дочку. Згадок про якісь майнові чи інші справи, у яких він особисто б виступав, давні акти не містять. Натомість, починаючи з кінця 1520-х рр., знаходимо відомості про його дітей. Так, у період між 1528 і 1529 рр. Андрій, Ілля і Гричко, чи інакше Грицько, троє синів шляхетного Васька з Ланчина, провадили судову справу з Маргаритою Березовською, дружиною священника Нижнього Березова¹⁹ шляхетного Іллі Скільського, щодо неповернення приданого після смерті їхньої сестри Анни Ланчинської, дружини теж уже покійного Павла Данисковича з Березова. Маргарита ж була спадкоємицею цього Павла Данисковича, мабуть, його сестрою. Ішлося про порівняно невеликі кошти і майно – 7 злотих готівкою, коня вартістю 20 злотих і черен²⁰ вартістю 17 злотих (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 12, арк. 581).

Надалі брати намагалися активно господарювати і розширити свою власність, проте колишнього розмаху їхнього прадіда Максима вони в XVI ст. вже досягти не могли. Їхні оборудки обмежувалися набуттям поодиноких невеликих часток у сусідніх селах, і то лише на певний час. Фінансово вони могли оперувати сумами в кілька сотень злотих. Так, близько 1564 р.²¹ шляхетний Андрій Ланчинський з Ланчина відступив Марціну Раковському частку в селі Микуличин²², яку він раніше набув від Станіслава Турецького (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 52, арк. 266). Десь у той же час Ілля та Андрій Ланчинські за 80 злотих отримали в заставу від Якоба Хотимирського пасовище і дворище в селі Саджавці (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 52, арк. 271–272). На початку 1560-х в Андрія Ланчинського з Ланчина в резуль-

¹⁸ Цікаво, що саме село Ослави в цьому документі ще не згадано, а тільки однойменна річка.

¹⁹ Нижній Березів – село Косівського району Івано-Франківської області.

²⁰ Черен – металічне деко, встановлене над вогнем для виварювання солі з розсолу. Часто розташовувалось у спеціальному приміщенні.

²¹ Точне датування цього акта, як і багатьох інших, наразі встановити важко через уже згадану вище хронологічну непорядкованість книг Галицького земського суду.

²² Микуличин – тепер село в Яремчанській міській громаді Надвірнянського району Івано-Франківської області.

таті якогось майнового спору знову виник конфлікт зі Скільськими з Нижнього Березова. Спочатку Андрій Ланчинський позивав шляхетного Іллю Скільського, що був священником у Нижньому Березові, через неповоротності 200 злотих – немалої як на ті часи суми (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 49, арк. 1196). У 1565 р. брат Іллі Данило Скільський, теж піп з Нижнього Березова, позивав Андрія Ланчинського через завдання рани правої частини голови (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 51, арк. 904). Востаннє за життя один із братів згаданий у Ланчині на своїй частці в податковому реєстрі за 1579 р. як Андрій Васкович (*Źródła dziejowe*, 1902, с. 105).

У наступному поколінні відомими є троє дітей Грицька Ланчинського, народжені у шлюбі з Марухною Фаньовною Березовською, – Андрій, Матвій і Настасія, та Павло син Андрія Васковича (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 143, арк. 868). А також якісь Олекса Ланчинський з братом Федьком та сестрами Насткою і Катериною, що були, можливо, нащадками Іллі. Останні згадані в 1560 р., тоді вони мали спір із Юрком Білим Березовським за спадок по їхній матері (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 44, арк. 1329).

Дружина Грицька Ланчинського Марухна Фаньовна Березовська в 1580 р. фігурує серед членів родини Фіцичів Березовських з Нижнього Березова при їхньому спорі про поділ родових маєтків зі Степаном Гричовичем Березовським (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 141, арк. 555–556). Марухна, вочевидь, походила від котрогось із Фіцичів Березовських, можливо, Степана, сина Івана Фіцича. Має такий вигляд, що Марухна мала сестру Палагну Фаньовну, яка стала дружиною Василя Білавича Березовського (ЦДІАУЛ, ф. 5, оп. 1, спр. 25, арк. 674). Їхня спадкова частка в Нижньому Березові, звана Фаньовська, пізніше була розділена між нащадками і декілька разів виринає в документах. Так, у 1590-х Настасія Ланчинська, дочка Гриця Ланчинського, заміжня за Грицем Дрогомирецьким, сином Труфана Більчевича Дрогомирецького, відписала якимсь Степану і Якову Березовським, синам Федора Березовського, свою частку, звану Фаньовська, у Нижньому Березові, успадковану по своїй матері Марухні Ланчинській (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 65, арк. 1001; спр. 69, арк. 951). І десь тоді ж Настасія зі своїм чоловіком квитували цих братів Якова і Степана Березовських щодо сплати 30 злотих (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 69, арк. 1235–1236; спр. 71, арк. 985).

Зі свого боку, на початку XVII ст. сини Грицька Ланчинського Андрій, чи інакше Андрушко, і Матвій Ланчинські декілька разів віддавали в заставу свої частки в Нижньому Березові Григору Фіцичу Березовському. Одного разу за 150 злотих, іншого разу за 100 злотих (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 71, арк. 1102; спр. 85, арк. 429; спр. 121, арк. 210). А ще іншого, у 1608 р., Андрій Ланчинський, син Григорія Ланчинського, від свого імені та від імені свого рідного брата Матвія віддав Григору Фіцичу Березовському в заставу свої наділи в Нижньому Березові, успадковані по матері, за 60 злотих. До тієї маєтності належали також частки в млині й джерелі зі соляною ропою (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 71, арк. 1200).

Як бачимо, починаючи з першої третини XVI ст., Ланчинські тісно родичалися з Березовськими й мали з ними багато майнових справ. До всіх перелічених на поч. XVII ст. із документів відома Софія Березовська, першим чоловіком якої був котрийсь із Ланчинських (ЦДІАУЛ, ф. 6, оп. 1, спр. 115, арк. 52). Також Ланчинські тісно були пов'язані зі шляхтичами Дрогомирецькими із Драгомирчан²³. Окрім того, що дочка Грицька, чи інакше Гриця, Настасія вийшла заміж за Гриця Труфановича Більчевича Дрогомирецького, на поч. XVII ст. ще й якийсь Протас Ланчинський осів у Драгомирчанах. 10 квітня 1620 р. його дружина, шляхетна Хима, скаржилась у гродському суді, що Анна, дружина Федора Березовського, і Параска, дружина Леся Дичковича Дрогомирецького, напали на неї і побили палицями. Діялось це в Драгомирчанах (ЦДІАУЛ, ф. 5, оп. 1, спр. 119, арк. 1172).

Висновки. Проведене дослідження дало змогу відтворити понад півторастолітню історію роду Ланчинських, що бере початок у другій половині XV ст. від шляхетного Максима з Ланчина. Ця наукова розвідка ілюструє поступову трансформацію від заможної та діяльної руської шляхетської родини, що мала значні перспективи стати впливовою, до дрібної шляхти. Документальні джерела дали змогу ідентифікувати п'ять поколінь Ланчинських,

²³ Драгомирчани – тепер село Івано-Франківської міської громади Івано-Франківського району Івано-Франківської області.

а також простежити їх майнові справи та шлюбні зв'язки з іншими місцевими руськими шляхетськими родинами Шумлянських, Живачівських, Балицьких, Березовських і Дрогомирецьких аж до початку XVII ст., коли рід майже повністю зникає зі сторінок давніх галицьких актів. Випадок Ланчинських є показовим для розуміння соціальної динаміки руської шляхти ранньомодерної доби, зокрема процесів занепаду локальних родів під впливом демографічних, економічних і шлюбних чинників. Одержані результати заповнюють прогалину в історії шляхетських родів Коломийського повіту. Перспективним напрямом подальших досліджень є вивчення інших маловідомих родів руської шляхти Галицької землі.

Джерела та література

- Голубець М. (1939). *Золота книга українського лицарства*. Чис. 1. Львів.
- Зазуляк Ю. (2004). *Шляхта руського воєводства у XV ст.*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.
- Зазуляк Ю. (2007). До історії генеалогічної свідомості перемишльського руського можновладства у XV–XVI століттях. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Випуск 15. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів. С. 125–133.
- Лисейко Я. (2010). Участь шляхти у військових справах Сяноцької землі в другій половині XIV–XVI ст. *Військово-науковий вісник академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*. Вип. 14. Львів. С. 45–58.
- Лисейко Я. (2011). Стосунки шляхти сяноцької та перемишльської земель у XV – першій половині XVI ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. ДДПУ імені Івана Франка. Вип. XIV–XV. Дрогобич: Коло. С. 73–80.
- ЛННБ ВР – Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів.
- Смукот І. (2008). *Вступ до генеалогії шляхти Самбірського повіту XVI – початку XVII ст.* Львів : Камула.
- Смукот І. (2017). *Руська шляхта Перемишльської землі (XIV–XVIII ст.): Історико-генеалогічне дослідження* / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів: Простір-М.
- Смукот І. (2019–2023). *Руська шляхта Перемишльської землі (XIV–XVIII ст.). Родоводи*. Томи 1–6. Львів: Простір-М.
- ЦДІАУЛ – Центральний державний історичний архів України, м. Львів.
- Akta Grodzkie i Ziemske (1887). *Akta Grodzkie i Ziemske z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie, w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego*. T. XII. Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czaykowskiego.
- Akta Grodzkie i Ziemske (1906). *Akta Grodzkie i Ziemske z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie, w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego*. T. XIX. Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czaykowskiego.
- AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych, Poland. Archiwum Skarbu Koronnego.
- Archiwum (1906). *Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. T. I: 1366–1506 / Pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego. Lwów.
- Matricularum (1912). *Matricularum Regni Poloniae Summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*. Pars IV: Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548). Vol. 1: Acta vicecancellariorum 1507–1548. Varsoviae.
- Matricularum (1915). *Matricularum Regni Poloniae Summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur*. Pars IV: Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548). Vol. 2: Acta vicecancellariorum 1533–1548. Varsoviae.
- Semkowicz W. (1913). *Wywody szlachectwa w Polsce XIV–XVII w.* Lwów: Nakładem Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie. (Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie. T. 3).
- Wyrostek L. (1932). *Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi halickiej*. Kraków: Nakładem Polskiego towarzystwa heraldycznego.
- Źródła dziejowe. (1902). T. XVIII. Jabłonowski A. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-*

statystycznym. T. 7. Ziemia ruskie. Ruś Czerwona. Cz. 1. Warszawa.

References

- Holubets M. (1939).** *Zolota knyha ukrainskoho lytsarstva. [The Golden Book of Ukrainian Knighthood].* Chys. 1. Lviv [in Ukrainian].
- Zazulak Y. (2004).** Shliakhta ruskoho voievodstva u XV st. [The Nobility of the Ruthenian Voivodeship in the 15th Century]. *Candidate's thesis.* Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Lviv [in Ukrainian].
- Zazulak Y. (2007).** Do istorii henealohichnoi svidomosti Peremyshl'skoho ruskoho mozhnovladstva u XV–XVI stolittakh [On the History of the Genealogical Consciousness of the Ruthenian Elite of the Przemyśl Region in the 15th–16th Centuries]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist.* Vypusk 15 / Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Lviv. p. 125–133. [in Ukrainian].
- Lyseyko Y. (2010).** Uchast shliakhty u viiskovykh spravakh Sianotskoi zemli v druhii polovyni XIV–XVI st. [The Participation of the Nobility in Military Affairs of the Sanok Land in the Second Half of the 14th to the 16th Century]. *Viiskovo-naukovi visnyk Akademii Sukhoputnykh viisk imeni hetmana Petra Sahaidachnoho.* Vyp. 14. p. 45–58. [in Ukrainian].
- Lyseyko Y. (2011).** Stosunki shliakhty Sianotskoi ta Peremyshl'skoi zemel u XV – pershii polovyni XVI st. [Relations Between the Nobility of the Sanok and Przemyśl Lands in the 15th – First Half of the 16th Century]. *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk.* DDPU imeni Ivana Franka. Vyp. XIV–XV. Drohobych: Kolo. C. 73–80. [in Ukrainian].
- LNSL MD** – [Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy. Viddil rukopysiv] V. Stefanyk Lviv National Scientific Library of the NAS of Ukraine. Manuscript Department. [in Ukrainian].
- Smutok, I. (2008).** *Vstup do henealohii shliakhty Sambirskoho povitu XVI – pochatku XVII st. [Introduction to the genealogy of the nobility of Sambir district in the 16th – early 17th centuries].* Lviv: Kamula [in Ukrainian].
- Smutok, I. (2017).** *Ruska shliakhta Peremyshl'skoi zemli (XIV–XVIII st.). Istoryko-henealohichne doslidzhennia [The Ruthenian Gentry of the Peremyshl Land in the 15th–18th centuries. Historical-Genealogical Research].* Lviv: Prostir-M [in Ukrainian].
- Smutok, I. (2019–2023).** *Ruska shliakhta Peremyshl'skoi zemli (XIV–XVIII st.). Rodovody [The Ruthenian Gentry of the Peremyshl Land in the 15th–18th centuries). Genealogy].* T. 1–6. Lviv: Prostir-M [in Ukrainian].
- CSHAUL** – [Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi archiv Ukrainy, m. Lviv] Central State Historical Archives of Ukraine, Lviv [in Ukrainian].
- Akta Grodzkie i Ziemske (1887).** *Akta Grodzkie i Ziemske z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie, w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego [Town and Country Records from the times of the Polish-Lithuanian Commonwealth from the so-called Bernardine Archives in Lviv, funded by the late Alexander Count Stadnicki, published through the efforts of the Galician National Department].* T. XII. Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czaykowskiego [in Polish].
- Akta Grodzkie i Ziemske (1906).** *Akta Grodzkie i Ziemske z czasów Rzeczypospolitej z Archiwum t.zw. Bernardyńskiego we Lwowie, w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału krajowego [Town and Country Records from the times of the Polish-Lithuanian Commonwealth from the so-called Bernardine Archive in Lviv, funded by the late Alexander Count Stadnicki, published by the Galician National Department].* T. XIX. Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czaykowskiego [in Polish].
- AGAD** – Archiwum Główne Akt Dawnych [Central Archives of Historical Records], Poland. Archiwum Skarbu Koronnego [in Polish].
- Archiwum (1906).** *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. [Archives of the Lubartowicz-Sanguszko princes in Sławuta.].* T. I: 1366–1506 / Pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego. Lwów [in Polish, Latin, ancient Ukrainian].
- Matricularum (1912).** *Matricularum Regni Poloniae Summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur [Summaries of the Registers of the Kingdom of Poland, printed in manuscripts, preserved in the Great Archives of Warsaw].* Pars IV: Sigismundi I regis tempora

- complectens (1507–1548). Vol. 1: Acta vicecancellariorum 1507–1548. Varsoviae [in Latin].
- Matricularum (1915).** *Matricularum Regni Poloniae Summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur* [Summaries of the Registers of the Kingdom of Poland, printed in manuscripts, which are preserved in the Great Archives of Warsaw]. Pars IV: Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548). Vol. 2: Acta vicecancellariorum 1533–1548. Varsoviae [in Latin].
- Semkowicz W. (1913).** *Wywody szlachectwa w Polsce XIV–XVII w.* [Statements of the nobility in Poland 14th–17th centuries]. Lwow: Nakładem Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie. (Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie. T. 3) [in Polish].
- Wyrostek L. (1932).** *Ród Dragów-Sasów na Węgrzech i Rusi halickiej* [The Drago-Sas family in Hungary and Galician Ruthenia]. Kraków: Nakładem Polskiego towarzystwa heraldycznego [in Polish].
- Źródła dziejowe. (1902).** T.XVIII. Jabłonowski A. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 7. Ziemie ruskie. Ruś Czerwona.* [Poland in the 16th century in geographical and statistical terms. Vol. 7. Ruthenian lands. Red Ruthenia]. Cz. 1. Warszawa [in Polish].

Дата надходження статті: 11.07.2025

Дата прийняття статті: 15.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025

Mykola KABACHYNSKYI

Doctor of Historical Sciences, Professor, Associate Professor at the Department of Psychology, Pedagogy and Socio-Economic Disciplines, Bohdan Khmelnytsky National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, 46, Shevchenko Str., Khmelnytskyi, Ukraine, postal code 29000 (illichk999@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6592-6507>

Inna SAVINA

Candidate of Pedagogical Sciences, Lecturer at the Department of Military History of Ukraine, Educational-Scientific Institute of Military History, Law and Social Sciences, National Defence University of Ukraine, Povitrianykh Syl Avenue, Kyiv, Ukraine, postal code 03049 (Savina_Inna@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7718-3488>

To cite this article: Kabachynskyi, M., & Savina, I. (2025). Total Defence as the Primary Method of Organizing Resistance during the National Liberation War of 1648–1657. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18(60). 27–37. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.3> [in English].

TOTAL DEFENCE AS THE PRIMARY METHOD OF ORGANIZING RESISTANCE DURING THE NATIONAL LIBERATION WAR OF 1648–1657

Summary. *The aim of the study is to identify the key aspects of implementing the concept of total defence, successfully employed by Bohdan Khmelnytsky in his struggle against the Polish-Lithuanian Commonwealth. An analysis of historical sources and the course of the National Liberation War of the Ukrainian people in 1648–1657 allows the authors to conclude that the Hetman's strategic intent consisted precisely in operationalizing this concept, mobilizing all available resources – political, military, economic, social, informational, and others.*

The research methodology is based on the application of historical-genetic, comparative-historical, typological, and systems-historical methods. The main findings confirm the uniqueness and effectiveness of the Hetman's strategy, which combined military and political efforts, mobilized all social strata, and established a resource and information base for conducting a protracted war. In particular, the study demonstrates that diplomacy, partisan tactics, peasant uprisings, propaganda, the engagement of the clergy, and economic self-organization were integral elements of the defensive strategy. **Scientific novelty.** The study integrates the modern defence paradigm the concept of comprehensive defence into the analysis of 17th-century historical events, specifically the National Liberation War led by Bohdan Khmelnytsky. For the first time, an attempt is made to interpret the actions of the Hetman and his associates as elements of a multidimensional defensive strategy, which included not only military, but also political, informational, diplomatic, social, and economic components. The study emphasizes that the flexible combination of regular and irregular warfare, the mass involvement of the population in defensive measures, and the mobilization of internal resources became a precursor to the modern concept of comprehensive defence, which is particularly relevant in the context of 21st-century hybrid warfare. **Conclusions.** The research demonstrates that Bohdan Khmelnytsky's strategic thinking was far ahead of its time. His ability to integrate all available resources and instruments within the struggle for independence created the conditions for prolonged resistance against a powerful adversary. In the absence of a standing army and with limited armaments, the Hetman managed to establish an effective model of national mobilization and defence, combining both military and non-military means of influence. The application of the principles of total defence allowed the transformation of the Cossack-peasant movement into a full-scale national revolution capable of altering the geopolitical situation in Eastern Europe. The findings confirm that the historical experience of the Khmelnytsky era is extremely valuable for developing contemporary models of Ukraine's national security and defence strategy.

Key words: National Liberation War of the Ukrainian People, Bohdan Khmelnytsky, Zaporozhian Host, total defence, diplomacy, alliances, mobilization, resources, information warfare, Cossacks.

Микола КАБАЧИНСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, доцент кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, Україна, індекс 29000 (illichk999@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6592-6507>

Інна САВІНА

кандидат педагогічних наук, викладач кафедри воєнної історії України Навчально-наукового інституту воєнної історії, права та соціальних наук, Національний університет оборони України, просп. Повітряних Сил, 28, м. Київ, Україна, індекс 03049 (Savina_Inna@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7718-3488>

Бібліографічний опис статті: Кабачинський, М., & Савіна, І. (2025). Total Defence as the Primary Method of Organizing Resistance during the National Liberation War of 1648–1657. *Українські історичні студії*, 18(60). 27–37. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.3>

ТОТАЛЬНА ОБОРОНА ЯК ОСНОВНИЙ СПОСІБ ОРГАНІЗАЦІЇ БОРОТЬБИ У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІЙ ВІЙНІ 1648–1657 РОКІВ

Анотація. *Мета дослідження* – полягає у виявленні ключових аспектів реалізації концепції тотальної оборони, яку успішно застосував Богдан Хмельницький у боротьбі проти Речі Посполитої. Аналіз історичних джерел та перебігу Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 років дав підстави авторам дійти висновку, що стратегічним задумом гетьмана була саме реалізація цієї концепції, для чого він зумів мобілізувати всі наявні ресурси – політичні, військові, економічні, суспільні, інформаційні та інші. **Методологія дослідження** – ґрунтується на застосуванні історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного та історико-системного методів. Основні результати роботи підтверджують унікальність та ефективність гетьманської стратегії, яка полягала в поєднанні військових і політичних зусиль, мобілізації всіх верств населення та створенні ресурсної й інформаційної бази для ведення тривалої війни. Зокрема, продемонстровано, що дипломатія, партизанська тактика, селянські повстання, пропаганда, участь духовенства та економічна самоорганізація стали невід’ємними елементами оборонної стратегії. **Наукова новизна** – дослідження полягає в інтеграції сучасної оборонної парадигми – концепції всеохоплюючої оборони – в аналіз історичних подій XVII століття, зокрема Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Уперше здійснено спробу інтерпретувати дії гетьмана та його соратників як елементи багатовимірної стратегії оборони, що передбачала використання не лише військової, а й політичної, інформаційної, дипломатичної, соціальної та економічної складових. У роботі підкреслено, що гнучке поєднання регулярної та нерегулярної боротьби, масове залучення населення до оборонних заходів, а також мобілізація внутрішніх ресурсів стали прообразом сучасної концепції всеохоплюючої оборони, що є актуальною в умовах гібридної війни XXI століття. **Висновки.** Проведене дослідження засвідчило, що стратегічне мислення Богдана Хмельницького значно випереджало свій час. Його здатність до інтеграції всіх наявних ресурсів та інструментів у рамках боротьби за незалежність створила передумови для тривалого опору сильному противнику. В умовах відсутності кадрової армії та нестачі озброєння гетьман зміг сформувати ефективну модель національної мобілізації та оборони, яка поєднувала як військові, так і невійськові засоби впливу. Застосування принципів тотальної оборони дозволило перетворити козацько-селянський рух на повноцінну національну революцію, здатну змінити геополітичну ситуацію у Східній Європі. Результати дослідження підтверджують, що історичний досвід Хмельниччини є надзвичайно цінним для розробки сучасних моделей стратегії національної безпеки та оборони України.

Ключові слова: Національно-визвольна війна українського народу, Богдан Хмельницький, Військо Запорізьке, тотальна оборона, дипломатія, союзи, мобілізація, ресурси, інформаційна війна, козаки.

Statement of the Problem. Ukrainian national history demonstrates that the concept of total or comprehensive defence, which involves mobilizing the entire society to protect the country in the event of a military threat, is by no means new for Ukrainians. One of the most vivid historical examples of warfare conducted in this format is the National Liberation War of the Ukrainian people under Bohdan Khmelnytsky (1648–1657). “Everything rose up, everything moved, and took

up arms: the old, the young, women, and even children – there was no Ukrainian who did not carry a sword in his soul” (Крип’якевич, 2022, p. 32).

This period of our history is both heroic and tragic. It is no coincidence that Bohdan Khmelnytsky’s name is associated with it, as his political talent and military leadership were pivotal in mobilizing the nation for struggle, achieving a series of significant victories, and ultimately attaining the long-sought goal – statehood. Khmelnytsky transformed a spontaneous Cossack uprising into a national war with a clearly defined political objective: the creation of an independent state.

Achieving this was extremely difficult, as by 1648 Ukrainians had been completely subjugated and constrained by the strict regulations of the Registered Zaporozhian Host under the service of the Polish–Lithuanian Commonwealth. Only after the signing of the Zboriv Treaty in August 1649 did legal opportunities arise to form certain political and administrative structures. The notion of a Ukrainian army did not exist at all – the registered Cossacks, court and urban Cossacks served the state, magnates, or city elders of the Commonwealth, while the lower-tier Cossacks were outside the law (Ера Богдана Хмельницького, n.d.). Even after the Zboriv agreement, almost all property remained in the hands of Polish and Lithuanian feudal lords. The registered army was effectively an instrument for controlling the Cossack masses, while all military initiative was concentrated in the hands of the Polish nobility (Гужій, Чухліб, 2020, p. 118).

Thus, Ukrainians had extremely limited or almost no resources for conducting war, yet they sought to ensure effective defence against the aggressor, organize resistance, and prepare their own offensive measures.

How did Bohdan Khmelnytsky manage to organize a successful struggle in such a seemingly hopeless situation? It is difficult for us today to imagine, but an analysis of his actions allows for an unambiguous conclusion: the Hetman implemented a total defence strategy, which ensured that, despite severely limited military and economic resources, effective protection against the enemy was provided, aggression was halted (battles of 1648), and ultimately decisive victories were achieved. Khmelnytsky’s tactical mastery was revealed in his ability to utilize not only the Cossack army but also the masses of the population, who provided both rear and front support for the uprising (Крип’якевич, 1990).

Analysis of Research. To date, a substantial number of studies have been published that examine various aspects of the National Liberation War of the Ukrainian people in the mid-17th century, in particular the strategy of total defence employed by Hetman Bohdan Khmelnytsky in opposition to the Polish–Lithuanian Commonwealth (Стороженко, 1996). Both fundamental Ukrainian works and studies by foreign historians are available in the academic discourse, allowing for a comprehensive assessment of the political, military, and ideological dimensions of this war.

Among Ukrainian scholars, particular attention should be given to the works of Ivan Krypyakevych, who in his monographs *Bohdan Khmelnytsky* and *The Ukrainian Cossack State and Its Founder Bohdan Khmelnytsky* (Крип’якевич, 2021, Krypiakevych, 1990) highlights the Hetman as a statesman and military leader, emphasizing his strategic thinking and diplomatic skills. This line of research is complemented by the works of Valerii Smolii and Valerii Stepankov (Смолій Степанков, 2009), in particular *The Ukrainian National Revolution of the 17th Century (1648–1676)* (Смолій, Степанков, 2009), where the authors reveal the multidirectional nature of the Ukrainian struggle for independence and analyze the political-military dynamics of the conflict.

Also noteworthy is the contribution of Oleksii Hurzhii and Taras Chukhlib to the study of the institutional evolution of the Hetmanate, particularly in *Cossack Ukraine* (Гужій, Чухліб, 2020), and *Hetmanate Ukraine* (Гужій, Чухліб, 2020), which provide insight into the formation of defensive and state policies during the Khmelnytsky era. *The collection Bohdan Khmelnytsky’s Universals 1648–1657* (1998) (Смолій, Степанков, 2009), serves as a primary source for the study of legal foundations and administrative mechanisms of that period.

Among foreign scholars, important contributions include John Kalik’s *Stories of Khmelnytsky* (Kalik, 2018), and Andrea Glaser’s *Stories of Khmelnytsky: Competing Literary Legacies of*

the 1648 Ukrainian Cossack Uprising (Glaser, 2015), which analyze the interpretation of the Khmelnytsky period in Western historiography and literature. Frank Edward Sysyn's study *The Polish-Lithuanian Commonwealth and the Birth of Modern Ukraine* (Sysyn, 2024), deserves special attention for its attempt to reinterpret the events of 1648–1657 in the context of the formation of a modern Ukrainian nation.

Equally significant is Serhii Plokhii's *The Frontline: Essays on Ukraine's Past and Present*, in which 17th-century events are interpreted through the prism of contemporary state-building challenges. In the context of imperial narratives, Andreas Kappeler's *The Russian Empire: A Multiethnic History* (Kappeler, 2001), is useful for examining the influence of Muscovy and the subsequent incorporation of Ukraine into external geopolitical spheres.

Thus, the body of scholarly works by both Ukrainian and foreign researchers provides the basis for a thorough analysis of the multifaceted strategic activity of Bohdan Khmelnytsky, particularly his ability to synthesize military strategy, diplomacy, and internal mobilization of resources to safeguard the interests of the Ukrainian people.

Aim of the Article. The aim of the article is to identify the key aspects of implementing the concept of total defence, successfully applied by Bohdan Khmelnytsky in the struggle against the Polish-Lithuanian Commonwealth. Analysis of historical sources and the course of the National Liberation War of the Ukrainian people in 1648–1657 allows the authors to conclude that the Hetman's strategic intent consisted precisely in operationalizing this concept, mobilizing all available resources – political, military, economic, social, informational, and others (Bila, 2021).

Presentation of the Main Material

Diplomacy and Alliances. At the outset of his struggle, Bohdan Khmelnytsky undertook a series of diplomatic initiatives that helped him restrain the opponent and inflict significant defeats. These included alliances with the Crimean Khanate, the Ottoman Empire, and the Tsardom of Moscow.

The alliance with Crimean Khan Islam III Giray (1644–1654), concluded in 1648 and maintained until early 1654, strengthened the army, primarily with cavalry, and enabled the achievement of a series of important victories (Степанчук). This alliance was a strategic necessity for Khmelnytsky, compensating for the lack of native cavalry, providing mobility to his forces, and creating diplomatic pressure on the Commonwealth.

Negotiations with Ottoman Sultan Mehmed IV (1648–1687) secured guarantees for the protection of Ukraine from the Commonwealth and strengthened Khmelnytsky's position in dealings with other states (Чухліб, 2021).

Already in 1648, Khmelnytsky began correspondence with Tsar Alexis of Russia (1645–1676). Initially, these relations provided only limited economic support, but from 1653, when the Zemsky Sobor decided to accept the Zaporozhian Host “under the supreme authority of the Tsar”, a military-political alliance was established, which facilitated new victories and played a significant role in consolidating and developing statehood. However, the duplicitous nature of Moscow rulers remained constant, and in October 1656 they betrayed the Ukrainians by signing the Treaty of Vilnius with the Commonwealth.

In August 1649, the Zaporozhian Host became a subject of international politics. The marriage of Tymish Khmelnytsky to Rozanda, the daughter of Moldavian ruler Vasile Lupu (1634–1653), was not merely a family alliance; it enabled Bohdan Khmelnytsky to expand diplomatic contacts with Moldavia, Transylvania, Wallachia, Sweden, and other states, securing political and military support (Крип'якевич, 1990).

Thus, the diplomacy and political alliances of Bohdan Khmelnytsky were aimed at creating a system of comprehensive defence during the National Liberation War of 1648–1657 (Пестрикова, 2017). Through these measures, the Hetman secured the support of foreign states, weakened the Commonwealth, strengthened his own economic and military capacities, and ensured the independence of the Zaporozhian Host.

Military Power. The next crucial step in building a strategy of total defence was the formation of military forces. Bohdan Khmelnytsky successfully addressed this task by uniting various strata of Ukrainian society in the common struggle for freedom.

The first to support Khmelnytsky were the Sich Cossacks. Active mobilization across Ukraine during spring–summer 1648 brought virtually all Cossacks under his banners, forming the core of the Ukrainian army. However, this was insufficient; the main body of the army, especially in major battles, consisted of units formed from peasants and townspeople.

The combination of Cossacks, peasants, and townspeople in the military forces provided several advantages – flexibility, mobility, and the use of guerrilla tactics. Cossack detachments, particularly cavalry units, conducted ambushes, sudden attacks, and partisan warfare in the enemy's rear. This irregular warfare tactic allowed the Cossacks to successfully combat numerically superior forces. Units formed from peasants and townspeople instigated spontaneous uprisings across Ukraine, organized local self-defence detachments, and provided reconnaissance information (Смолій, Степахнков, 2009).

The formation of an army composed of the most professional and numerous social strata enabled the creation of a mass army capable of employing both conventional and irregular warfare tactics. The war became a nationwide undertaking, allowing the Ukrainian forces to confront a significantly stronger enemy.

The nationwide character of the National Liberation War under Bohdan Khmelnytsky is noted in multiple sources. For example, the Military Wiki article “Khmelnytsky Uprising” (Military Wiki, 2025), states that while the uprising initially had a Cossack character, it later attracted other strata of the Orthodox population of the Ukrainian voivodeships – peasants, townspeople, and petty nobility. As a result, the war gained broad social support, with its ultimate goal being the creation of an autonomous Ukrainian state.

Thus, the formation of the army, integrating the most professional and populous social strata, enabled the creation of a mass force capable of employing both classical and irregular warfare tactics. This transformation turned the war into a nationwide endeavor, allowing the Ukrainian army to resist a significantly stronger adversary.

Mobilization of All Social Strata. The National Liberation War of the mid-17th century became truly a nationwide movement, in which Bohdan Khmelnytsky successfully united various strata of Ukrainian society in a common struggle for independence. Each social group, seeking liberation from national oppression, religious and cultural restrictions, serfdom, and foreign domination, contributed its unique input to this large-scale conflict.

The Cossacks, possessing military experience, organizational discipline, and an unwavering desire for freedom, served as the primary driving force of the uprising, forming the core of the insurgent army, which provided not only combat power but also leadership for the rebel movement. Their military experience, acquired in numerous clashes, along with their ability to conduct rapid maneuvers and employ guerrilla tactics, laid the foundation for effective resistance against numerically superior enemy forces.

Peasants, rising en masse in rebellion, destroyed Polish noble estates, actively joined the formation of military units, and supplied the army with food and forage, a critical component for sustaining a prolonged conflict. Their participation gave the uprising a mass character, transforming it into a social revolution.

Townspeople supported the uprising by actively engaging in armed resistance and defending their cities. They provided the insurgents with provisions, weapons, ammunition, and crucial intelligence, contributing to the resilience of urban fortifications (Kappeler, 2001).

The clergy, especially the Orthodox Church, played a significant role in the moral support of the insurgents, calling on the population to defend their faith and homeland. Monasteries became centers of resistance, offering shelter and assistance to insurgent detachments. The Church's role in mobilizing the population was fundamental for consolidating efforts in the struggle (Пестрикова, 2017).

The nobility, mainly small and medium-scale Orthodox landowners, joined in organizing and managing the rebel army, participating in diplomatic negotiations with foreign states to secure support for the Cossack state. Their contribution to the creation of administrative structures for the new state and the internal coordination of the struggle was a key factor. At the same time, internal divisions among the nobility weakened the Commonwealth's positions and complicated its efforts against the insurgents (Sysyn, 2024).

Thus, the comprehensive mobilization of all social strata and their combined efforts became a key factor in Bohdan Khmelnytsky's success against the Polish–Lithuanian Commonwealth, transforming the National Liberation movement into a broad social and political revolution.

Resource Provision for the Army. A crucial aspect of the National Liberation War was the creation of an economic base. Under Bohdan Khmelnytsky's leadership, it was formed from several key sources:

Military trophies: The capture of Polish estates, towns, and fortresses supplied the insurgents with weapons, provisions, and other necessary resources, enabling the army to maintain combat readiness and meet its needs (Гуржій, Чухліб, 2020).

Taxes and obligations: In controlled territories, a system of taxation and compulsory services was established, providing regular revenue to support the army and sustain the functioning of the insurgent state.

Support from the population: Peasants, townspeople, Cossack households, clergy, and nobility provided material assistance to the insurgents, supplying finances, weapons, provisions, clothing, and other essentials, as well as offering shelter. This support was a crucial factor for the success of the struggle (Біла, 2021).

Allied assistance: Establishing diplomatic and allied relations brought not only political benefits but also certain economic advantages.

Customs control: With the formation of a nascent state, a service for controlling trade routes was established. Customs oversight became an important source of revenue for the state treasury, and thus a means to support the country's total defense.

An important aspect of building this economic base was that the war was conducted on Ukrainian territory, allowing the use of local resources (Біла, 2021).

Despite these challenges, the Cossack state was able to establish autonomous economic functioning, which allowed it to restrain the enemy, sustain a prolonged war, and conduct successful military campaigns.

Information Warfare and Spiritual Resistance. Bohdan Khmelnytsky, understanding that true warfare is conducted not only with weapons but also through influence on public thought and beliefs, actively employed various instruments of information warfare and ideological resistance (Чава, 2020). This enabled him not only to mobilize the population but also to shape a unified worldview of the struggle for freedom and faith. Let us examine in detail how Khmelnytsky implemented these strategies during the National Liberation War of 1648–1657.

Propaganda as an Ideological Foundation

Appeals to the People. In the first weeks of the uprising (January–February 1648), the Hetman issued one of the first *Universals* addressed to various social groups: Cossacks, peasants, townspeople, and even part of the minor nobility. This document called for the unification of all forces “for freedom and the Orthodox faith” and for the elimination of “political and religious oppression” by the Polish–Lithuanian Commonwealth (Смолій, Степанков, 2009).

“...so that the Cossacks and all our Ruthenian kin, gathered at assemblies, would resolve to serve the People, and no longer serve that criminal Poland...” (Military Wiki, 2025).

In the *Universals*, Khmelnytsky appealed to two primary motives: religious (the defense of the Orthodox faith against Catholic oppression) and social (liberation from serfdom and restoration of Cossack freedoms). This political rhetoric created a stable ideological base on which the subsequent mobilization of the population was built (Стороженко, 1996).

Anti-Government Rhetoric Among the Nobility. In addition to the *Universals* directed at peasants and townspeople, Khmelnytsky sent letters through his envoys to Polish and Ruthenian

nobles (mostly Orthodox) and clergy, urging them to seize the favorable moment to pressure the Commonwealth government and join the Cossack council. For example, a letter from the clergyman Ivan Svarnyk to Bishop Pavlo Teteria in May 1648 argued for “...the necessity of joint protection of Orthodoxy, for without it the Church will perish.” (Чава, 2020).

External Propaganda. To garner support from foreign powers, Khmelnytsky deliberately conveyed the message that the struggle was “not against Catholic Poland, but for an independent Orthodox Ruthenia”. This was one of the tasks of the Political Chancellery: through correspondence with the Ottoman Empire, Muscovy, Moldova, and Transylvania, to communicate the idea of “free development of Ruthenian lands” (Kubala, 1910).

Universals, Correspondence, and Literature as Tools for Shaping Public Opinion.

Universals as Primary Documents.

Universal to the Peasants (February 1648): addressed to the peasants of Podillia, calling them to destroy noble estates and join the Cossack council (Крип’якевич, Бутих, Смолій, 1998).

Universal to the Nobility (March 1648): appealed to Orthodox nobles with the promise of preserving their rights if they supported the Cossack government against the Polish “Lipka king” (Крип’якевич, Бутих, Смолій, 1998).

Universal to the Townspeople (April 1648): offered city communities the maintenance of elected magistrates and guarantees of free trade if they became “fortresses” of the Cossack army in towns (Крип’якевич, Бутих, Смолій, 1998).

Each *Universal* brought social groups closer to the idea of “total defense”, demonstrating that Khmelnytsky not only recognized the role and status of each group but also provided them with specific political guarantees (Крип’якевич, Бутих, Смолій, 1998).

Diplomatic Letters to Allies and Opponents. Correspondence with the Crimean Khans Īslām III and Mehmed IV (1654–1666), the envoys of the Ottoman Empire, as well as with Muscovite Tsar Alexis Mikhailovich, was not only a means of obtaining military and material support but also a way to convey information about the “just intentions” of the Cossack government (Чухліб, 2021).

“Orthodox Ruthenia has been oppressed since time immemorial; we have justice, yet justice is unseen; therefore we demand that you, Muslim Īslām, confirm our righteous struggle” (Khmelnytsky’s letter to Īslām III, March 1648) (Чухліб, 2021).

Samiylo Velychko’s Chronicle. Samiylo Velychko, a scribe in the Hetman’s Chancellery, began his chronicle with the start of the 1648 uprising. This work combined factual reporting with literary elements and often addressed readers as “brothers in Christ”, creating the notion of a “righteous war” against “Polish depravity” (Чава, 2020). The Chronicle extensively employed metaphors and rhetoric emphasizing the superiority of Orthodoxy and “divine providence” in Cossack victories, thereby enhancing the moral spirit of the insurgents.

Church Propaganda as a “Soft” Factor in Mobilization

Active Role of the Orthodox Clergy. Orthodox metropolitans and bishops (Sylvester Kosov, Lazar Baranovich, Innokentiy Gizel) not only blessed the war but also organized collections of donations for the Cossack army. In their sermons, they often compared the “Orthodox brethren” to “Ruthenians of Simon” (the Apostle Simon), who fought against paganism, stating that “now we fight against Catholic oppression” (Чава, 2020).

Church Universals and Spiritual Directives. In June 1648, the Patriarch of Constantinople, Parthenios II, issued a message calling on “Orthodox brethren” to support the “Ruthenian kin” in the struggle against “Latin apostates” (Encyclopedia of the Orthodox Church). This message was quickly disseminated across dioceses through sermons and directives, which was especially important for the Ukrainian peasantry, where literacy was limited.

Military Slogans, Symbolism, and Their Influence on Morale

Formulation of Slogans. The most famous slogan of Khmelnytsky – “*For the Orthodox Faith, for Cossack Liberty!*” – was first recorded in Samiylo Velychko’s chronicle during the siege of Zamość (July 1648). It quickly became the emblem of the uprising, motivating not only Cossacks but also peasants and nobles who had previously hesitated to join the army (Яковенко, 1995).

Flags and Iconography. Each Cossack banner featured the image of Archangel Michael or John the Baptist (symbols of Orthodox defenders). Alongside religious icons, the figure of Khmelnytsky himself sometimes appeared, creating a cult of leadership. According to Polish historian and publicist Ludwik Kubala, each banner carried not only military arms but also a protective icon (Kubala, 1881). Cossack banners were accompanied by priests who provided blessings before battle.

Partisan Rituals. According to tradition, before spending the night in the steppe, Cossacks would light an “eternal flame” over the camp, burning Polish heraldic leaflets and other noble symbols as a ritual of “cleansing” from “Latin impurity” (Kalik, 2018). Modern scholars note that this ritual aimed at psychological mobilization, reminding each warrior that he fought not only for material gain but also for “spiritual purification”.

Thus, ideological warfare and spiritual resistance in Bohdan Khmelnytsky’s military strategy became an integral component of total defense. Through propaganda, *Universals*, correspondence, folklore, church support, and symbolism, Khmelnytsky created a strong ideological framework that united various social strata (Cossacks, peasants, townspeople, nobles, and clergy) in a common struggle for faith, freedom, and independence (Glaser, 2015). This comprehensive set of measures not only boosted morale but also prevented demoralization among the population, which became one of the key reasons for the success of the National Liberation War of 1648–1657.

Conclusions. The results of this study demonstrate that Bohdan Khmelnytsky’s strategic vision during the National Liberation War of the Ukrainian people in 1648–1657 fully corresponds to the contemporary paradigm of comprehensive (total) defense. Under extremely adverse conditions, he succeeded in mobilizing all available forces and resources military, political, economic, social, diplomatic, informational, and spiritual to implement a major state-building project.

The analysis confirms that the Hetman’s strategy was based on a comprehensive approach, combining regular and irregular (guerrilla) warfare, broad social mobilization, the formation of military-political alliances, establishment of administrative institutions, and the maintenance of an informational and ideological front (Sysyn, 2024). All these elements formed an organic model of national defense, within which a spontaneous insurgent movement transformed into a national revolution with a clear political objective the establishment of Ukrainian statehood.

This study interprets Bohdan Khmelnytsky’s actions as an early form of integrated defense strategy, which entailed not only military confrontation but also the creation of a sustainable social rear, informational influence, diplomatic maneuvering, and economic autonomy. Such an approach allows for the contextualization of historical experience in relation to contemporary security challenges, particularly the Russian-Ukrainian war, in which the Ukrainian people continue to fight for their independence.

Consequently, the practical significance of this research lies in the potential application of its findings in shaping Ukraine’s modern national security and defense strategy. The historical precedent of Khmelnytsky’s era provides a source of ideological and organizational continuity for state-building under wartime conditions.

Thus, the military-strategic legacy of Bohdan (Zinoviy) Khmelnytsky, grounded in the principles of total defense, acquires renewed relevance in light of contemporary defense concepts. It not only deepens our understanding of the events of the 17th-century National Revolution but also contributes to the consolidation of historical memory as a factor of national identity and societal cohesion in the face of existential threats.

Bibliography

- Glaser, A. M. (2015). *Stories of Khmelnytsky: Competing literary legacies of the 1648 Ukrainian Cossack uprising*. Stanford University Press. <https://doi.org/10.11126/stanford/9780804793827.001.0001>
- Glaser, A. M. (2015). Introduction: Bohdan Khmelnytsky as protagonist: Between hero and villain (pp. 1–20). In A. M. Glaser (Ed.), *Stories of Khmelnytsky: Competing literary legacies of the 1648 Ukrainian Cossack uprising*. Stanford University Press. <https://doi.org/10.11126/stanford/9780804793827.003.0014>

- Glaser, A. M., & Sysyn, F. E.** (2020). Chronology of major events associated with the Khmelnytsky Uprising and the depiction of Bohdan Khmelnytsky. In A. M. Glaser (Ed.), *Stories of Khmelnytsky*. De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9780804794961-003>
- Kalik, J.** (2018). Stories of Khmelnytsky: Competing literary legacies of the 1648 Ukrainian Cossack uprising. In A. M. Glaser (Ed.), *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 5(1). <https://doi.org/10.21226/ewjus380>
- Kappeler, A.** (2001). *The Russian Empire: A multiethnic history*. Longman. https://books.google.com.ua/books/about/The_Russian_Empire.html?id=395oAAAAMAAJ&redir_esc=y
- Sysyn, F.** (2023). The Polish-Lithuanian Commonwealth and the birth of modern Ukraine: A reappraisal of the Khmelnytsky “Revolution” (pp. 14–30). University of Alberta. https://doi.org/10.1163/9789004547278_003
- Sysyn, F.** (2024, January 9). Lithuania, Poland, and the Polish-Lithuanian Commonwealth in Ukrainian history [Lithuania, Poland, and the Polish-Lithuanian Commonwealth in Ukrainian History]. *Ukraina Moderna*. <https://uamoderna.com/history/lithuania-poland-and-the-polish-lithuanian-commonwealth-in-ukrainian-history/>
- Kubala, L.** (1881). Bitwa pod Beresteczkiem. Szkice historyczne. Serya pierwsza. Lwów: Nakład Gubrynowicza i Schmidta. 233–303.
- Kubala, L.** (1910). Przysięga w Pereasławiu. Zajęcie Kijowa przez Moskwę i zatarg prawosławnej ruskiej cerkwi z patriarchatem moskiewskim. – «Stati» Bohdana Chmielnickiego. Szkice historyczne. Serya trzecia. Wojna moskiewska r. 1654 – 1655. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolfa, 47–90.
- Біла, О.** (2021). Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького на сторінках волинської преси XIX – початку XX ст. Запорізький історичний вісник, 1(39), 44–49. <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/1357>
- Гуржій, О., Чухліб, Т.** (1999). Гетьманська Україна. Україна крізь віки (Вип. 8, с. 1–304). Київ: Альтернативи.
- Гуржій, О., Чухліб, Т.** (2020). Козацька Україна. Історія Гетьманської держави (XVII–XVIII ст.). Київ: Арій.
- Ера Богдана Хмельницького.** (n.d.). До 400-річчя від дня народження великого гетьмана. Київ: Інститут історії України НАН України. 285 р.
- Крип'якевич, І., Бутих, І., Смолій, В.** (1998). Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. Київ: Видавничий дім «Альтернативи». 416 р.
- Крип'якевич, І.** (1990). Богдан Хмельницький. Львів: Світ.
- Крип'якевич, І.** (2021). Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький. Львів: Апріорі.
- Пестрикова, О.** (2017). Формування та еволюція образу Богдана Хмельницького у творах Людвіка Кубали. *East European Historical Bulletin*, (5). <https://doi.org/10.24919/2519-058x.5.117205>
- Смолій, В., Степанков, В.** (2009). Українська національна революція XVII століття (1648–1676). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». р. 41.
- Степанчук, Ю.** (n.d.). Образ Богдана Хмельницького як державника у публікаціях Українського історичного журналу (1957–1991). *Український селянин*, (18). <https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/2174>
- Стороженко, І.** (1996). Богдан Хмельницький та воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Книга I: Військові дії 1648–1652: Науковий дослід. Дніпро: Видавництво ДСУ. 320 р.
- Чава, І.** (2020). Берестечківська кампанія 1651 р. в польській історіографії першої половини XX ст. *Вісник Черкаського університету: Історичні науки*, 1, Article 3987. <https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/3987>
- Чава, І.** (2020). Зображення подій польсько-української війни 1649 року в польській історіографії першої половини XX ст. Проблеми гуманітарних наук: Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка. Серія Історія, 3/45, 305–327. <https://doi.org/10.24919/2312-2595.3/45.206588>
- Чава, І.** (2020). Селянський фактор та причини Української революції другої половини XVII ст. в оцінках польських істориків першої половини XX століття. *Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії. Український селянин*, 24, 103–107. <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2020-24-ChavaI>

- Чухліб, Т.** (2020, 26 вересня). «Вічний мир» ханів Іслама III та Мехмеда IV Гіреїв з козацькою Україною. *Голос Криму і культури*. <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/vichnyj-myr-khaniv-islama-iii-ta-mehmeda-iv-hireiv-z-kozatskoiu-ukrainoiu/>
- Military Wiki.** (2025). Хмельницьке повстання. https://military-history.fandom.com/wiki/Khmelnysky_uprising
- Яковенко, Н.** (1995). Між правдою та славою: Рефлексії з нагоди ювілею Богдана Хмельницького. *Сучасність*, 12, 68–76.

References

- Glaser, A. M.** (Ed.). (2015). *Stories of Khmelnytsky: Competing literary legacies of the 1648 Ukrainian Cossack uprising*. Stanford University Press. <https://doi.org/10.11126/stanford/9780804793827.001.0001> [in English]
- Glaser, A. M.** (2015). Introduction: Bohdan Khmelnytsky as protagonist: Between hero and villain (P. 1–20). In A. M. Glaser (Ed.), *Stories of Khmelnytsky: Competing literary legacies of the 1648 Ukrainian Cossack uprising*. Stanford University Press. <https://doi.org/10.11126/stanford/9780804793827.003.0014> [in English]
- Glaser, A. M., & Sysyn, F. E.** (2020). Chronology of major events associated with the Khmelnytsky Uprising and the depiction of Bohdan Khmelnytsky. In A. M. Glaser (Ed.), *Stories of Khmelnytsky*. De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9780804794961-003> [in English]
- Kalik, J.** (2018). Stories of Khmelnytsky: Competing literary legacies of the 1648 Ukrainian Cossack uprising. In A. M. Glaser (Ed.), *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 5(1). <https://doi.org/10.21226/ewjus380> [in English]
- Kappeler, A.** (2001). *The Russian Empire: A multiethnic history*. Longman. https://books.google.com.ua/books/about/The_Russian_Empire.html?id=395oAAAAMAAJ&redir_esc=y [in English]
- Sysyn, F.** (2023). The Polish-Lithuanian Commonwealth and the birth of modern Ukraine: A reappraisal of the Khmelnytsky “Revolution” (P. 14–30). University of Alberta. https://doi.org/10.1163/9789004547278_003 [in English]
- Sysyn, F.** (2024, January 9). Lithuania, Poland, and the Polish-Lithuanian Commonwealth in Ukrainian history. *Ukraina Moderna*. <https://uamoderna.com/history/lithuania-poland-and-the-polish-lithuanian-commonwealth-in-ukrainian-history/> [in English]
- Kubala, L.** (1881). Oblaha Zbaraża ta Zborivskyi mir: Istorychni narysy. Serii I [Siege of Zbarazh and the Peace of Zboriv: Historical sketches. Series I]. Lviv: Nakład Gubrynowicza i Schmidta. [in Polish]
- Kubala, L.** (1910). Istorychni narysy. Serii III: Moskovska viina 1654–1655 [Historical sketches. Series III: Moscow war 1654–1655]. Warsaw: Nakład Gebethnera i Wolfa. [in Polish]
- Bila, O. M.** (2021). Vyzvolna viina pid providom B. Khmelnytskoho na storinkakh volynskoi presy XIX – pochatku XX st. [Liberation War under leadership of Bohdan Khmelnytsky on the pages of Volyn Press in the 19th – early 20th centuries]. *Zaporizhzhia Historical Review*, 1(39), 44–49. <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/1357> [in Ukrainian]
- Hurzhii, O., & Chukhlib, T.** (1999). Hetmanska Ukraina [Hetman Ukraine]. In *Ukraina kriz viky* (Vol. 8, P. 1–304). Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian]
- Hurzhii, O., & Chukhlib, T.** (2020). Kozatska Ukraina. Istoriiia Hetmanskoï derzhavy (XVII–XVIII st.) [Cossack Ukraine. History of the Hetman State (XVII–XVIII centuries)]. Kyiv: Ariy. [in Ukrainian]
- Era Bohdana Khmelnytskoho** (n.d.). Do 400-richchia vid dnia narodzhennia velykoho hetmana [To the 400th anniversary of the birth of the great hetman]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. 285 p. [in Ukrainian]
- Krypiakevych, I., Butych, I., & Smolii, V.** (1998). Universal y Bohdana Khmelnytskoho 1648–1657 [Universals of Bohdan Khmelnytsky 1648–1657]. Kyiv: Vyd. dim “Alternatyvy”. 416 p. [in Ukrainian]
- Krypiakevych, I.** (1990). Bohdan Khmelnytsky [Bohdan Khmelnytsky]. Lviv: Svit. [in Ukrainian]
- Krypiakevych, I.** (2021). Kozatska derzhava Ukrainy ta yii tvorets Bohdan Khmelnytskyi [The Ukrainian Cossack State and its creator Bohdan Khmelnytskyi]. Lviv: Apriori. [in Ukrainian]
- Pestrykova, O.** (2017). Formuvannia ta evoliutsiia obrazu Bohdana Khmelnytskoho v tvorakh Ludvika Kubaly [Formation and evolution of the Bogdan Khmelnytsky image in the works of Ludwik Kubala]. *East European Historical Bulletin*, (5). <https://doi.org/10.24919/2519-058x.5.117205> [in Ukrainian]
- Smolii, V., & Stepankov, V.** (2009). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII stolittia (1648–1676)* [Ukrainian National Revolution of the 17th century (1648–1676)]. Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. P. 41. [in Ukrainian]

- Stepanchuk, Y.** (n.d.). *Obraz Bohdana Khmelnytskoho yak derzhavnyka u publikatsiiakh Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu (1957–1991)* [The image of Bohdan Khmelnytsky as a statesman in the publications of the Ukrainian Historical Journal (1957–1991)]. *Ukrainskyi selianyn*, (18). Retrieved from <https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/2174> [in Ukrainian]
- Storozhenko, I.** (1996). *Bohdan Khmelnytskyi ta voienne mystetstvo u vyzvolnii viini ukrainskoho narodu seredyny XVII stolittia. Knyha I: Viiiskovi dii 1648–1652: Naukovyi doslid* [Bohdan Khmelnytsky and the Art of War in the Liberation War of the Ukrainian People in the Middle of the 17th Century. Book I: Military actions of 1648–1652: Scientific research]. Dnipro: DSU Publishing House. 320 p. [in Ukrainian]
- Chava, I.** (2020). *Berestechkivska kampaniia 1651 r. v polskii istoriografii pershoi polovyny XX st.* [Berestechko military campaign of 1651 in Polish historiography of the first half of the XX century]. *Cherkasy University Bulletin: Historical Sciences*, 1, Article 3987. <https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/3987> [in Ukrainian]
- Chava, I.** (2020). *Zobrazhennia podii polsko-ukrainskoi viiny 1649 roku v polskii istoriografii pershoi polovyny XX st.* [Depiction of the events of the Polish-Ukrainian war of 1649 in the Polish historiography of the first half of the twentieth century]. *Problemy humanitarnykh nauk: Zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia Istoriia*, 3/45, 305–327. <https://doi.org/10.24919/2312-2595.3/45.206588> [in Ukrainian]
- Chava, I.** (2020). *Selianskyi faktor ta prychyny Ukrainskoi revoliutsii druhoi polovyny XVII st. v otsinkakh polskykh istorikiv pershoi polovyny XX stolittia* [Peasant factor and reasons for the Ukrainian revolution of the second half of the 17th century in the estimates of the Polish historians of the first half of the twentieth century]. *Metodolohiia, istoriografiia ta dzhereloznavstvo ahrarnoi istorii. Ukrainskyi selianyn*, 24, 103–107. <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2020-24-ChavaI> [in Ukrainian]
- Chukhlib, T.** (2020, September 26). “Everlasting Peace” of the khans of Islam III and Mehmed IV Girey with Cossack Ukraine [“Vichnyi myr” khaniv Islama III ta Mehmeda IV Hireiv z kozatskoiu Ukrainoiu]. *Holos Krymu i kultury*. Retrieved September 21, 2025, from <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/vichnyj-myr-khaniv-islama-iii-ta-mehmeda-iv-hireiv-z-kozatskoiu-ukrainoiu/> [in Ukrainian]
- Military Wiki.** (2025). *Khmelnytsky uprising* [Khmelnytskyi povstannia]. Retrieved May 31, 2025, from https://military-history.fandom.com/wiki/Khmelnytsky_uprising [in Ukrainian]
- Yakovenko, N.** (1995). *Mizh pravdoyu ta slavoyu: Refleksii z nahody yubileiu Bohdana Khmelnytskoho* [Between truth and glory: Reflections on the jubilee anniversary of Bohdan Khmelnytsky]. *Suchasnist (Modernity)*, 12, 68–76. [in Ukrainian]

Дата надходження статті: 31.07.2025

Дата прийняття статті: 27.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025

Андрій ІСАЄНКО

здобувач третього (освітньо-наукового) ступеня вищої освіти, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, вул. Графська, 2, м. Ніжин, Україна, індекс 16600 (isaenkoandrey@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-3511-3644>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/NXY-3094-2025>

Бібліографічний опис статті: Ісаєнко, А. (2025). Динаміка чисельності та розселення ніжинських греків у XVIII–XIX століттях. *Українські історичні студії*, 18(60). 38–45. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.4>

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА РОЗСЕЛЕННЯ НІЖИНСЬКИХ ГРЕКІВ У XVIII–XIX СТОЛІТТЯХ

Анотація. Мета статті – здійснити комплексний аналіз доступних статистичних джерел за 1711–1858 роки з метою встановлення динаміки чисельності й розселення ніжинських греків впродовж XVIII–XIX століть. **Методологічною базою** статті є комплекс загальнонаукових, історичних та спеціальних методів. При здійсненні кількісних обрахунків чисельності ніжинських греків за виявленими джерелами використано метод статистичних обрахунків. Для зіставлення отриманих обрахунків використовували історико-генетичний метод. Завдяки цьому вдалося встановити кілька статистичних рядів, які представлені у вигляді таблиць. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що введені до наукового обігу матеріали ревізій 1850 та 1858 років проливають світло на кількісні зміни в середині спільноти ніжинських греків на завершальному етапі її існування. Отримані результати підкріплюються опрацюваннями ще одного малознаного джерела – списку ніжинських греків, що мешкали в Ніжині станом на 1845 рік. Загалом у статті обґрунтовується теза про те, що виявлені статистичні джерела, насамперед матеріали податкових ревізій, є цінним джерелом при встановленні соціодемографічних характеристик ніжинських греків. У **висновках** обґрунтовується теза про те, що загальні тенденції розвитку спільноти ніжинських греків, яка формувалася як привілейована купецька корпорація, мали демографічну проєкцію. Упродовж досліджуваного періоду їх чисельність зросла із 300 до майже 1 800 осіб. Сплески стрімкого зростання чисельності ніжинських греків спостерігалися в 1701–1711 та 1796–1829 роках. За весь час свого існування спільнота ніжинських греків була динамічною і відкритою як на «вхід», так і на «вихід». Привілеї, які мали сприяти участі греків у розвитку торгівлі східним товаром, сприяли їх відтоку із самого Ніжина, який дедалі більше занепадав як торговельний центр. До середини XIX століття в місті проживало лише близько 20 % членів спільноти ніжинських греків.

Ключові слова: греки, Ніжин, транзитна торгівля, Ніжинський грецький магістрат, ревізькі казки, історична демографія.

Andrii ISAIENKO

Postgraduate Student, Nizhyn Mykola Gogol State University, 2, Graftska Str., Nizhyn, Ukraine, postal code 16600 (isaenkoandrey@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-3511-3644>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/NXY-3094-2025>

To cite this article: Isaienko, A. (2025). Dynamika chyselnosti ta rozselennia nizhynskykh hrekiv u XVIII – XIX stolittiakh [Dynamics of the population and settlement of Nizhyn Greeks in the 18–19th centuries]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18(60). 38–45. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.4> [in Ukrainian].

DYNAMICS OF THE POPULATION AND SETTLEMENT OF NIZHYN GREEKS IN THE 18TH – 19TH CENTURIES

Summary. *The purpose of the article is to conduct a comprehensive analysis of available statistical sources for the period 1711–1858 to establish the dynamics of the population size and settlement patterns of Nizhyn Greeks throughout the 18th–19th centuries. The methodological framework of the article is based on a combination of general scientific, historical, and specialized methods. The method of statistical calculations was employed to quantify the population of Nizhyn Greeks based on identified sources. The historical-genetic method was used to compare the obtained calculations. This approach enabled the establishment of several statistical series, presented in the form of tables. The scientific novelty of the article lies in the introduction into scholarly circulation of the materials from the 1850 and 1858 tax revisions, which shed light on quantitative changes within the Nizhyn Greek community at the final stage of its existence. The obtained results are supported by the analysis of another lesser-known source—a list of Nizhyn Greeks residing in Nizhyn as of 1845. Overall, the article substantiates the thesis that the identified statistical sources, particularly the tax revision materials, are valuable for determining the socio-demographic characteristics of Nizhyn Greeks. The conclusions support the argument that the general developmental trends of the Nizhyn Greek community, which was formed as a privileged merchant corporation, had a demographic dimension. Over the studied period, their population grew from 300 to nearly 1,800 individuals. Significant surges in population growth were observed in 1701–1711 and 1796–1829. Throughout its existence, the Nizhyn Greek community was dynamic and open to both “entry” and “exit.” The privileges intended to encourage Greek participation in the trade of eastern goods contributed to their outflow from Nizhyn, which increasingly declined as a commercial center. By the mid-19th century, only about 20% of the Nizhyn Greek community members resided in the city.*

Key words: Greeks, Nizhyn, transit trade, Nizhyn Greek Magistrate, revision lists, historical demography.

Постановка проблеми. Різним аспектам історії ніжинських греків присвячено доволі значний історіографічний доробок, який особливо активно формувався в 60-х роках XIX – 20-х роках XX століть. У фокусі уваги дослідників опинилися насамперед економічне, релігійне та правове життя цієї упривілейованої локальної спільноти, яка відіграла вирішальну роль у розвитку транзитної торгівлі Європи та Азії. Вказана проблематика не втрачає актуальності й у сучасній українській історичній науці, про що свідчать публікації Євгена Чернухіна (Чернухін, 1998), Анни Гедьо (Гедьо, 2022), Віри Волониць (Волониць, 2017), Олександра Пилипенка (Пилипенко, 2018) та інших. Суттєву роль в актуалізації теми ніжинських греків сьогодні відіграють краєзнавчі ініціативи дослідників з Ніжина. З-поміж них особливо виділяється збірник «Греки в Ніжині», який нерегулярно видається з 2000 року та вміщує матеріали кількох тематичних наукових конференцій, а також перевидання, мабуть, найбільш ґрунтовних досліджень Костянтина Харламповича ще з 20-х років XX століття, здійснене Олександром Морозовим (Харлампович, 2011). Водночас маємо констатувати, що на маргінесі уваги дослідників залишається важливі й взаємопов'язані питання динаміки чисельності та змін географії розселення ніжинських греків.

Аналіз досліджень. До сьогодні найбільш цитованим залишається введений до наукового обігу ще Опанасом Шафонським у 1786 році факт про те, що в Ніжині в 1782 році проживало 765 греків обох статей за загальної чисельності населення Ніжина в близько 11 100 мешканців (Шафонський, 1851, с. 476). Так само вартує уваги й те, що спроби відтворити і пояснити динаміку чисельності ніжинських греків були та залишаються поодинокими й несистемними. Серед них вартують уваги обрахунки змін їх чисельності, виконані Михайлом Плохинським на основі реєстру 1711 року та відомостей 1765 року (Плохинський, 1905); а також Костянтином Харламповичем на основі порівняльного аналізу матеріалів ревізій 1782 та 1795 років (Харлампович, 2011).

Такий стан речей зумовлюється недостатнім рівнем збереженості й опрацювання доступної джерельної бази. **Метою статті** є висвітлення динаміки чисельності й географії розселення ніжинських греків упродовж XVIII–XIX століть, вибудовування єдиного статистичного ряду на основі комплексного аналізу всіх доступних статистичних відомостей

за період від 1711 до 1858 років. При цьому особлива увага звертається на матеріали податкових ревізій 1811, 1816, 1834, 1850 та 1858 років, які залишаються маловідомими загалу науковців.

Виклад основного матеріалу. Загалом, присутність греків у Ніжині вперше була зафіксована документально в 1672 році. Хоча в реєстрі ніжинських греків за 1711 рік грек священник Костянтин свідчив, що походить з Македонії та живе в Ніжині вже 50 років, тобто з 1661 року (Плохинський, 1905, с. 233). У 1677 році до Ніжина прибув отець Христофор (Христодул) Димитрієв, який у 1680 році з благословення константинопольського патріарха Якова та чернігівського єпископа Лазаря Барановича розпочав будівництво дерев'яного храму на честь архистратигів Михаїла та Гавриїла. Необхідність збору коштів на завершення будівництва храму зумовила заснування отцем Христофором у 1687 році церковного братства. У 1696 році на честь завершення будівництва храму й освячення престолу братство отримало грамоти від київського митрополита Варлаама Ясинського та гетьмана Івана Мазепи на заснування школи і шпиталю, звільнення від духовної влади ніжинського ігумена та світської влади ніжинського магістрату (Харлампович, 2011, с. 33, 50). Так, саме в 1696 році відбулося юридичне оформлення статусу «ніжинський грек» як окремої соціальної групи. Її представники спеціалізувалися на торгівлі «східним товаром», що привозили з Османської Порти. Ідеться насамперед про тканини, спеції, бакалію та коштовності. Концентрація греків у Ніжині зумовлювалася тим, що через нього проходила дорога на Путивль. Лише через це місто грецькі купці мали право заїздити до Московії (Плохинський, 1905, с. 188). Незабаром ніжинські греки налагодили торгівлю з Річчю Посполитою та Священною Римською імперією. Упродовж понад століття, до початку XIX століття, вони відігравали одну з провідних ролей у торгівлі «східним товаром» у Європі та Азії.

Першим статистичним документом, який фіксує чисельність й етнічний склад ніжинських греків, є реєстр греків Ніжина за 1711 рік. Він складений в умовах російсько-турецької війни 1710–1711 року на урядову вимогу про припинення будь-яких контактів з іноземцями. Вказаний реєстр мав дві частини. Перша була складена 13 березня 1711 року і вміщувала новоприбулих «іноземних» греків. Друга частина – від 20 березня того ж року – вміщувала греків, які «здавна з дружинами та дітьми в Ніжині живуть».

Уперше вказаний реєстр увів Михайло Плохинський. Згідно з його обрахунками друга частина згаданого реєстру містила відомості про 90 власників господарств, які належали до грецького братства і постійно проживали в Ніжині. З них греками були лише 32 особи (34 %). Усі інші були волохами (40 родин), сербами (13 родин), молдаванами (11 родин). Перша частина реєстру вміщувала відомості про 232 іноземних купців-греків, тобто новоприбулих членів ніжинського грецького братства. З них 115 заявили про наміри виїхати з Ніжина через введені обмеження на контакти з іноземцями. Інші 118 зголосилися залишитися в Ніжині. З них 110 були етнічними греками, сербами – 4, волохами – 3, молдаванами – 1 (Плохинський, 1905, с. 196).

Костянтин Харлампович на основі порівняльного аналізу з опрацьованого ним широкого джерельного матеріалу уточнив висновки Михайла Плохинського щодо реєстру 1711 року. Зокрема, він нарахував 101, а не 96 «давніх» грецьких домогосподарств. Також він зробив обрахунок кількості членів ніжинського грецького братства до 1701 року – 20 греків, 5 сербів, 27 волохів та 7 молдаван, усього 59 власників домогосподарств (Харлампович, 2011, с. 154).

Так, упродовж 1701–1711 років спільнота ніжинських греків зросла з 59 до 219 домогосподарств (табл. 1). Загалом за цей короткий період простежувалися найбільші темпи зростання цієї спільноти. У ній греки становили лише 65 %, і ця більшість забезпечувалася новоприбулими греками, частина яких, найімовірніше, виїхала з Ніжина після зняття обмежень на відносини з іноземцями.

Таблиця 1

Чисельність і етнічний склад ніжинських греків за реєстром 1711 року

	Прибулі до 1701 року (обрахунки Костянтина Харламповича)	Давні		Новоприбулі
		обрахунки Михайла Плохинського	обрахунки Костянтина Харламповича	
Греки	20	32	32	110
Волохи	27	40	34	3
Серби	5	13	23	4
Молдавани	7	11	12	1
Всього	59	96	101	118

Складено за: Плохинський, 1905; Харлампович, 2011.

Окрім указаних чотирьох етнічних груп, до ніжинського грецького братства записувалися представники інших етносів. Так, серед челядників грецьких купців у реєстрі 1711 року згадуються 1 поляк, 1 єврей та 2 вірмени. Між 1711 та 1765 роками до ніжинського грецького братства приєдналися також болгари, італійці, грузини, турки, українці (Плохинський, 1905, с. 198).

Другим важливим статистичним документом про чисельність ніжинських греків є відомість, яка була підготована в 1765 році Ніжинським грецьким братством на вимогу II Малоросійської колегії. Згідно з нею під юрисдикцією Ніжинського грецького братства перебувало 143 власники домогосподарств. Їх етнічний склад був таким: 122 греки, 10 волохів, 4 болгари, 1 серб, 1 грузин, 1 єврей, 3 вихідці з Речі Посполитої, з яких принаймні 1 українець. Вказана відомість має особливе інформаційне значення, адже фіксує географію походження ніжинських греків. Більшість з них прибули з міст Яніни (28) та Константинополь (15) (Плохинський, 1905, с. 198). Так, окреслилася тенденція зростання чисельності членів ніжинського грецького братства насамперед завдяки грекам. За відомістю 1765 року частка етнічних греків сягнула більш ніж 85 %. Головною причиною цього стали урядові обмеження на зарахування до членів братства осіб, які не мали грецького походження. В імператорському указі про заснування в 1785 році окремого грецького магістрату в Ніжині окремою статтею зазначалося, що він має стежити, «щоб під виглядом греків представники інших народів у спільноту їх у цьому місті не вписувалися й цим не ухилялися від податків й інших громадянських обов'язків» (Сперанський, 1830, с. 447).

Наприкінці XVIII ст. в Російській імперії було проведено дві ревізії – 1782 року (IV ревізія) та 1795 року (V ревізія). Їхні матеріали добре збереглися й були неодноразово цитовані в працях Опанаса Шафонського та Костянтина Харламповича. Цінність цих ревізій полягає в тому, що в них вперше наводять відомості не лише про кількість власників домогосподарств та сферу їх господарської зайнятості, а й про склад їхніх родин. Це дає можливість обрахувати загальну чисельність ніжинських греків.

У 1782 році членам ніжинського грецького братства належало 183 домогосподарства. У них проживало 408 чоловіків та 357 жінок, а сумарно 765 греків (Харлампович, 2011 с. 140). До 1795 року їх чисельність зросла до 1 043 осіб (593 чоловіки та 450 жінок) (ДАЧО, ф.101, оп.1, спр.1092, арк. 113). Отже, можемо стверджувати, що ніжинські греки були доволі чисельною групою, яка продовжувала зростати, незважаючи на «чистки» від не-греків упродовж 1785–1794 років. Податкові мотиви цієї «чистки» загалом не були виправдані. Члени ніжинського грецького братства як доведення грецького походження наводили свідчення старожилів. У такий спосіб лише в 1790 році було доведено грецьке походження щонайменше 9 «волохів», 2 «персів» та 3 «турків» (Харлампович, 2011, с. 144).

Матеріали ревізії 1795 року цікаві, окрім усього, тим, що містять детальні відомості про рух чисельності ніжинських греків, зумовлений смертністю, народжуваністю та шлюбами. Упродовж 1782–1795 років померло 160 греків, а народилося лише 127. Костянтин Харлампович висловив припущення, що для ніжинських греків загалом був притаманний негативний природний приріст, якому він не знайшов пояснень. Водночас він констатував,

що серед ніжинських греків було поширеним явище довгожителів. Так, серед усіх померлих у проміжку між 1731–1791 роками він нарахував 39 осіб, що дожили до 80–89 років, 5 осіб, що дожили до 90–99 років і 7 осіб, що прожили понад 100 років. Найбільшому довгожителю було аж 111 років.

Від'ємними були й результати шлюбів. Відповідно до тогочасних патріархальних звичаїв гречанка при одруженні з не-греком виходила зі складу спільноти ніжинських греків; якщо ж грек одружувався на не-гречанці, тоді її записували до членів ніжинського грецького братства. Прикладом суворості використання цього правила є випадок ніжинської гречанки вдовиці Федори Зафлорієвої, яка в 1789 році вдруге вийшла заміж за прапорщика Полікарпова, що був ніжинським мешканцем. Через це грецький магістрат порушив справу про позбавлення її опіки над дітьми від першого чоловіка. Отже, за час від 1782 року до 1795 року заміж вийшло 90 гречанок, з них за ніжинських греків – 36, а ще 2 – за греків з інших міст. За цей же період лише 21 ніжинський грек взяв шлюб із не-гречанками – з 10 українками, 8 росіянками та 3 іноземками. Все це свідчить про поширену практику внутрішніх «грецьких» шлюбів як способу збереження привілейованого становища.

Ще одним важливим чинником зменшення чисельності членів ніжинських греків були їх переходи до інших соціальних груп. Так, упродовж 1782–1795 років зі складу ніжинських греків вибуло 54 особи – 6 повернулося на батьківщину, 17 записалися в московське, київське та пирятинське купецтво, 11 вступило на військову службу, 4 пішли на цивільну службу, 12 отримали дворянство, зокрема 9 через отримання офіцерських чинів на військовій службі. Ще 1 ніжинський грек перейшов у чернецтво (Харлампович, 2011, с. 140–144).

Головним джерелом поповнення спільноти ніжинських греків, які компенсували дію вищенаведених чинників від'ємного приросту, були новоприбулі «іноземці». У період між вказаними ревізіями цей приріст був таким: 1786 рік – 5 осіб, 1792 рік – 8 осіб, 1793 рік – 3 особи, 1794 рік – 9 осіб. Стрімкий ріст притоку іноземців спостерігався одразу після ревізії 1795 року. Так, лише у 1799 році до спільноти ніжинських греків було зараховано аж 27 осіб.

Упродовж 1811–1858 років у Російській імперії було проведено ще п'ять ревізій, які проливають світло на зміни в чисельності ніжинських греків. У 1834 році їх нараховувалося 1 791 особа (987 чоловіків та 804 жінки), у 1850 році – 1 523 особи (689 чоловіків та 834 жінки), у 1858 році – 1 631 особа (767 чоловіків та 864 жінок) (ДАЧО, ф. 101, оп. 1, спр. 1932, арк. 38).

По-перше, заслуговує на увагу стрімке зростання чисельності греків протягом 1795–1834 років (із 1 043 до 1 791 особи). Припускаємо, що головним джерелом зростання були члени грецького визвольного руху й учасники грецького повстання 1821–1829 років. Показово, що в Ніжині проживали родини, представники яких входили до найближчого оточення одного з керівників грецького повстання Олександра Іпсіланті – Кантакузени та Мано (ДАЧО, ф. 101, оп. 1, спр. 1851, арк. 11, 70). Притік повстанців зумовлював і нетипову для тогочасного українського суспільства чисельну перевагу чоловіків над жінками. За нашими спостереженнями пік притоку нових греків до Ніжина припадає на 1797–1829 роки. Грецький магістрат приймав їх до рядів ніжинських греків за спрощеною процедурою і не вимагав придбання нерухомості в Ніжині, як це робилося з 1775 року.

По-друге, кидається у вічі тенденція до того, що абсолютна частина ніжинських греків постійно проживала за межами Ніжина. Так, за матеріалами ревізій 1811 та 1858 років, у Ніжині постійно проживало лише 365–374 члени ніжинського грецького братства, які були об'єднані у 82–90 домогосподарств (ДАЧО, ф. 101, оп. 1, спр. 1932). Тобто фактично в Ніжині проживало лише ледь більше 20 % ніжинських греків (табл. 2).

Таблиця 2

Чисельність ніжинських греків, що постійно мешкали в Ніжині в 1811–1858 роках

Рік	1811		1845		1850		1858	
Членів	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
			204	169			169	196
	365		373		374		365	
Домогосподарств			90				82	

Складено за: ДАЧО, ф.101, оп.1, спр. 1851, 1932.

Такий стан речей зумовлювався тим, що значна частина ніжинських греків регулярно виїздила в торговельних справах до інших міст Російської імперії. Ці виїзди ставали дедалі більш інтенсивними залежно від того, як занепадала торговельна роль Ніжина. Останню крапкою в цій справі стало перенесення в 1853 році з Ніжина до Ромен Покровського ярмарку. Паспорт ніжинського грецького магістрату давав право на тривале перебування за межами Ніжина, що супроводжувалося купівлею нерухомості й перенесенням родини та бізнесу. Найбільше греків виїздило до Санкт-Петербурга, Москви, Києва та Одеси. З-поміж менших міст ніжинських греків особливо приваблювали Бердичів, Курськ і Таганрог. У цих виїздах переважали економічні мотиви – найперше до великих міст і потужних економічних центрів переселялися заможні родини купців та підприємців. Також почастишали випадки виїзду за кордон, зокрема до Греції, яка в 1830 році здобула незалежність. Зобов'язання ніжинських греків до сплати гільдійських зборів у 1826 році зумовило їх масову відмову від купецької справи. Якщо в 30-х роках XIX століття в Москві нараховувалося 60–70 купців з ніжинських греків, то через десять років таких залишилося 5–6 осіб (Харлампович, 2011, с. 9, 17). Натомість серед ніжинських греків активізувався процес купівлі землі та переходу до поміщицького стану.

Найбільш вичерпним статистичним джерелом, яке характеризує греків, що залишалися жити в Ніжині, є «Список грецьких ніжинських родин, що заносяться до міської обивательської книги», складений у липні 1845 р. У ньому нараховувалося 373 греки (204 чоловіки та 169 жінок), які були об'єднані в 90 домогосподарств. Цей список, а також матеріали останніх двох ревізій засвідчують, що процес притоку нових членів ніжинської грецької громади на середину XIX століття фактично завершився. У щойно згадуваному списку лише голови 6 домогосподарств були зараховані до ніжинських греків після 1834 р. До 1850 року до ніжинських греків приєдналося ще лише 4 родини. Більшість греків, що залишалися в Ніжині станом на 1845 рік, втратила ознаки колишньої елітарності. Лише 12 господарів мали кам'яні будинки, 21 родина взагалі не мала власного житла. Торгівлею, причому дрібною чи базарною, займалися представники лише 19 домогосподарств; а 26 голів господарств, переважно із числа стариків та однаків, не мали професійної зайнятості. Майже 50% господарів мали вік від 55 до 59 років (ДАЧО, ф. 101, оп. 1, спр.1803).

Процес відтоку греків з Ніжина продовжувався й у другій половині XIX століття. Так, за результатами ревізії 1858 року в Ніжині залишилося лише 82 грецькі домогосподарства, які сукупно нараховували лише 365 осіб. Через два роки Микола Сторожевський влучно схарактеризував процес маргіналізації ніжинських греків у Ніжині: «коло сотні -акі, -окі, -аті, -пуло, переважно ремісників, дрібних торгашів, лавочників й нероб-бідняків, які живуть за рахунок суспільства і його пожертви – ось склад ніжинського грецького товариства в його теперішньому місцевому вигляді» (Сторожевский, 1863, с. 28). Логічним завершенням цього процесу стала ліквідація Ніжинського грецького магістрату, а разом з ним і всіх колишніх привілеїв ніжинських греків, у 1872 році. Юридичною підставою цього стало нове міське уложення 1870 року.

Так, можемо стверджувати, що по мірі зростання загальної чисельності ніжинських греків скорочувалося їхня присутність у самому Ніжині. Найбільш відчутною ця тенденція стає з кінця XVIII століття. Її поглиблення зумовлювалося занепадом Ніжина як потужного центру транзитної євразійської торгівлі.

Таблиця 3

Чисельність ніжинських греків у 1711–1858 роках

Рік	1701	1711	1765	1769	1782	1795	1834	1850	1858
Членів					765	1043	1791	1523	1631
Домогосподарств	59	219	115	133	183	348		366	

Складено за: Плохинський, 1905; Харлампович, 2011; ДАЧО, ф.101, оп.1, спр. 1092, 1851, 1932.

Висновки. Спільнота ніжинських греків упродовж усього періоду свого формального існування, тобто впродовж 1696–1872 років, була динамічним соціальним явищем. Тенденції його розвитку мали пряму демографічну проекцію. Виявлений комплекс джерел дає змогу реконструювати єдиний статистичний ряд, який відображає зміни в чисельності ніжинських греків упродовж 1701–1858 років. За вказаний проміжок часу чисельність ніжинських греків зростає за приблизними мінімальними обрахунками з майже 60 до близько 370 домогосподарств, які об'єднували від що найменше 300 до близько 1 800 осіб (табл. 3). Сплески стрімкого зростання чисельності ніжинських греків спостерігалися у 1701–1711 та 1796–1829 роках. За низьких, а часом і від'ємних показників природного приросту ключові роль відігравав механічний приріст, зумовлений у першому випадку формуванням у Ніжині потужного осередку транзитної торгівлі, а в другому – важливою роллю Ніжина в розгортанні боротьби за незалежність Греції. За весь час свого існування спільнота ніжинських греків була динамічною і відкритою як на «вхід», так і на «вихід». Привілеї, які мали сприяти участі греків у розвитку торгівлі східним товаром, сприяли їх відтоку із самого Ніжина, який дедалі більше занепадав як торговельний центр. До середини XIX століття в місті проживало лише близько 20 % членів спільноти ніжинських греків. Так, ліквідація грецького магістрату в Ніжині у 1872 році стала логічним завершальним актом занепаду донедавна заможної та елітарної спільноти ніжинських греків.

Джерела та література

- Волоніць, В.** (2017). Структуризація грецького ніжинського купецтва в контексті внутрішньої та зовнішньої торгівлі XVIII–XIX ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 20. 15–22.
- Гедь, А.** (2022). Фонд Ніжинського грецького магістрату Державного архіву Чернігівської області як джерело з історії ніжинської грецької громади. *Архіви України*. 4. 122–137. DOI: 10.47315/archives2022.333.122.
- ДАЧО** – Державний архів Чернігівської області
- Лобко, Н.** (2011). Матеріали загальноросійських переписів: інформаційний потенціал та особливості використання у генеалогічних дослідженнях. *Сумський історико-архівний журнал*. 12/13. 36–42.
- Пилипенко, О.** (2018). Виникнення і діяльність ніжинського грецького братства в 50-х роках XVII – наприкінці 60-х років XIX ст. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 19 (1). 17–20. DOI: 10.24919/2308-4863/19.167582.
- Плохинский, М.** (1905). Иноземцы в Старой Малороссии. Часть первая. Греки, цыгане, грузины. *Труды XII археологического съезда в Харькове*. 175–409.
- Сперанский, М.** (1830). Полное собрание законов Российской Империи по повелению государя императора Николая Павловича составленное. 22. Санкт-Петербург.
- Сторожевский, Н.** (1863). *Нежинские греки*. Київ.
- Харлампович, К.** (2011). Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII – XVIII ст. *До історії національних меншостей України*. Ніжин.
- Чернухін, Є.** (1998). *Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела*.
- Шифонский, А.** (1851). *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России*. Київ.

References

- Chernukhin, Ye.** (1998). *Hretske nizhynske bratstvo: istoriografiia ta dzherela* [The Nizhyn Greek Brotherhood: Historiography and Sources]. Kyiv [in Ukrainian].
- DACHO** – Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State Archive of Chernihiv region]. [in Ukrainian].
- Hedo, A.** (2022). Fond Nizhynskoho hretskoho mahistratu Derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti yak dzherelo z istorii nizhynskoi hretskoi hromady [The Nizhyn Greek Magistrate Fund of the State Archive of Chernihiv Region as a Source for the History of the Nizhyn Greek Community]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*. 4. 122–137. DOI: 10.47315/archives2022.333.122. [in Ukrainian].
- Kharlampovych, K.** (2011). *Narysy z istorii hretskoi kolonii v Nizhyni XVII–XVIII st. Do istorii natsionalnykh menshostei Ukrainy* [Essays on the History of the Greek Colony in Nizhyn in the 17th–18th Centuries: On the History of National Minorities in Ukraine]. 380 s. [in Ukrainian].
- Lobko, N.** (2011). Materialy zahalnorosiiskyykh perepysiv: informatsiinyi potentsial ta osoblyvosti vykorystannia u henealohichnykh doslidzhenniakh [Materials of All-Russian Censuses: Informational Potential and Specifics of Use in Genealogical Research]. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal – Sumy Historical and Archival Journal*. 12/13. 36–42. [in Ukrainian].
- Pylypenko, O.** (2018). Vynyknennia i diialnist nizhynskoho hretskoho bratstva v 50-kh rokakh XVII – naprykints 60-kh rokiv XIX st. [The Emergence and Activities of the Nizhyn Greek Brotherhood in the 1650s to the Late 1860s]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Current Issues of the Humanities*. 19 (1). 17–20. DOI: 10.24919/2308-4863/19.167582. [in Ukrainian].
- Plohinskij, M.** (1905). Inozemcy v Staroj Malorosii. Chast pervaya. Greki, cygane, gruziny [Foreigners in Old Little Russia. Part One. Greeks, Gypsies, Georgians]. *Trudy XII arheologicheskogo sezda v Harkove – Proceedings of the XII Archaeological Congress in Kharkiv*. 175–409. [in Russian].
- Shafonskyi, A.** (1851). *Chernyhovskoho namestnychestva topograficheskoe opysanye s kratkym heograficheskym y ystorycheskym opysanyem Maloi Rossyy* [Topographical Description of the Chernigov Viceroyalty with a Brief Geographical and Historical Description of Little Russia]. Kyiv [in Russian].
- Speranskij, M.** (1830). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii poveleniem gosudarya imperatora Nikolaya Pavlovicha sostavlennoe* [Complete Collection of Laws of the Russian Empire, Compiled by Order of His Majesty Emperor Nicholas Pavlovich]. 22. Sankt-Peterburh [in Russian].
- Storozhevskiy, N.** (1863). *Nezhynskie hreki* [Nizhyn Greeks]. Kyiv [in Russian].
- Volonyts, V.** (2017). Strukturyzatsiia hretskoho nizhynskoho kupetstva v konteksti vnutrishnoi ta zovnishnoi torhivli XVIII – XIX st. [Structuring of the Nizhyn Greek Merchant Class in the Context of Domestic and Foreign Trade in the 18th–19th Centuries]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Istorii. Politolohiia – Bulletin of Mariupol State University. Series: History. Political Science*. 20. 15–22. [in Ukrainian].

Дата надходження статті: 30.07.2025

Дата прийняття статті: 02.09.2025

Опубліковано: 14.10.2025

Степан КОБУТА

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і методики викладання історії факультету історії, політології і міжнародних відносин, Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, індекс 76000 (stepan.kobuta@pnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9210-3319>

Бібліографічний опис статті: Кобута, С. (2025). Козацька Україна в наукових і літературно-публіцистичних працях професора Миколи Кравця. *Українські історичні студії*, 18(60). 46–55. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.5>

КОЗАЦЬКА УКРАЇНА В НАУКОВИХ І ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ПРАЦЯХ ПРОФЕСОРА МИКОЛИ КРАВЦЯ

Анотація. *Мета статті* полягає у здійсненні історіографічного аналізу наукових і літературно-публіцистичних праць професора М. Кравця з козацької тематики й окремих проблем ранньомодерної України під час наукової та навчально-педагогічної діяльності в радянський період та часи незалежної України. *Ще один мотиваційний момент* – потреба віддати належне як науковцю і громадянину, для якого головним змістом життя була візія вільної і самодостатньої держави Україна, про яку мріяли і задля якої працювали покоління українців, зокрема в умовах комуністичного диктату в гуманітарній сфері. **Методологія дослідження** – загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, цивілізаційного підходу, з використанням спеціально-історичних методів: проблемно-хронологічного, біографічного, порівняльного, контент-аналізу. **Наукова новизна** полягає у відображенні наукового підходу М. Кравця щодо основних аспектів розвитку українського козацтва та суспільства в його історичній та літературно-публіцистичній спадщині, у контексті розвитку вітчизняної науки радянської і пострадянської доби. **Висновки.** У наукових студіях професора М. Кравця стосовно означеної проблематики варто виокремити кілька аспектів, які стали предметом його академічної і науково-педагогічної роботи. Джерелознавчий і археографічний, пов'язаний із публікаціями 1970–1980-х років, спрямованих на розширення джерельної бази та аналіз маловідомих документів стосовно різних аспектів розвитку українського козацтва, відновленої української козацької державності, окремих історичних персоналій (праць Г. Л. Боплана, У. Вердума, Й. Єрлича, Е. Лясоти, Е. Челебі та ін.). Проблемно-історичний, який відображений у монографії «Роль Запорозької Січі у визвольній боротьбі українського народу» (1999), наукових статтях, виступах на наукових конференціях у часи незалежної держави. Дидактичний і виховний – через навчально-методичні публікації для студентів з метою популяризації вітчизняної історії, зокрема й розвитку козацької історії в регіональному (Поділля) розрізі. Аксиологічний і громадянський – через сприйняття та відображення значення ключових проблем козацької військової і державницької історії сучасним українським суспільством.

Ключові слова: Богдан Хмельницький Запорозька Січ, Микола Кравець, Іван Крип'якевич, козацька Україна, історіографія, українське козацтво.

Stepan KOBUTA

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of History of Ukraine and Educational Methodology of the Faculty of History, Politology and International Relations, Vasyl Stefanyk Carpathian National University, 57, Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76000 (stepan.kobuta@pnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9210-3319>

To cite this article: Kobuta, S. (2025). Kozatska Ukraina u naukovykh i literaturno-publitsystychnykh pratsiakh profesora Mykoly Kravtsia [Cossack Ukraine in the scientific and publicistic works of Prof. Mykola Kravets]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18(60). 46–55. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.5> [in Ukrainian].

COSSACK UKRAINE IN THE SCIENTIFIC AND PUBLICISTIC WORKS OF PROF. MYKOLA KRAVETS

Summary. *The paper focuses on a historiographical analysis of the scientific and literary-publicistic works of Prof. Mykola Kravets, which are dedicated to the topics of Cossacks and certain problems of the early-modern Ukraine in the framework of the professor's scientific and educational work in the period before and after Ukraine has gained its independence. In a way the paper is a tribute to Mykola Kravets as a Ukrainian scientist and citizen whose aim was to introduce Ukraine as a free and self-dependent state: a dream contributed to by generations of Ukrainians, some of which were working in the harsh conditions of the Soviet regime. The paper relies on the following methods of research: general scientific principles of historicism, objectivity, civilizational approach, as well as specific historical methods, such as problem-chronological, biographical, comparative, and content-analysis ones. The **scientific novelty** lies in highlighting M. Kravets' approach in outlining main aspects of the Ukrainian society development during the Cossacks era in his historical and literary-publicistic works in the context of the Ukrainian science development both during the Soviet and post-Soviet periods. **Conclusions.** Professor Mykola Kravets was a versatile scientist whose works are worth studying both within the framework of the above-mentioned topics and outside it. One should emphasise several aspects of his works, including: the source study and archeology ones, which are connected with his works of 1970-1980s that are aimed at both the strengthening of the source basis and the analysis of the less-known documents concerning Ukrainian Cossacks' activity and their development, restoration of the Ukrainian Cossack state, and study of particular historical personalities (based on works of G. La Vasseur de Beauplan, U. von Werdum, J. Jerlicz, E. Lassota, E. Çelebi etc.); the problem-historical one, which shows itself in the professor's monograph "Role of the Zaporozhian Sich in the liberation struggle of the Ukrainian nation" (1999) and his speeches on different scientific conferences after Ukraine has gained its independence; the didactic and educational ones, as his educational methodological works are written for students in order to popularise Ukrainian history in general and Cossack history in regions (Podillia) in particular; axiological and civic aspects of his works are traced in his emphasis on the importance of the key problems of the Cossack and state history for the modern Ukrainian society.*

Key words: Bohdan Khmelnytsky, Zaporozhian Sich, Mykola Kravets, Ivan Krypiakevych, Cossack Ukraine, historiography, B. Khmelnytsky, Ukrainian Cossacks.

Постановка проблеми. Доктор історичних наук Микола Миколайович Кравець (1928–2011) належав до нечисленного прошарку української наукової інтелігенції, яка в умовах радянської комуністичної системи 1950–1980-х років зберегла національну тяглість у внутрішній свідомості та переконаннях, намагалася реалізувати власний потенціал у контексті розвитку української історичної тематики. Його життєвий шлях, незважаючи на наукові здобутки, був пов'язаний із перманентними підозрами з боку партійних органів та силових структур у політичній неблагонадійності, звинуваченнями у проявах «українського буржуазного націоналізму». Діапазон наукового зацікавлення, як на той час, був достатньо широкий: це і прийнятний для офіційної влади акцент на соціально-економічне становище трудящих західних українських земель у дорадянський період, і вимушено дозована з боку цензури увага науковця до постаті Івана Франка як дослідника історичного минулого, і дозволена краєзнавча тематика історії малих міст та сіл Львівщини в межах офіційного проекту «Історія міст і сіл України». Окремим аспектом його наукового, а згодом і літературно-публіцистичного напрацювання в радянський час стала козацька тематика і проблеми ранньомодерної України, до яких він тяжів у неформальний, навіть «шухлядний» спосіб, і який набув магістрального характеру його творчості в часи незалежної України.

Саме остання проблематика опублікованої спадщини професора М. Кравця опинилася в полі авторської уваги і становить основну мету цієї публікації. Ще один важливий момент – потреба віддати належне М. Кравцю як науковцю і громадянину, для якого головним змістом життя була візія вільної і самодостатньої держави Україна, про яку мріяли та задля якої працювали покоління українців, зокрема в умовах комуністичного диктату в гуманітарній сфері.

Аналіз досліджень. Постать М. Кравця як історика і педагога знайшла своє відображення в низці енциклопедичних (Стеблій, 2014), довідкових і краєзнавчих видань (Микола Миколайович Кравець, 2018), у яких подано основні біографічні дані та короткий виклад основних наукових здобутків і перелік частини опублікованих праць. Аналіз саме козацької проблематики професора М. Кравця поки що обмежений кількома розвідками його колег та учнів (Калитко С. і Кравчук О., 2012; Кравчук О. і Зінько Ю., 2023). Окремі аспекти його наукової біографії та особистості подано у працях колег по роботі в Інституті суспільних наук (ІСН) (Дашкевич, 2007), (Стеблій, 2022), спогадах професора Б. Якимовича (Якимович, 2020). Про співпрацю М. Кравця з професором О. Карпенком під час роботи в ІСН та Львівському університеті йдеться у публікації автора (Кобута, 2022). Тож публікацій з розлогою характеристикою праць М. Кравця про українське козацтво та ранньомодерний період вітчизняної історії поки що немає. Ця розвідка до певної міри спрямована на ознайомлення зацікавлених читачів із науковою та літературною спадщиною означеного діяча. Автору статті пощастило кілька разів особисто спілкуватися з професором М. Кравцем у 2001–2003 рр., тож певна тональність його розповідей використана при характеристиці його наукової творчості.

Виклад основного матеріалу. Микола Кравець народився 1928 р. в с. Бабичі на Холмщині в багатодітній селянській родині. Навчання в гімназії м. Грубешів припало на лихоліття Другої світової війни, восени 1944 р. родина Кравців у числі десятків тисяч українських сімей була депортована на території СРСР (так званий обмін населенням) в Дніпропетровську область. Закінчив Нікопольську педучилище, Луцький педагогічний інститут, заочно п'ятий курс Львівського університету, спеціальність історія. Працював кілька років учителем на Волині, у 1952 р. на пропозицію директора ІСН І. Крип'якевича вступив в аспірантуру інституту (нині Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України). У 1954 р. під науковим керівництвом академіка достроково захистив кандидатську дисертацію на тему «Боротьба трудящих Волині проти соціального і національного гноблення за возз'єднання з Українською РСР».

Із 1955 р. працював молодшим, згодом старшим науковим співробітником ІСН. За напрямом дослідження опублікував дві монографії «Нариси з історії робітничого руху в Західній Україні в 1921–1939 рр.» (Київ, 1959), «Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX» (Львів, 1964).

Його розлогі статті друкувалися в «Українському історичному журналі», науковому збірнику «З історії західноукраїнських земель», інших авторитетних виданнях. У 1965 р. захистив докторську дисертацію на тему «Селянство Східної Галичини та Північної Буковини в другій половині XIX ст.», у 1969 р. отримав вчене звання професора.

У 1968 р. був призначений завідувачем кафедри історії Української РСР, де працював до 1972 р. Його постать, поряд з низкою інших колег – докторів наук О. Карпенка, Ю. Сливки, опинилася під постійними нападками ряду агресивно налаштованих поборників чистоти «марксистсько-ленінської ідеології» за україноцентричність та намагання демонструвати певну об'єктивність в історичних дослідженнях. Підозру партійних органів Львівщини викликала навіть опублікована монографія «Іван Франко – історик України» (Кравець, 1971).

У 1972 р. на тлі загальної лінії на «посилення боротьби з українським націоналізмом» змушений був покинути працю у Львівському державному університеті. Переїхав у Чернівці, де у 1972–1975 рр. працював завідувачем кафедри історії СРСР та УРСР Чернівецького державного університету. І тут довелося зазнати ідеологічного упередження з боку місцевих партійних працівників. Неодноразово в Чернівці приїжджали з Львівського університету «переконані» інтернаціоналісти, щоб звинуватити М. Кравця в націоналістичних «ухилах». Через прискіпливе ставлення до роботи професора знову змушений був змінити місце роботи і проживання, перебравшись до Вінниці.

Від 1975 р. до 2001 р. – завідувач кафедри загальної (всесвітньої) історії Вінницького державного педагогічного університету (нині – державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського), у 2001–2006 роках працював професором цієї кафедри. Автор понад

500 наукових, навчально-методичних, літературно-публіцистичних творів. Помер у 2011 р. і похований у Вінниці.

Ранньомодерна історія України цікавили М. Кравця ще з дитинства. У біографічних описах автори згадують про написану в підлітковому віці художню працю про Запорозьку Січ, що в умовах воєнного лихоліття не збереглася, але залишилася пам'ятною у свідомості історика. Перша проба пера в цьому напрямі припала на період навчання в аспірантурі Інституту суспільних наук. Молодий здобувач відгукнувся на опубліковану монографію І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» схвальною рецензією в газеті «Радянська Волинь» (Кравець, 1955), регіоні, де розпочинав трудовий шлях учителем історії після закінчення педагогічного інституту.

Уже працюючи в науковій установі, під впливом свого наукового керівника, він, окрім визначеної планової теми дослідження, зацікавився джерелами та опублікованими працями ранньомодерного часу, відбираючи «на пізніше» матеріал для майбутніх досліджень. Постать учителя І. Крип'якевича, людські та професійні якості мали значний вплив на молодого дослідника, який по праву відносив себе до його вихованців. Для М. Кравця Іван Петрович був «великим вченим, людиною потужного інтелекту патріотом, славнозвісним українським академіком, чий талант спалахував мов зірка і служив рідному народу» (Кравченко, 2005. Т. 8., с. 533). Тож у своїх спогадах «Іван Крип'якевич – учений гуманіст» він тепло відзивався про визначного науковця і педагога, зараховуючи себе до його наукової школи, тобто третього покоління історичної школи М. Грушевського (Кравець, 2001). Зрештою, на початку 1970-х років це стало основою для цькування М. Кравця з боку ідеологічних мракобісів історичного факультету Львівського університету (Дашкевич, 2007, с. 420), наслідком чого було вимушене звільнення з роботи і переїзд до Чернівців.

Не без впливу І. Крип'якевича, а також відомого київського дослідника, головного редактора «Українського історичного журналу» Федора Шевченка, М. Кравець цікавився козацькою минувиною, періодично публікуючи статті чи рецензії на видання колег, присвячені козацькій епосі. У 1961 р. він разом із М. Івасютою в статті-рецензії «Листи, універсали, накази» дали розлогу характеристику виданого Інститутом історії АН УРСР фундаментального збірника документів та матеріалів «Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)» (Івасюта і Кравець, 1961). А через кілька років стаття М. Кравця, присвячена постаті козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, була опублікована в республіканському академічному журналі (Кравець, 1967). Для комуністичної доби увага науковця до постаті гетьмана, який водив козацьке військо на Москву, вважалася сміливим вчинком, і ця публікація стала однією з небагатьох, присвячених П. Сагайдачному.

Ще один громадянський вчинок науковець вчинив у 1969 р., давши разом із колегою по ІСН, пізніше професором Прикарпатського національного університету Володимиром Грабовецьким позитивну рецензію на книгу Олени Апанович «Збройні сили України першої половини XVII ст.» (Кравець і Грабовецький, 1969), на той час опальної української дослідниці, яка не йшла на компроміси з офіціозом радянської історичної методології.

Наукові взаємини з В. Грабовецьким мали свою тривалу історію. М. Кравець схвально відгукувався на його дослідження про боротьбу українського селянства Прикарпаття проти шляхетського гніту та діяльність народних месників-опришків у відповідних рецензіях та публічних виступах. Ще в 1957 р. він написав рецензію на книгу В. Грабовецького про народного опришка Олексу Довбуша, у 1983 р. – рецензію-відгук на монографію В. Грабовецького «Гуцульщина XIII–XIX століть: Історичний нарис».

Працюючи завідувачем кафедри історії Української РСР, він підготував рукопис монографічної праці про Запорозьку Січ та українське козацтво. Але з огляду на насамперед ідеологічні причини, пов'язані з новою хвилею критиканства і переслідувань українців-викладачів (докторів історичних наук О. Карпенка, Ю. Сливки, М. Кравця, змушених покинути роботу в університеті) за їхню фахову та національно зорієнтовану позицію, опублікувати книгу виявилось нереально.

Вимушений переїзд спочатку до Чернівців, а у 1975 р. до Вінниці призвів до зміни місць роботи та проживання. Але внутрішньо професор М. Кравець зберіг власну позицію й уже на новому робочому місці продовжив плідну науково-педагогічну роботу. Очоливши кафедру загальної (пізніше – всесвітньої) історії на історичному факультеті Вінницького державного педагогічного інституту, викладав курс нової історії. Прикметною рисою його поведінки викладача та завідувача було те, що послуговувався із студентами і колегами українською мовою. Це дисонувало з поширеною практикою вживання російської мови, особливо на так званих ідеологічних факультетах (історичні факультети саме такими й сприймалися владою). У курсі нової історії він завжди намагався згадувати «українські сюжети», наголошуючи на зв'язках діячів всесвітньої історії з Україною (Калитко і Кравчук, 2018, с. 10).

У Вінниці М. Кравець розпочав енергійну діяльність з організації краєзнавчих досліджень на науковій основі, у 1983 р. став одним з ініціаторів та організаторів проведення Вінницьких історико-краєзнавчих конференцій, які успішно проводять щорічно уже понад три десятки років. Саме вони та видані збірники матеріалів конференції активізували місцеву наукову та краєзнавчу спільноту, зокрема в руслі пізнання регіональної минувшини козацького періоду. Для місцевої партійної влади та органів КДБ сам факт відвідин професором місця козацької слави на Поділлі (місцевості, де відбулася Батозька битва 1652 р.) уже сприймався як виклик.

Та все ж загальна атмосфера роботи у Вінниці була менш драматичною, ніж у Львові чи Чернівцях. Тому, окрім офіційних планових завдань місцевого навчального закладу, учений продовжив свою неформальну тематику. У цей час ним опубліковано низку невеликих за обсягом та значущих за змістом джерелознавчих й історичних праць. Серед них «Місця бойової слави на Поділлі (1648–1654 рр.): Методичні поради лектору й екскурсоводу», що популяризували Вінниччину (як частину подільської землі) в історичній та екскурсійній площині. Ще одна брошура, з промовистою назвою «П'ять великих битв (Жовтоводська, Корсунська, Пилявецька, Зборівська, Батозька)», була видана окремим накладом у 1981 р.

У 1978 р. він опублікував у республіканському міжвідомчому тематичному науковому збірнику «Питання історії СРСР» джерелознавчу працю «Історична дисертація про козаків Годофреца Вейсіуса (Вайса) 1684 року», у якій відзначалася звитяга та вклад козаків у боротьбі проти турецької експансії в Європу (Кравець, 1978). У 1980 р. з під пера історика вийшли окремими брошурами обсягом 23–25 сторінок праці, присвячені: відновленій у 1734 р. Нової Січі; короткому викладу літопису Григорія Грабянки; наявній в радянській науці історіографії Запорозької Січі. Окремо опублікував також опис шведським офіцером московського війська Патриком Гордоном оборони козацько-московськими силами у 1677–1678 рр. гетьманської столиці Чигирин від турецько-татарських походів. Також були підготовлені брошури з коротким викладом змісту та оцінок козацтва з боку козацького літописця Самійла Величка та автора «Історії Русів».

Викладаючи студентам історію, М. Кравець підготував низку методичних розробок з козацької тематики, де на основі опублікованих джерел знайомив студентську молодь із працями, які фактично були невідомі широкому загалу в навчальному та й науковому просторі, не популяризувалися. А то й навпаки, замовчувалися офіційною владою. Зокрема, ішлося про відому працю Гійома Лавассера де Боплана «Опис України». За оцінкою Я. Дашкевича, після кількох десятиліть її замовчувань, «лише наприкінці 70-х і на початку 80-х років відбулися певні зрушення в межах т. зв. Радянської України. Микола Кравець присвятив «Описові» спеціальний нарис» (Дашкевич, 2007, с. 169–170). Цією малоформатною, але важливою для знайомства української молоді з першоджерелами, джерелознавчою публікацією «Щоденник Еріха Лясоти та «Опис України» Гійома Лавассера Боплана як джерело з історії України» М. Кравець популяризував українське козацтво та Україну через візію іноземних сучасників (Кравець, 1978).

Подібний формат та спосіб навчання він використовував і в оприлюдненні фрагментів праці польського шляхтича українського походження Йоахима Єрлича «Літописець або хронічка» про події в Україні 1620–1670-х років, причому як у навчально-методичній, так і в науковій формі її подачі, з публікацією в збірнику статей під назвою «Нариси з української історіографії». Праці джерелознавчого характеру неодноразово друкувалися у збірнику «Джерела з історії України». Серед них – «Робота Леонарда Горещького про участь українських козаків у визвольній боротьбі молдавського народу в 1574 р.» (1981); «Діаруш» Станіслава Освенціма як джерело з історії визвольної боротьби українського народу під проводом Богдана Хмельницького» (1981); «Свідчення Богуслава Казимира Машкевича про буремні 1648–1649 роки на Україні» (1981) та ін.

Увагу професора привертали і джерела та події, пов'язані з боротьбою запорозького козацтва проти турецько-татарської загрози. Зокрема, окремою брошурою видав працю «Боротьба Запорозької Січі проти Кримського ханства й султанської Туреччини в 60–90-х роках XVII ст.» (1981), у збірниках статей публікації «Агресія Кримського ханства проти України в другій половині XV–XVI ст. на сторінках хроніки Матвія Стрийковського» (1981) та «Відомості Бартоша Папроцького про розбійницькі напади кримських татар на Україну та боротьбу з ними» (1982)

Козацька тематика відображалася в наукових публікаціях, присвячених організації військової і політичної влади на Січі (Кравець, 1982), трагічній сторінці визвольної війни на Поділлі під час оборони від польських шляхетських військ містечка Буші «Оборона Буші» (Кравець, 1982), у виступах професора та його колег на щорічних наукових конференціях.

Зібраний та узагальнений про козацтво матеріал знайшов своє відображення в популярній публікації під назвою «Триста років Запорізького лицарства (Штрихи доісторичного портрета українського козацтва)», яка друкувалася на шпальтах вінницької молодіжної газети «Комсомольське плем'я» з кінця 1988 до травня 1989 років. Суспільні зміни в республіці в рамках дедалі більшої боротьби українських національно-демократичних сил за суверенітет України спонукали увагу широких мас українців до справжньої національної історії. Серед актуальних тем залишалася героїчна доба козащини, і професор М. Кравець продовжив свою подвижницьку роботу. Під час уже офіційного відзначення в 1990 р. 500-ліття з часу виникнення українського козацтва в обласній газеті «Вінницька правда» вийшла розлога, на дві шпальти стаття «Республіка за порогамі: До 500-річчя українського козацтва». Через пів року в часописі «Панорама» було опубліковано його статтю «У вогні боротьби: (визвольна війна українського народу XVI–XVII ст.), у якій уже чітко артикулювалися основні ідеї українського визвольного руху.

У часи незалежності увага до названої тематики поєднувалася з іншими проблемними питаннями вітчизняної історії: увага до історії Холмщини як малої Батьківщини, депортаційні процеси 1944–1947 рр., злочини сталінізму. Розширювався діапазон краєзнавчих досліджень, зокрема й на козацьку тематику. М. Кравець брав участь в організації наукових конференцій, на яких виступав і відповідно публікував матеріали стосовно різних аспектів козацької тематики. У його статті «Народне повстання на Україні в 1638 р. і Запорізька Січ» (Кравець, 1999) було переосмислено традиційні наративи, визначено свіжі підходи щодо оцінки дій повстанців під проводом Дмитра Гуні та Якова Острянина.

Вінцем наукової зацікавленості козащиною став вихід у 1999 р. монографії «Роль Запорозької Січі у визвольній боротьбі українського народу», у якій підсумовувалися напрацювання попередніх десятиліть (Кравець, 1999). Ця книга для М. Кравця стала важливим підсумком його наукових та суспільних роздумів і узагальнень. Вона мала цілісний погляд на процес виникнення козацтва, його еволюцію, кристалізацію республіканської форми правління і діяльності Запорозької Січі як головного осередка українського козацтва, її ролі в національних козацьких повстаннях, їх вищої форми піднесення під час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, що зумовила відновлення української державності.

Усі наступні публікації козацької тематики по суті підпорядковувалися визначеній у цій книзі автором магістральній лінії. Паралельно з науковими дослідженнями, навчально-педагогічною роботою професор М. Кравець активно працював у жанрі публіцистики та художньої літератури. Він написав 12 романів і повістей, понад 300 оповідань і новел, що склали в сукупності 10 томів, опублікованих у 2005–2008 роках під псевдонімом Микола Кравченко (Кравченко, 2005–2008). Це масив літератури дав змогу не тільки популяризувати героїку української історії, а й осмислити в белетристичній та публіцистичній формі почуття, погляди, сприйняття історичних подій самим автором та його сучасниками. Талант науковця і письменника доповнювався любов'ю до музичної творчості. М. Кравець любив народні пісні, збирав музичний фольклор, написав власну музику до 40 пісень та романсів (Микола Миколайович Кравець, 2018, с. 17).

Різносторонній талант науковця, письменника, педагога був гідно оцінений його колегами, учнями, небайдужими людьми. Оцінюючи постать історика, ми цілком солідарні з висловленою характеристикою його давнього товариша по роботі в Інституті суспільних наук Феодосія Стеблій: «В особі М. Кравця українська гуманітарна наука, зокрема її складник історія, мала сумлінного дослідника, прекрасного педагога і чуйну порядну людину. І дуже шкода, що в розквіті творчих сил він через тодішні умови не міг повністю розкрити свого таланту. Коли розпочалося полегшення з приходом до керівництва СРСР М. Горбачова, а далі – відродження нашої незалежності, вчений мав уже поважний вік, але зумів ще досить багато зробити, залишивши про себе добру пам'ять і в нащадків, і в історії української культури (Стеблій, 2022, с. 567).

Тож ця стаття є спробою окреслити наукові здобутки професора М. Кравця в проблематиці козацького періоду вітчизняної історії. Поданий матеріал не претендує на вичерпність, оскільки за нашими підрахунками цій тематиці з урахуванням матеріалів численних конференцій історик присвятив понад пів сотні окремих праць. Частину візії ролі і місця козаків подано в художньо-літературному стилі. Тож цей масив напрацювань М. Кравця має перспективу поглиблення наукових досліджень.

Висновки. У наукових студіях професора М. Кравця стосовно означеної проблематики варто виділити кілька аспектів, які стали предметом його академічної і науково-педагогічної роботи. Джерелознавчий і археографічний, пов'язаний із публікаціями 1970–1980-х років, спрямованих на розширення джерельної бази та аналіз маловідомих документів стосовно різних аспектів розвитку українського козацтва, відновленої української козацької державності, окремих історичних персоналій. Проблемно-історичний, який відображений у монографії та статтях, виступах на наукових конференціях у часи незалежної держави. Дидактичний і виховний – через навчально-методичні публікації для студентів з метою популяризації вітчизняної історії, зокрема й розвитку козацької історії в регіональному (Поділля) розрізі. Аксиологічний і громадянський – через відображення значення ключових проблем козацької військової і державницької історії сучасним українським суспільством.

Джерела та література

- Дашкевич, Я. (2007). Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. Львів:
- Івасюта, М., Кравець, М. (1962). Листи, універсали, накази. (Рец. на кн.: Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич ; відп. ред. Ф. Т. Шевченко. Київ 1961.) *Вільна Україна*. 30 червня.
- Калитко, С., Кравчук, О. (2012). Батозька битва у дослідженнях та публікаціях учених і краєзнавців 60-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. *Старокосянтинів і край в україно-руській історії доби ХVІ–ХVІІІ ст.* Хмельницький. С. 32–38.
- Калитко, С., Кравчук, О. (2018). Микола Кравець: життя та праця українського вченого. *Микола Миколайович Кравець: до 90-річчя від дня народження: біобібліографічний показчик*. Вінниця. С. 6–18.

- Кобута, С.** (2022). Партійно-ідеологічний тиск на Олександра Карпенка у 1950-х – 1970-х рр. *Олександр Карпенко – історик Української революції : До 100-річчя від Дня народження: колективна монографія*. Івано-Франківськ, 2022. С. 58–82.
- Кравець, М.** (1981). Агресія Кримського ханства проти України в другій половині XV–XVI ст. на сторінках хроніки Матвія Стрийковського. *Джерела з історії України : зб. ст.* Вінниця. С. 19–24.
- Кравець, М.** (1981). Боротьба Запорізької Січі проти Кримського ханства й султанської Туреччини в 60–90-х роках XVII ст. Вінниця
- Кравець, М.** (1982). Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького у висвітленні П'єра Шевальє. *Матеріали з історії середніх віків : зб. ст.* Вінниця.
- Кравець, М.** (1982). Відомості Бартоша Папроцького про розбійницькі напади кримських татар на Україну та боротьбу з ними. *Питання історії : зб. ст.* Вінниця. С. 22–28.
- Кравець, М.** (1988). Відомості Ульріха фон Вердума про Україну другої половини XVII ст. *Вісник Київського університету*. Вип. 30. С. 57–65.
- Кравець, М.** (1967). Гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний. *Український історичний журнал*. № 4. С. 126–128.
- Кравець, М., Грабовецький, В.** (1969). Козацька слава невмируща. Рец. На кн.: Збройні сили України першої половини XVII ст. / О. М. Апанович. Київ, 1968.) *Жовтень*. № 6. С. 151–153.
- Кравець, М.** (1981). «Діаруш» Станіслава Освенціма як джерело з історії визвольної боротьби українського народу під проводом Богдана Хмельницького. *Джерела з історії України: зб. ст.* Вінниця. С. 1–16.
- Кравець, М., Засць, І.** (1978). Місця бойової слави на Поділлі (1648-1654 рр.): методичні поради лектору й екскурсоводу. Вінниця.
- Кравець, М.** (2001). Іван Крип'якевич – учений-гуманіст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наукових пр.* Львів,. Вип. 8. С. 584–588.
- Кравець, М.** (1978). Історична дисертація про козаків Годофреца Вейсіуса (Вайса) 1684 року. *Питання історії СРСР : респ. міжвідомчий тематичний науковий зб.* Харків. Вип. 23. С. 102–106.
- Кравець, М.** (1981). Історичні події на Україні у висвітленні польського хроніста Йоахима Єрлича. Вінниця.
- Кравець, М.** (1999). Народне повстання на Україні в 1638 р. і Запорізька Січ *Україна: минуле, сьогодення, майбутнє : зб. наукових пр.* Київ. С. 70–80.
- Кравець, М.** (1982). Оборона Буші. *Пам'ятники України*. № 1. С. 40–42.
- Кравець, М.** (1980). Оборона Чигирини 1677–1678 рр. в описі Патрика Гордона. Вінниця.
- Кравець, М.** (1982). Республіканський лад Запорізької Січі. *Деякі питання історії Європи : методична розробка для студентів*. Вінниця. С. 1–8.
- Кравець, М.** (1999). Роль Запорізької Січі у визвольній боротьбі українського народу. Вінниця.
- Кравець, М.** (1981). Свідчення Богуслава Казимира Машкевича про буремні 1648–1649 роки на Україні. *Джерела з історії України : зб. ст.* Вінниця: ВДПІ,. С. 24–27.
- Кравець, М.** (1955) Цінна праця з історії українського народу. *Радянська Волинь*. 3 черв.
- Кравець, М.** (1978). Щоденник Еріха Лясоти та «Опис України» Гійома Левассера Боплана як джерело з історії України. *Методична розробка для студентів*. Вінниця. С. 12–20.
- Кравець, М.** (1982). Щоденник Шимона Окозького як джерело з історії народних повстань на Україні в 1637–1638 рр. *Матеріали з історії середніх віків*. Вінниця.
- Кравченко, М.** (2005–2008). Зібрання творів у дванадцяти томах. Вінниця.
- Микола Миколайович Кравець:** до 90-річчя від дня народження: біобібліографічний покажчик (2018). Вінниця.
- Кравчук, О., Зінько, Ю.** (2023). Боротьба українського козацтва проти турецько-татарської експансії наприкінці XV – першій половині XVII ст. у працях професора Миколи Кравця. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 45. С. 120–128. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-120-128>
- Микола Миколайович Кравець:** до 90-річчя від дня народження: біобібліографічний покажчик. 2018. Вінниця.
- Стеблій, Ф.** (2014). Кравець Микола Миколайович. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-1807>;
- Стеблій Ф.** (2022). Наші спільні дороги доріженьки. Спомин про професора Миколу Кравця. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Випуск 23. С. 561–567.
- Якимович, Б.** (2020). Професор Микола Кравець – штрихи до портрета великої і доброї людини. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Випуск 21. С. 389–395.

References

- Dashkevych, Ya.** (2007). Postati: Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury [Personalities: Essays on personalities in history, politics, and culture] / 2-he vyd., vypravl. y dopovn. Lviv. [in Ukrainian].
- Ivasiuta, M., Kravets, M.** (1962). Lysty, universal, nakazy. (Rets. na kn.: Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho (1648-1657) [Letters, universals, orders. (Rec. to the book : Documents of Bohdan Khmelnytsky (1648-1657)). uporiad.: I. Krypiakevych, I. Butych ; vidp. red. F. T. Shevchenko. Kyiv 1961. *Vilna Ukraina*. 30 chervnia. [in Ukrainian].
- Kalytko, S., Kravchuk, O.** (2012). Batozka bytva u doslidzhenniakh ta publikatsiiakh uchenykh i kraieznavtsiv 60-kh rr. XX – pochatku XXI st. [The Battle of Batih in the research and publications of scientists and local historians of the 1960s – early 2000s]. *Starokostiantyniv i kraj v ukraino-ruskii istorii doby XVI–XVIII st.* Khmelnytskyi. S. 32–38. [in Ukrainian].
- Kalytko, S., Kravchuk, O.** (2018). Mykola Kravets: zhyttia ta pratsia ukrainskoho vchenoho. [Mykola Kravets: life and work of a Ukrainian scientist]. *Mykola Mykolaiovych Kravets: do 90-richchia vid dnia narodzhennia: biobibliohrafichni pokazhchyk*. Vinnytsia. S. 6–18. [in Ukrainian].
- Kobuta, S.** (2022). Partiino-ideolohichni tysk na Oleksandra Karpenka u 1950-h – 1970-h rr. [Party and ideological pressure on Oleksandr Karpenko in the 1950–1970s]. *Oleksandr Karpenko – istoryk Ukrainskoi revoliutsii : Do 100-richchia vid Dnia narodzhennia: kolektyvna monohrafiia*. Ivano-Frankivsk, 2022. S. 58–82. [in Ukrainian].
- Kravets, M.** (1981). Ahresiia Krymskoho khanstva proty Ukrainy v druhii polovyni XV–XVI st. na storinkakh khroniky Matviia Strykovskoho [The aggression of the Crimean Khanate against Ukraine in the second half of the 15th–16th centuries. on the pages of the chronicle of Maciej Strykowski]. *Dzherela z istorii Ukrainy: zb. st.* Vinnytsia. S. 19–24. [in Ukrainian].
- Kravets, M.** (1981). Borotba Zaporizkoi Sichy proty Krymskoho khanstva y sultanskoi Turechchyny v 60-90-kh rokakh XVII st. [The struggle of the Zaporizhian Sich against the Crimean Khanate and Sultan Turkey in the 60–90s of the 17th century]. Vinnytsia. [in Ukrainian].
- Kravets, M.** (1982). Vyzvolna viina ukrainskoho narodu pid provodom Bohdana Khmelnytskoho u vysvitlenni Piera Shevalie. [The Liberation War of the Ukrainian People under the Leadership of Bohdan Khmelnytsky described by Pierre Chevalier]. *Materialy z istorii serednikh vikiv : zb. st.* Vinnytsia. [in Ukrainian].
- Kravets, M.** (1982). Vidomosti Bartosha Paprotskoho pro rozbiinytski napady krymskykh tatar na Ukrainu ta borotbu z nymy. [Bartosz Paprocki on the attacks of the Crimean Tatars on Ukraine and the fight against them]. *Pytannia istorii : zb. st.* Vinnytsia. S. 22–28. [in Ukrainian].
- Kravets, M.** (1988). Vidomosti Ulrikha fon Verduma pro Ukrainu druhoi polovyny XVII st. [Ulrich von Werdum on Ukraine of the second half of the 17th century]. *Visnyk Kyivskoho universytetu*. Vyp. 30. S. 57–65. [in Ukrainian].
- Kravets, M.** (1967). Hetman Ukrainy Petro Konashevych-Sahaidachnyi. [Hetman of Ukraine Petro Konashevych-Sahaidachnyi]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4. S. 126–128. [in Ukrainian].
- Kravets, M., Hrabovetskyi, V.** (1969). Kozatska slava nevmyrushcha. [Cossack glory is immortal]. Rets. Na kn.: Zbroini syly Ukrainy pershoi polovyny XVII st. / O. M. Apanovych. Kyiv 1968.) *Zhovten*. № 6. S. 151–153. [in Ukrainian].
- Kravets, M.** (1981). «Diarush» Stanislava Osventsima yak dzherelo z istorii vyzvolnoi borotby ukrainskoho narodu pid provodom Bohdana Khmelnytskoho [“Diary” of Stanislav Oswiecim as a historical source describing on the liberation struggle of the Ukrainian people under the leadership of Bohdan Khmelnytsky]. *Dzherela z istorii Ukrainy: zb. st.* Vinnytsia. S. 1–16. [in Ukrainian].
- Kravets, M., Zaiets, I.** (1978). Mistsia boiovoi slavy na Podilli (1648-1654 rr.): metodychni porady lektoru y ekskursovodu. [Places of military glory in Podillia region (1648–1654): methodological advice for a lecturer and a tour guide]. Vinnytsia. [in Ukrainian].
- Kravets, M.** (2001). Ivan Krypiakevych – uchenyi-humanist. [Ivan Krypiakevych – a humanist scientist]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. naukovykh pr.* Lviv,. Vyp. 8. S. 584–588. [in Ukrainian].
- Kravets, M.** (1978). Istorychna dysertatsiia pro kozakiv Hodofretsa Veisiusa (Vaisa) 1684 roku. [Historical dissertation on the Cossacks of Hodofrets Veisius (Weiss) of 1684]. *Pytannia istorii SRSR : resp. mizhvidomchyi tematychnyi naukovyi zb.* Kharkiv. Vyp. 23. S. 102–106. [in Ukrainian].
- Kravets, M.** (1981). Istorychni podii na Ukraini u vysvitlenni polskoho khronista Yoakhyma Yerlycha [Historical events in Ukraine as described by Polish chronicler Joachim Jerlicz]. Vinnytsia. [in Ukrainian].

- Kravets, M.** (1999). Narodne povstannia na Ukraini v 1638 r. i Zaporizka Sich [The National Uprising in Ukraine in 1638 and the Zaporizhian Sich]. *Ukraina: mynule, sohodennia, maibutnie : zb. naukovykh pr.* Kyiv. С. 70–80. [in Ukrainian].
- Kravets, M.** (1982). Oborona Bushi [Defense of Bucha]. *Pamiatnyky Ukrainy.* № 1. S. 40–42. [in Ukrainian].
- Kravets, M.** (1980). Oborona Chyhyryna 1677–1678 rr. v opysi Patryka Hordona. [Defense of Chyhyryn in 1677–1678 described by Patrick Gordon]. Vinnytsia. [in Ukrainian].
- Kravets, M.** (1982). Respublikanskyi lad Zaporizkoi Sichi. [The Republican System of the Zaporizhian Sich]. *Deiaki pytannia istorii Yevropy : metodychna rozrobka dlia studentiv.* Vinnytsia. S. 1–8. [in Ukrainian].
- Kravets, M.** (1999). Rol Zaporizkoi Sichi u vyzvolnii borotbi ukrainskoho narodu [The Role of the Zaporizhian Sich in the Liberation Struggle of the Ukrainian People]. Vinnytsia. [in Ukrainian].
- Kravets, M.** (1981). Svidchennia Bohuslava Kazymyra Mashkevycha pro buremni 1648–1649 roky na Ukraini [Bohuslav Kazimierz Mashkevych on the turbulent years of 1648–1649 in Ukraine]. *Dzherela z istorii Ukrainy : zb. st.* Vinnytsia. S. 24–27. [in Ukrainian].
- Kravets, M.** (1955) Tsinna pratsia z istorii ukrainskoho narodu. [Valuable work on the history of the Ukrainian people]. *Radianska Volyn.* 3 cherv. [in Ukrainian].
- Kravets, M.** (1978). Shchodennyk Erikha Liasoty ta «Opys Ukrainy» Hiioma Levassera Boplana yak dzherelo z istorii Ukrainy [Erich Lassota's Diary and Guillaume La Vasseur de Beauplan's "Description of Ukraine" as sources on the history of Ukraine]. *Metodychna rozrobka dlia studentiv.* Vinnytsia. S. 12–20. [in Ukrainian].
- Kravets, M.** (1982). Shchodennyk Shymona Okolskoho yak dzherelo z istorii narodnykh povstan na Ukraini v 1637–1638 rr. [The Diary of Szymon Okolski as a source on the history of the National Uprisings in Ukraine in 1637–1638]. *Materialy z istorii serednikh vikiv.* Vinnytsia. [in Ukrainian].
- Kravchenko, M.** (2005-2008). Zibrannia tvoriv u dvanadtsiaty tomakh. [Collected works in 12 volumes]. Vinnytsia. [in Ukrainian].
- Kravchuk, O., Zinko, Yu.** (2023). Borotba ukrainskoho kozatstva proty turetsko-tatarskoi ekspansii naprykintsi XV – pershii polovyni XVII st. u pratsiakh profesora Mykoly Kravtsia. [The struggle of the Ukrainian Cossacks against the Turkish -Tatar expansion at the end of the 15th – first half of the 17th century in the works of Professor Mykola Kravets]. *Naukovi zapysky VDPUs imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii.* Vyp. 45. S. 120–128. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-120-128> [in Ukrainian].
- Mykola Mykolaiovych Kravets: do 90-richchia vid dnia narodzhennia: biobibliografichni pokazhchyk** (2018). [Mykola Mykolayovych Kravets: to the 90th Anniversary: bibliographic index]. Vinnytsia. [in Ukrainian].
- Steblii, F.** (2014). Kravets Mykola Mykolaiovych. [Kravets Mykola Mykolayovych]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy.* URL: <https://esu.com.ua/article-1807>. [in Ukrainian].
- Steblii F.** (2022). Nashi spilni dorohy dorizhenky. Spomyn pro profesora Mykolu Kravtsia [Our common roads are narrow. Memories about Professor Mykola Kravets]. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu.* Vypusk 23. С. 561–567. [in Ukrainian].
- Yakymovych, B.** (2020). Profesor Mykola Kravets – shtrykhy do portreta velykoi i dobroii liudyny [Professor Mykola Kravets – strokes to the portrait of a great and kind man]. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu.* Vypusk 21. S. 389–395. [in Ukrainian].

Дата надходження статті: 28.07.2025

Дата прийняття статті: 01.09.2025

Опубліковано: 14.10.2025

УДК 327(73)''189/19''

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.6>

Олександр НАБОКА

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології, Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», вул. Івана Банка, 3, м. Полтава, Україна, індекс 36000 (snaboka9@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1678-9475>

Віктор ВОРОНІН

доктор історичних наук, професор кафедри історії та археології, Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», вул. Івана Банка, 3, м. Полтава, Україна, індекс 36000 (hinst.lnu@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1467-9865>

Ігор МИХАЛЬСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор кафедри історії та археології, Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», вул. Івана Банка, 3, м. Полтава, Україна, індекс 36000 (csaf8385@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1027-596X>

Бібліографічний опис статті: Набока, О., Воронін, В., & Михальський, І. (2025).

Від східноазійського до глобального курсу. Т. Рузвельт та еволюція американської зовнішньополітичної стратегії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Українські історичні студії*, 18(60). 56–62. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.6>

**ВІД СХІДНОАЗІЙСЬКОГО ДО ГЛОБАЛЬНОГО КУРСУ.
Т. РУЗВЕЛЬТ ТА ЕВОЛЮЦІЯ АМЕРИКАНСЬКОЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ
СТРАТЕГІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

Анотація. Метою статті є аналіз східноазійської політики адміністрації Теодора Рузвельта як ключового етапу формування глобальної стратегії зовнішньої політики США на межі XIX–XX століть. Особлива увага приділяється трансформації американського підходу до міжнародних справ, переходу від ізоляціонізму до активної глобальної дипломатії, а також ролі Рузвельта як архітектора нового типу міжнародного лідерства США. **Методологію дослідження** становлять принципи історизму, об'єктивності та міждисциплінарного аналізу. У роботі використано історико-порівняльний метод, метод джерелознавчої критики, елементи геополітичного, біографічного та контекстуального аналізу. Особливу увагу приділено вивченню першоджерел, а також праць західних дослідників, що дає змогу репрезентувати зовнішньополітичну діяльність США в широкому міжнародному контексті. **Наукова новизна.** У статті здійснено комплексну характеристику східноазійської політики США в період президентства Теодора Рузвельта, що недостатньо досліджена в українській історіографії. Уперше проаналізовано ідеологічні, геополітичні та стратегічні основи концепції «прогресивного інтервенціонізму» як форми міжнародної дії, що поєднувала реформи всередині країни з експансією за її межами. Установлено зв'язок між поглядами Рузвельта та концепцією морської могутності Альфреда Т. Мехена як основи формування американської глобальної стратегії. **Висновки.** Результати дослідження свідчать, що політика Т. Рузвельта у Східній Азії відіграла ключову роль у трансформації США з регіональної сили в глобального актора. Його дипломатична активність, зокрема посередництво в завершенні російсько-японської війни та демонстрація військово-морської сили США через «Білий флот», заклала підґрунтя для нової глобальної ролі Вашингтона. Аналіз політики Рузвельта дає змогу глибше зрозуміти витоки сучасної американської зовнішньої політики, у якій поєднуються ідеалізм, прагматизм, моральна риторика та стратегічна проекція сили.

Ключові слова: Теодор Рузвельт, зовнішня політика США, Східна Азія, «прогресивний інтервенціонізм», російсько-японська війна, політика «відкритих дверей», Портсмутський мир, «Білий флот», морська стратегія, Альфред Мехен, глобальна стратегія, американська дипломатія.

Oleksandr NABOKA

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History and Archaeology, State Institution "Luhansk Taras Shevchenko National University", 3, Ivana Banka Str., Poltava, Ukraine, postal code 36000 (snaboka9@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1678-9475>

Viktor VORONIN

Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of History and Archaeology, State Institution "Luhansk Taras Shevchenko National University", 3, Ivana Banka Str., Poltava, Ukraine, postal code 36000 (hinst.lnu@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1467-9865>

Ihor MYKHALSKYI

Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of History and Archaeology, State Institution "Luhansk Taras Shevchenko National University", 3, Ivana Banka Str., Poltava, Ukraine, postal code 36000 (csaf8385@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1027-596X>

To cite this article: Naboka, O., Voronin, V., & Mykhalskyi, I. (2025). Vidskhidnoaziiskohodohlobalnoho kursu. T. Ruzvelt ta evoliutsiia amerykanskoï zovnishnopolitychnoi stratehii naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [From an East Asian to a Global Course: T. Roosevelt and the Evolution of American Foreign Policy Strategy at the Turn of the 19th–20th Centuries]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18 (60). 56–62. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.6> [in Ukrainian]

FROM AN EAST ASIAN TO A GLOBAL COURSE: T. ROOSEVELT AND THE EVOLUTION OF AMERICAN FOREIGN POLICY STRATEGY AT THE TURN OF THE XIX–XX-TH CENTURIES

Summary. *The aim of the article is to analyze the East Asian policy of Theodore Roosevelt's administration as a key stage in the formation of the United States' global foreign policy strategy at the turn of the XIX-th and XX-th centuries. Special attention is paid to the transformation of America's international posture – from isolationism to proactive global diplomacy – and Roosevelt's role as the architect of a new model of U.S. leadership on the world stage.*

Methodology. *The methodological framework of the study is grounded in the principles of historicism, objectivity, and interdisciplinary analysis. The research employs historical-comparative and source criticism methods, as well as elements of geopolitical, biographical, and contextual analysis. Emphasis is placed on primary sources and the historiographical contributions of Western scholars, enabling a comprehensive understanding of U.S. foreign policy within a broad international context.*

Scientific Novelty. *The article offers a comprehensive overview of the United States' East Asian policy during Theodore Roosevelt's presidency, a topic largely underexplored in Ukrainian historiography. It introduces the concept of "progressive interventionism" as a blend of domestic reform and international expansion, analyzing its ideological, geopolitical, and strategic dimensions. The study also reveals the intellectual influence of Alfred T. Mahan's theory of sea power on Roosevelt's foreign policy thinking and the emergence of a global U.S. strategy.*

Conclusions. *The research findings demonstrate that Roosevelt's East Asian policy was crucial to the transformation of the United States from a regional power into a global actor. His diplomatic initiatives – particularly the mediation of the Russo-Japanese War and the global voyage of the Great White Fleet – laid the foundation for a new international role for Washington. The analysis of Roosevelt's policy deepens our understanding of the origins of modern U.S. foreign policy, where idealism, pragmatism, moral rhetoric, and strategic power projection are closely intertwined.*

Key words: Theodore Roosevelt, U.S. foreign policy, East Asia, progressive interventionism, Russo-Japanese War, Open Door Policy, Portsmouth Peace Treaty, Great White Fleet, naval strategy, Alfred Mahan, global strategy, U.S. diplomacy.

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку міжнародних відносин характеризується поступовою хаотизацією встановленого після закінчення «холодної війни» однополярного міжнародного порядку. Дедалі більше загострюються суперечності між провідними державами, які демонструють бажання закріпити своє лідерство в тих чи інших регіонах, реалізуючи цей сценарій завдяки роздмухуванню законсервованих раніше міжнародних проблем, різкого нарощування військових сил та прямої військової агресії. Одним з епіцентрів цього процесу нині є і Україна, яка з лютого 2022 р. стала об'єктом широкомасштабної агресії з боку російського путінського режиму.

Комплексне розуміння сучасної кризи однополярного міжнародного порядку, заснованого на домінуванні США, неможливе без вивчення історії її формування та етапів уживлення її елементів у міжнародну структуру. Цей процес відбувався далеко не одномоментно, а був розтягнутий у часі, з другої половини XIX ст. Серед тих, хто був безпосередньо пов'язаний із формуванням американської регіональної та глобальної стратегії наприкінці на початку XX ст., – президент США Т. Рузвельт (1901–1909).

Аналіз досліджень. Діяльність 26-го президента Сполучених Штатів, особливо у Східній Азії, яка в період, що досліджується, була ключовим регіоном, де проходили первинну апробацію американські підходи до міжнародних справ, досить слабо відображена в українській історіографії.

Натомість, східноазійська політика адміністрації Т. Рузвельта, як одна з ключових першооснов майбутнього глобального курсу, досить плідно та докладно вивчали представники західної історіографії. Серед праць науковців можна виділити роботи Т. Деннета (Dennett, 1925), Х. Білля (Beale, 1956), Р. Далека (Dallek, 1997), М. Ханта (Hunt, 1987), Д. Курландера (Kurlander, 2005), Є. Морріка (Morris, 1979), Р. Турка (Turk, 2002) та ін.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності та міждисциплінарного підходу. Застосовано методи історико-порівняльного аналізу, джерелознавчої критики, а також елементи геополітичного й контекстуального аналізу зовнішньополітичних рішень США.

Метою статті є висвітлення східноазійської політики США в період президенства Т. Рузвельта та її вплив на процес подальшого формування американської зовнішньополітичної стратегії на глобальному рівні на рубежі Нового та Новітнього часу.

Виклад основного матеріалу. На рубежі XIX–XX ст. США з національної та регіональної держави, зосередженої на внутрішньому розвитку, трансформувалися в глобального актора. Ключову роль у цьому процесі відіграв 26-й президент США Теодор Рузвельт (1901–1909), який не лише здійснив низку реформ усередині країни, а й активізував американську дипломатію в глобальному масштабі. Його політика стала символом ери «прогресивного інтервенціонізму» – нової форми міжнародного впливу, яка поєднувала мілітаризм, економічний тиск і дипломатію.

Ця ідеологія містить дві важливі ідеї, які були притаманні американській зовнішній політиці наприкінці XIX – на початку XX ст. Термін «прогресивний інтервенціонізм» у контексті політики Теодора Рузвельта вживається для позначення поєднання двох ключових ідей:

- 1) «прогресивізм» – внутрішньополітична доктрина початку XX ст. у США, яка виступала за реформи, модернізацію, соціальну справедливість і боротьбу з корупцією;
- 2) «інтервенціонізм» – активна зовнішня політика, що передбачає втручання держави у справи інших країн для досягнення стратегічних, політичних або економічних цілей.

Ця концепція виправдовувала з морального боку активне втручання США в міжнародні справи з метою встановлення «порядку», «цивілізації», стабільності, але також з метою реалізації економічних інтересів. У риториці Рузвельта це була не агресія, а «гуманна експансія», що мала на меті сприяти цивілізованому «прогресу» народів.

Ранішній життєвий шлях Рузвельта сприяв формуванню його поглядів як політика та дипломата, системи його зовнішньополітичних поглядів. Майбутній президент народився

27 жовтня 1858 р. в Нью-Йорку в родині заможного бізнесмена Теодора Рузвельта та Марти Буллок. Хлопчик не відрізнявся добрим здоров'ям, змалку страждав на важку астму, що сформувало в ньому прагнення до фізичного загартування. Як відзначив американський біограф Рузвельта Е. Морріс, ««його боротьба з астмою сформувала його раннє світобачення: лише сила волі та дисципліна могли зробити людину дієвою – у політиці або на війні» (Morris, 1979, с. 41).

Він був змушений отримувати домашнє навчання, самостійно вивчав зоологію, орнітологію, вів «музей» тварин у себе вдома (Morris, 1979, с. 41).

У 1876 р. Теодор вступив до Гарвардського університету, де вивчав природничі науки, історію, філософію. Саме тут він і захопився письменництвом – у 1882 р. видав свою першу серйозну історичну працю, присвячену дослідженню військово-морської історії США у період війни з Англією 1812 р.

Після закінчення Гарварду вступив до Колумбійської школи права, але кинув навчання заради політики, якою захопився на початку 80-х рр. XIX ст. У 1881 р., у віці 23 років, був обраний до Асамблеї штату Нью-Йорк від Республіканської партії. Рузвельт швидко зарекомендував себе як реформатор, що виступав проти політичної корупції, зокрема у власній – Республіканській партії.

Особиста трагедія перервала його політичну кар'єру. У лютому 1884 р. в один день померли його молода дружина Еліс Лі (після пологів) і мати (від тифу). Рузвельт тимчасово полишив політичну діяльність та шукав спокою на ранчо в Дакотах, де працював ковбоєм, мисливцем і навіть шерифом. Морріс так образно описав життєву трагедію Рузвельта: «Як лев, що одержимо намагається витягти спис зі свого пораненого боку, Рузвельт взявся витіснити Еліс Лі зі своєї душі. Ностальгія, слабкість, до якої він був надзвичайно вразливий, могла дозволятися, якщо була приємною, але якщо болючою – її слід було придушувати, «поки пам'ять не стане надто мертвою, щоб боліти» (Morris, 1979, с. 161).

Його біографи відзначають, що досвід життя на «Дикому Заході» загартував його морально й фізично, поглибив зв'язок із «простими американцями» та природою.

У 1886 р. він нарешті повернувся до Нью-Йорка, де одружився вдруге (з Едіт Кароу). Його амбітне повернення до політичної діяльності виявилось невдалим – він програв вибори на посаду мера мегаполіса. Проте в цей період сформувалося політичне реноме Рузвельта, яке базувалося на вірі в реформаторську політику; щире захоплення історією та військовою справою; витривалість і рішучість, здобуті через особисті випробування.

Поступово він таки почав робити державну та політичну кар'єру. У 1895–1897 рр. він почав політичний шлях з посади заступника комісара поліції Нью-Йорку. У 1897–1898 рр. Рузвельт – уже асистент секретаря Військового відомства США.

Ключовим для його зростання став 1898 р. коли під час Іспано-американської війни очолював добровольчий загін «Гордії» (Rough Riders), що підняло його популярність серед потенційних виборців. Це дало йому змогу нарешті досягти помітного успіху в публічній політиці. У 1899–1900 рр. був губернатором штату Нью-Йорк, де провів низку прогресивних реформ.

У 1900 р. популярність Рузвельта дозволила йому бути обраним віцепрезидентом США при президенті Вільямі Мак-Кінлі (1834–1901). У 1901 р., після вбивства останнього він став 26-м президентом США у віці 42 років – наймолодшим президентом в історії країни на той час (Morris, 1979, с. 217).

Серед іншого, саме в цей період формувалася система його поглядів на міжнародну політику в Східній Азії. Рузвельт уважав регіон ключовим для глобального впливу США. Політик розумів, що геополітичний контроль над цим регіоном сприятиме зміцненню американської позиції як світової сили. Із самого початку він виступав за підтримання балансу сил між великими державами в регіоні. Рузвельт уважав, що США повинні відігравати роль арбітра та стримувача конфліктів, щоб уникнути домінування будь-якої окремої держави (Beale, 1956, с. 219).

На початку ХХ ст. у Східній Азії Вашингтон почав утверджуватись як держава, що альтернативна за своєю ідеологією старим європейським імперіям (LaFeber, 7, с. 106).

У цей період США мали кілька зовнішньополітичних завдань: забезпечити безпеку в регіонах підвищеного національного інтересу, просунути економічні позиції за межами континенту і, що головне – утвердитися як велика держава. Перемога у війні з Іспанією (1898) дала США колоніальні володіння – Філіппіни, Пуерто-Ріко, Гуам. Це, своєю чергою, збільшувало амбіції Вашингтона, уже не тільки на регіональне, а й глобальне лідерство.

Особливо актуальним для Т. Рузвельта було подальше затвердження впливу США в Східній Азії. Кульмінацією дипломатичної активності Рузвельта в Азії стала його участь у завершенні російсько-японської війни (1904–1905). Завдяки переговорам у Портсмуті США вперше виступили як арбітр між двома світовими державами, що ознаменувало нову фазу американської дипломатії. Рузвельт отримав за це Нобелівську премію миру (1906).

Російсько-японська війна 1904–1905 рр. стала важливим етапом у формуванні глобальної стратегії США на межі Нового і Новітнього часу. У цьому регіональному конфлікті Сполучені Штати, з одного боку, формально дотримувалися нейтралітету, з іншого – активно використовували дипломатичні інструменти для просування власних стратегічних інтересів у Східній Азії. Рузвельт не випадково обрав для себе роль миротворця в цьому конфлікті. Для нього – саме таке бачення дозволяло повною мірою реалізовувати американське бачення розвитку міжнародних відносин, у основі якого – превалювання комерції над експансією та вирішення конфліктів шляхом компромісу.

На межі ХІХ–ХХ ст. Рузвельт підтримував курс Державного секретаря Джона Хея щодо політики «відкритих дверей» у Цинській імперії, виступаючи проти колоніального поділу цієї країни. США намагалися зберегти єдиний китайський ринок, уникаючи прямої анексії, але забезпечуючи присутність своїх корпорацій і військовий вплив. Будь-яка збройна спроба однієї з великих держав сприймалася як серйозна стратегічна загроза.

Як відзначав відомий американський історик дипломатії США в тихоокеанському регіоні Т. Деннет, «коли в лютому 1904 р. розпочалася Російсько-японська війна, Рузвельт симпатизував японцям, але прагнув виступити як посередник у конфлікті. Він сподівався підтримати політику «відкритих дверей» у Китаї та не допустити, щоб будь-яка з країн стала домінантною силою в Східній Азії» (Dennett, 1925, с. 119).

Американські інтереси у Східній Азії на початку ХХ ст. були зосереджені навколо кількох ключових напрямів. По-перше, після анексії Філіппін у 1898 р. США потребували стабільного безпекового середовища в Тихоокеанському регіоні. По-друге, Вашингтон був зацікавлений у збереженні територіальної цілісності Китаю та рівного доступу до його ринків – саме на цьому базувалася доктрина «відкритих дверей», сформульована ще наприкінці ХІХ століття. По-третє, Сполучені Штати намагалися не допустити надмірного посилення Російської імперії в Маньчжурії, що становило загрозу американському торговельному та геополітичному впливу (Hunt, 1987, с. 118).

Хоча США офіційно залишалися нейтральними під час війни, адміністрація Рузвельта проявляла прихильність до японської сторони, що було зумовлено як геополітичними розрахунками, так і прагненням стримати російське домінування в Північно-Східному Китаї. Рузвельт вів неформальні консультації з японськими дипломатами, зокрема з послом Канеко, та підтримував ідею врегулювання конфлікту через міжнародне посередництво. Як відзначав японський дослідник Іріє Акіра, «хоча формального альянсу не існувало, адміністрація Рузвельта дотримувалася доброзичливої нейтральності, яка сприяла успіху Японії» (Iriye, 1981, с. 157).

Кульмінацією східноазійської американської дипломатії в цей період стала участь у Портсмутських переговорах 1905 р., на яких за посередництва США було укладено мир між Японією та Росією. Цей договір не лише засвідчив перемогу Японії, а й зберіг принцип територіальної цілісності Китаю, що відповідало ключовим інтересам Сполучених Штатів. Укладення Портсмутського миру забезпечило Рузвельту міжнародне визнання –

він став першим американцем, удостоєним Нобелівської премії миру (1906). Оцінюючи японсько-російський договір, американський президент уважав, що він вигідний для всіх сторін. Характеризуючи Портсмутську угоду, очільник США відзначав, що її укладення, «надзвичайно добре для Росії, надзвичайно добре для Японії і, зрештою, надзвичайно добре для мене теж» (Kurlander, 2005, с. 45).

Дипломатичний успіх у Портсмуті закріпив за США статус неупередженого посередника та сприяв посиленню авторитету Вашингтона на міжнародній арені.

Крім того, у контексті російсько-японського конфлікту відбулася ще одна важлива подія – підписання в липні 1905 р. меморандуму Тафта – Кацура, у якому США фактично визнавали домінування Японії в Кореї в обмін на підтвердження американського контролю над Філіппінами. Меморандум став неформальною основою «джентльменської угоди» між США та Японією до 1910-х рр. Це свідчить про прагматизм і стратегічне мислення американської дипломатії, яка балансувала між підтримкою партнерів і захистом власних позицій. «Меморандум Тафта – Кацура 1905 р. був фактично негласною угодою, у якій Сполучені Штати визнавали сферу впливу Японії над Кореєю в обмін на визнання Японією контролю Америки над Філіппінами. Це неофіційне «джентльменське порозуміння» ілюструвало прагматичний і стратегічний підхід обох держав до збалансування своїх імперських амбіцій у Східній Азії» (LaFeber, 1997 с. 86).

Так, участь США у врегулюванні російсько-японської війни є прикладом того, як зовнішня політика Теодора Рузвельта поєднувала моральну риторику з прагматичним розрахунком. Завдяки такій стратегії Сполучені Штати зміцнили свою присутність у Східній Азії та заклали основи нової моделі глобальної участі, що згодом стане характерною для всієї американської дипломатії XX ст.

Також слід відзначити, що у своїй східноазійській політиці Рузвельт дотримувався прагматичного балансу – визнаючи інтереси Японії в Кореї, він одночасно намагався стримати її експансію. Це стало першим прикладом стратегічного балансування, яке пізніше стане основою американської політики в Азії (Dallek, 1997, с. 104).

Східноазійська політика Рузвельта стала основою для трансформації США вже в глобального гравця. Він поєднав мілітаризацію флоту, активну дипломатію, захист економічних інтересів і демонстрацію сили. Саме за його президентства США вперше провели демонстративне навколосвітнє плавання «Великого білого флоту» (1907–1909), що мало символізувати нову роль держави, насамперед у морях та океанах.

Амбіції Рузвельта перетворити США на провідну військово-морську державу багато в чому було сформовано під впливом Альфреда Мехена (1840–1914) – офіцера американського військово-морського флоту, історика, стратега. Зв'язок між Рузвельтом та Мехеном вважається одним із ключових інтелектуальних чинників формування глобальної стратегії США на межі XIX–XX ст. Ідеї мислителя, зокрема, викладені в книзі «Вплив морської сили на історію, 1660–1783» (Mahan, 1890) суттєво вплинули на зовнішньополітичне та військово-морське мислення президента, особливо в питаннях експансії, контролю над морями і побудови імперської сили (Turk, 1979, с. 190).

У своїй праці Мехен системно доводив, що панування на морі є ключем до світового панування. Його теорія морської могутності базувалася на: потужному військово-морському флоті; контролі над стратегічними портами та каналами; володінням колоніями для забезпечення потреб флоту; морському домінуванню як основи національного добробуту.

Слід відзначити, що Рузвельт захоплювався працями Мехена ще до початку свого президентства. Він особисто листувався з ним і називав його «найвидатнішим американським стратегом свого часу». Він реалізував ідеї стратега у практику, давши початок широкої модернізації ВМС США. У межах цієї концепції і було створено могутній «Білий флот» (Turk, 1979 с. 191).

Також було встановлено американський контроль над ключовими морськими вузлами – Панамським каналом, островом Гуам, Пуерто-Ріко, Гавайями, так визначаючи Тихий океан як ключову територію для американського домінування.

Висновки. Дослідження еволюції зовнішньої політики США в період президенства Теодора Рузвельта засвідчило глибинні трансформації в американському стратегічному мисленні, що стали основою формування нової глобальної ролі Сполучених Штатів на рубежі XIX–XX ст. Саме в цей період США перейшли від регіональної ізоляції до активної участі в міжнародних справах, і ключовим архітектором цього курсу став 26-й президент країни.

У зовнішньополітичному вимірі Т. Рузвельт запропонував нову ідеологічну парадигму – «прогресивний інтервенціонізм», яка поєднувала внутрішньоамериканські реформи з активною і водночас прагматичною міжнародною політикою. У Східній Азії ця стратегія виявилася через підтримку політики «відкритих дверей» у Китаї, врегулювання російсько-японської війни 1904–1905 рр., меморандум Тафта – Кацура та демонстрацію військово-морської потуги США через навколосвітнє плавання «Великого білого флоту».

Результати дипломатичної активності Рузвельта закріпили за США статус держави-посередника в міжнародних конфліктах, підвищили престиж Вашингтона та продемонстрували здатність Сполучених Штатів до проєкції сили за межі західної півкулі. Саме в цей час відбувся перехід від доктрини Монро до глобально-активної моделі поведінки в міжнародних відносинах.

Особливу роль у формуванні цієї моделі відіграв вплив ідей Альфреда Т. Мехена щодо морської могутності, які Рузвельт не лише сприйняв інтелектуально, а й реалізував практично. Це дало змогу закласти основи нової стратегічної концепції – контроль над ключовими геополітичними вузлами та впевнене входження США до кола великих держав.

Так, східноазійська політика Теодора Рузвельта є надзвичайно важливим етапом у становленні американської глобальної стратегії. Її вивчення дає змогу краще зрозуміти сучасну роль США у світі, витоки американського підходу до конфліктів, дипломатії, сили та моралі. Досвід Рузвельта продемонстрував ефективність поєднання ідеалізму з прагматизмом, реформаторства з експансіонізмом, а також довів, що зовнішньополітичне лідерство є наслідком не лише сили, а й здатності до компромісу, стратегічного мислення та адаптації до глобальних змін.

Джерела та література

- Beale, H. K.** (1956). *Theodore Roosevelt and the Rise of America to World Power*. Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Dallek, R.** (1997). *The American Style of Foreign Policy: Cultural Politics and Foreign Affairs*. New York: Knopf.
- Dennett, T.** (1925). *Americans in Eastern Asia: A Critical Study of the Policy of the United States with Reference to China, Japan and Korea in the 19th Century*. New York: Macmillan.
- Hunt, M. H.** (1987). *Ideology and U.S. Foreign Policy*. New Haven: Yale University Press.
- Iriye, A.** (1981). *Power and Culture: The Japanese-American War, 1941–1945*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kurlander, D.** (2005). *Theodore Roosevelt: A Life*. Boston: Beacon Press.
- LaFeber, W.** (1997). *The American Search for Opportunity, 1865–1913*. New York: Cambridge University Press.
- Mahan, A. T.** (1890). *The Influence of Sea Power upon History, 1660–1783*. Boston: Little, Brown and Company.
- Morris, E.** (1979). *The Rise of Theodore Roosevelt*. New York: Coward, McCann & Geoghegan.
- Turk, R.** (2002). *The Ambiguous Legacy: U.S. Foreign Relations in the “American Century”*. New York: Greenwood Press.

Дата надходження статті: 01.07.2025

Дата прийняття статті: 14.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025

Юрій СТЕЦИК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та правознавства,
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 38, вул. Івана Франка,
м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (stetsyk_u_o@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1795-687X>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/E-5136-2018>

Микола ГАЛІВ

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри історії України та правознавства, Дрогобицький
державний педагогічний університет імені Івана Франка, 24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Україна,
індекс 82100 (halivm@yahoo.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7068-3124>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/F-3855-2018>

Бібліографічний опис статті: Стецик, Ю., & Галів М. (2025). Генеза українського козацтва у візіях польських істориків (кінець XIX – початок XX ст.). *Українські історичні студії*, 18(60), 63–71.
doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.7>

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У ВІЗІЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати погляди польських істориків на генезу українського козацтва. *Методологія дослідження.* Для визначення поглядів дослідників використано історіографічний метод. *Наукова новизна* вбачається в узагальненні концепцій провідних представників варшавської, львівської та краківської польських історичних шкіл щодо розкриття витоків та основних етапів розвитку українського козацтва як одного з різновидів лицарських військових формувань середньовічної Європи. **Висновки.** Під час проведеного історіографічного аналізу вдалося визначити основні погляди польських істориків на питання зародження та розвитку козацтва на південноукраїнських пограничних землях. А. Левицький виводить витoki українського козацтва з кінця XV ст., пов'язуючи його появу зі сприятливими суспільно-економічними обставинами. Доведено, що у своїх дослідженнях історик опирався на праці Л. Кубалі та В. Чермака. Він не вважав процес утворення козащини унікальним для Речі Посполитої явищем, а трактував його, навпаки, закономірним процесом формування лицарських військових формувань у середньовічній Європі. Його ідеї розвинули В. Закшевський і С. Закшевський, які, опираючись на історичні документи, доводили, що українське козацтво появилось на початку XVI ст. на теренах «Великого кордону», який був межею між західною та східною цивілізаціями. Ю. Шуйський, розвиваючи «теорію простору», розглядав козаків як вигнанців із цілого світу, які, оселившись у степах України, самотійно або разом із військами Речі Посполитої боролися з татарськими ордами. В. Томкевич проаналізував роль різних станів у формуванні козащини, відзначив участь руських бояр, котрі до XVI ст. зазнали значної матеріальної деградації, тому їх приваблювало життя в лицарських традиціях. М. Бобжинський відзначив комплексний характер у причинах появи козацтва, виокремлюючи економічні, політичні, військово-стратегічні, соціальні чинники, закладені устроєм Речі Посполитої. Історик був прихильником автохтонного походження козацтва, його початки виводив від руської, певною мірою польської людності, осілої на східних теренах давньої Речі Посполитої. В. Смоленський пов'язував появу українського козацтва з польською колонізацією південноукраїнських степів, яка відбувалася «плугом і мечем», оскільки козаки боронили польських поселенців від нападу татар. Відзначимо, що дослідження вищезазначених польських істориків підкреслювали визначальну роль польських правителів у становленні та розвитку козацького стану, водночас примішуючи значення автохтонного українського етносу.

Ключові слова: польська історіографія, козацтво, генеза, концепція, теорія.

Yurii STETSYK

PhD hab. (History), Professor, Professor at the Department of History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 38 Ivan Franko Street, Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (stetsyk_u_o@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1795-687X>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/E-5136-2018>

Mykola HALIV

PhD hab. (Education), Professor, Professor at the Department of History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Street, Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (halivm@yahoo.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7068-3124>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/F-3855-2018>

To cite this article: Stetsyk, Y., & Haliv, M. (2025). Heneza ukraïnskoho kozatstva u viziiakh polskykh istorykiv (kinets XIX – pochatok XX st.) [The genesis of Ukrainian Cossacks in the views of Polish historians (late 19th – early 20th century)]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian historical studies*. 18/60, 63–71. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.7> [in English].

THE GENESIS OF THE UKRAINIAN COSSACKS IN THE VIEWS OF POLISH HISTORIANS (LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY)

Summary. *The purpose of the study* is analysis of the views of Polish historians on the genesis of the Ukrainian Cossacks. **Research methodology.** The historiographical method was used to determine the views of researchers. **The scientific novelty** lies in the generalization of the concepts of leading representatives of the Warsaw, Lviv and Krakow Polish historical schools regarding the origins and main stages of development of the Ukrainian Cossacks as one of the types of knightly military formations in medieval Europe. **Conclusions.** During the historiographical research, it was possible to identify the main views of Polish historians on the emergence and development of the Cossacks in the southern Ukrainian borderlands. A. Levytsky traces the origins of the Ukrainian Cossacks to the end of the 15th century, linking their emergence to favorable socio-economic conditions. It has been proven that in his research, the historian relied on the works of L. Kubala and V. Chermak. He did not consider the process of the formation of the Cossacks to be a phenomenon unique to the Polish-Lithuanian Commonwealth, but interpreted it, on the contrary, as a natural process of the formation of knightly military formations in medieval Europe. His ideas were developed by V. Zakszewski and S. Zakszewski, who, based on historical documents, argued that the Ukrainian Cossacks appeared at the beginning of the 16th century in the territory of the “Great Border”, which was the boundary between Western and Eastern civilizations. Y. Shuisky, developing the “theory of space,” viewed the Cossacks as exiles from all over the world who, having settled in the steppes of Ukraine, fought against the Tatar hordes either independently or together with the troops of the Polish-Lithuanian Commonwealth. V. Tomkevych analyzed the role of different classes in the formation of the Cossacks, noting the participation of Ruthenian boyars, who by the 16th century had suffered significant material degradation, which is why they were attracted to a life in the knightly tradition. M. Bobzhynsky noted the complex nature of the reasons for the emergence of the Cossacks, highlighting the economic, political, military-strategic, and social factors inherent in the structure of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The historian was a proponent of the autochthonous origin of the Cossacks, tracing their origins to the Ruthenian and, to a certain extent, Polish populations that settled in the eastern territories of the former Polish-Lithuanian Commonwealth. V. Smolensky linked the emergence of the Ukrainian Cossacks with the Polish colonization of the southern Ukrainian steppes, which took place “by the plow and the sword,” as the Cossacks defended Polish settlers from Tatar attacks. It should be noted that the studies by Polish historians we have examined tended to emphasize the role of Polish rulers in the formation and development of the Cossack class and to downplay the significance of the indigenous Ukrainian ethnic group.

Key words: Polish historiography, Cossacks, genesis, concept, theory.

Постановка проблеми. Польських істориків від епохи середньовіччя й ранньомодерного часу традиційно цікавили різноманітні проблемні питання українського минулого. Серед них найбільшу увагу привертала історія козацтва та діячів, пов’язаних із цим суспільно-політичним і військовим явищем.

Проте зауважимо, що більшість польських дослідників XIX–XX ст. тенденційно висвітлювали питання українського козацтва, що призвело до створення та пропаганди історико-політичних міфів у польській історіографії досліджуваного періоду. В сучасних реаліях постає потреба об'єктивно розглянути погляди істориків різних національностей на проблеми історії українських військових станів, зокрема козацтва. Порушена проблематика є актуальною для новітніх умов боротьби за збереження української державності, оскільки козацтво також боронило свої території від татарських та турецьких нападів і домогалося вольностей у правителів Речі Посполитої.

Мета статті – проаналізувати погляди польських істориків на генезу українського козацтва.

Аналіз досліджень. Польська історіографія з питань козацтва в наш час стала предметом дослідження не тільки польських, але й українських дослідників. Адже тривалий час українські землі входили до Речі Посполитої і в соціальній структурі цієї держави існував окремих козацький стан, який не можна оминати увагою у жодних працях з історії середньовічної та ранньомодерної доби. Ціла плеяда українських істориків у новітній період провела реінтерпретацію праць польських істориків із проблем зародження українського козацтва на південноукраїнських степах, які стали великим пограниччям Речі Посполитої, відзначивши еволюцію їхніх поглядів (Зашкільняк, 2005; Щербак, 2005; Сінкевич, 2008; Пестрикова, 2019; Гриневич, 2012; Руда, 2008).

Виклад основного матеріалу. У XIX ст. ідеалам «ягеллонського» патріотизму якнайкраще відповідав підручник з польської та української історії *Zarys historyi Polski i krajów ruskich z nią połączonych*, написаний професором Ягеллонського університету Анатолієм Левицьким (1841–1899 рр.) (Lewicki, 1912). Його погляди на історичне минуле були близькими до переконань львівської історичної школи. Зокрема, він висвітлював козацьку проблематику як одне з етнічних питань Речі Посполитої. Витоки українського козацтва виводив із кінця XV ст., вважаючи, що його становленню сприяли суспільні й економічні тогочасні реалії, які стали результатом відсутності належної оборони південних кордонів у Речі Посполитій. Дослідник розглядав козаків як звичайну «військову дружину», члени якої оселилися в незаселених українських степах, на землях, розташованих у нижній течії Дністра, Бугу та Дніпра, названих Диким полем, Низом, або Запоріжжям, що входили до складу території, окресленої автором терміном «Україна». Іншою частиною України, яку він виокремлював, було «Побережжя» – частина височини між Дністром і Бугом. Зауважимо, що науковець наполягав на географічній та історичній відмінності України від Червоної Русі, Волині, Поділля та Підляшшя. У вступі до своєї праці він так визначив її кордони: на схід від Дністра, у басейні Бугу й Дніпра, на Чорноморській височині та південно-східній рівнині. Лише після приєднання України до Великого Князівства Литовського А. Левицький окреслив її як певну цілісність, вживаючи збірне поняття «руський край», а після приєднання України до Речі Посполитої (1569 р.) почав вживати для її окреслення терміни «Київщина», «східно-південні креси» та «так звана Україна» (Руда, 2008, с. 94).

Процес творення козащини А. Левицький не вважав унікальним для Речі Посполитої явищем, а визнавав закономірним процесом формування лицарських військових формувань у середньовічній Європі. Його погляди та ідеї розвинули польські дослідники В. Закшевський, С. Закшевський (Zakrzewski, 1887; Zakrzewski, 1908). Опираючись на історичні документи, вони доводили, що українське козацтво появилось на початку XVI ст. на теренах «Великого кордону», який був межею між західною та східною цивілізаціями. На їхню думку, закономірним було існування типологічно схожих явищ – татарських козаків у Кримському ханстві, донського козацтва в Московії (тут селяни, втікаючи від переслідувань царя Івана Грозного, селилися на Доні), а також подібних формувань у Волощині, Трансільванії (Руда, 2008, с. 96). Відзначимо, що А. Левицький вважав, що Запорозька Січ була продуктом розвиненої польської культури, однак втручання народної стихії призвело до занепаду її паростків і лицарства та спричинило поширення тут анархії (Lewicki, 1904).

А. Левицький, опираючись на дослідження своїх попередників Л. Кубалі та В. Чермака, вважав, що серед козаків були люди-втікачі різних етносів і конфесій: поляки, угорці, волохи, татари, проте переважали русини різних станів. Не визнаючи жодної державної влади над собою, вони займалися різного роду промислами та грабунками (Lewicki, 1904, р. 242; Kubala, 1896; Czermak, 1901).

Аналізуючи причини та наслідки запровадження козацького реєстру, А. Левицький дійшов висновку, що першим спробував підпорядкувати козаків, залучивши їх до оборони кордонів, черкаський і канівський староста Остафій Дашкович, а наступними були польські королі Сигізмунд I Старий, Сигізмунд II Август і Стефан Баторій (Lewicki, 1912). У своїх висновках дослідник наблизився до тверджень представників варшавської історичної школи. Подібно до Т. Корзона та В. Смоленського, він наголошував на тому, що реєстр мав подвійне значення для давньої Речі Посполитої (Korzon, 1912; Smoleński, 1904). З одного боку, це була звичайна військова реформа – наслідок копіткої праці кількох польських правителів, завдяки якій держава не лише підпорядкувала собі козаків, що своїми вчинками наражали Польське королівство на війну з Туреччиною, а й використала їх для захисту неукріплених південних кордонів. Історик високо оцінив збройні зусилля козаків, їхню мужність і внесок в оборону кордонів. З іншого боку, запровадження козацького реєстру, на його думку, ускладнило політичну ситуацію в Речі Посполитій та зумовило створення самостійної, непідвладної польським королем козацької держави (Руда, 2008, с. 98).

У 70-х – на початку 80-х років XIX ст. у своєму трактуванні польського й українського минулого Юзеф Шуйський (1835–1883 рр.) спирався на «теорію простору», відповідно до якої польська держава, пересуваючи свої кордони на литовські й українські землі та докладаючи зусиль до їх економічного й культурного розвитку, занедбала власні інтереси на Заході і в Королівстві Польському, що призвело до сповільнення її внутрішнього розвитку та послабило королівську владу (авторська теорія «цивілізаційної молодості» польського суспільства) (Szujski, 1862).

Цей процес, на його думку, розпочався у другій половині XIV ст. Доопрацювавши «теорію простору», Ю. Шуйський у польській історії виокремив кілька напрямів, найголовнішими серед яких були історія цивілізацій та історія політичних процесів. Дослідження історії на цивілізаційних засадах базувалося на розкритті культурних досягнень народу, тоді як для вивчення політичної історії домінуючий акцент робився на висвітленні діяльності державних інституцій у різних галузях суспільства. Відзначимо, що авторські оцінки історичних процесів, подані з різних методологічних підходів (цивілізаційного чи державницького), у більшості випадків не мають логічного взаємозв'язку між собою (Сінкевич, 2008, с. 195).

Ю. Шуйський трактував козаків як вигнанців із цілого світу, які, оселившись у степах України, самостійно або разом із військами Речі Посполитої боролися з татарськими ордами. У своїх ранніх працях він наголошував на тому, що на початку XVI ст. до новоутворених козацьких формувань приєднувалися вихідці зі знатних шляхетських родин і саме вони стали героями та патріархами самобутньої козащини (Szujski, 1862, р. 100).

Організацію козаків у реєстрові полки Ю. Шуйський вважав завданням особливої державної ваги. Він стверджував, що зміщення центру інтересів Речі Посполитої на схід після Люблінської унії (1569) призвело до узалежнення побуту Речі Посполитої від порядків та звичаїв, які були поширені у східних землях держави (Szujski, 1880, р. 270).

Активні спроби організувати козацтво Ю. Шуйський вбачав частиною політики польського короля Стефана Баторія. Зазначимо, що автор був прихильником міфу про організацію Стефаном Баторієм українського козацтва, котрий нібито поділив козаків на 10 полків по 600 осіб, виокремивши всього 6 тисяч реєстровців. На думку Ю. Шуйського, цей реєстр міг охопити лише так званих українських козаків, оскільки запорожці на той час здобули таку самостійність і незалежність, що королю залишалося тільки задобрювати їх прихильність подарунками та привілеями (Руда, 2008, с. 101).

До істориків, наукова творчість яких започаткувалася в роки II Речі Посполитої і які були причетні до формування нової синтези польської історіографії, належить Владислав Томкевич (1899–1982 рр.). У його доробку є чимало досліджень українського минулого. Він проаналізував роль різних станів у формуванні козаччини, відзначив участь руських бояр, котрі до XVI ст. зазнали значної матеріальної деградації, тому їх приваблювало життя в рицарських традиціях. Історик вважає, що боярський елемент серед козаччини XVI ст. був найчисельніший, кількісно переважав втікачів з кріпосних селян (Tomkiewicz, 1948, p. 255).

Дослідник відзначив, що важливе значення у формуванні козацтва відіграла шляхта Речі Посполитої. Він розглянув національний склад козацтва. Тут, безперечно, переважали представники руської народності, відносно значним був відсоток поляків – близько 10 % (Tomkiewicz, 1939, p. 64).

Основною причиною виникнення козаччини В. Томкевич вважав татарську загрозу. Річ Посполита могла запобігти виникненню козацтва, але не зробила цього. Із часом постала козацька проблема, яку потрібно було вже розв'язувати, але Польща не спромоглася на жоден раціональний план. Зрештою, на зламі XVI–XVII ст. польське суспільство вважало козацтво єдиним захистом від татар. Шляхта не усвідомлювала потреби в сильній армії та фортифікаційній системі, тому ховалася за козацькі шаблі, котрі неодноразово рятували Річ Посполиту від татар (Tomkiewicz, 1932, p. 45).

Процес формування козацтва як неминучий і незалежний від суспільно-політичних умов тогочасної Речі Посполитої, подібно до поглядів Ю. Шуйського, сприймав Вінцентій Закшевський (1844–1918 рр.), автор численних підручників із загальної історії, які українською мовою переклав О. Барвінський (Zakrzewski, 1887). За згодою автора він вніс у переклади певні зміни, насамперед доповнив і розширив абзаци, що стосувалися історії України. Виваженість суджень і зрозумілість викладу праць В. Закшевського високо оцінили польські історики. Зокрема, С. Гжибовський писав, що завдяки сумлінному і зваженому добору фактографічного матеріалу ці підручники можна визнати незамінними (Grzybowski, 1975).

Важливо й те, що В. Закшевський зберігав нейтралітет у тогочасних великих ідейних суперечках, які розділяли істориків. Учений уникав пов'язування історії з політикою, чим вирізнявся серед представників краківської історичної школи. Висвітлюючи польське минуле, зокрема козацько-польську боротьбу, історик не вдавався до «песимістичних» оцінок, як це робили краківські вчені, а своїми поглядами наблизився до представників варшавської історичної школи. В. Закшевський припускав, що назва «запорозькі» (або «низові») козаки почала утверджуватися наприкінці XVI ст. для окреслення певних формувань нерегулярного війська (громад різноманітного люду, здебільшого русинів-українців, зазвичай утікачів, які жили з нападів не лише на татарські загони, а й на місцеве населення), початки якого витворилися на сто років раніше на нижній течії Дніпра, на так званому Низі. Як зазначалося, розглядаючи козацтво як витвір природних умов краю, дослідник стверджував, що подібні формації виникли над Доном, нижньою Волгою та на Уралі й виконували функції захисту від татар і прокладання шляху осадництву. У майбутньому ці соціальні структури, які мали багато спільного у внутрішньому устрої, господарських і військових справах, пішли різними еволюційними шляхами. Серед інших прикордонних спільнот українське козацтво вирізнялося найбільшою самостійністю, що призвело до постійних конфліктів з польською владою (Zakrzewski, 1887). В. Закшевський цікавився також запровадженням реєстру за часів Стефана Баторія. Однак, окрім низових, або запорозьких, козаків, він виокремлював в Україні ще й двірських, королівських чи старостинських, які служили по староствах і хуторах. Дослідник заперечував твердження польських та українських істориків про надання Стефаном Баторієм прав і привілеїв козакам і створення ним окремого козацького стану. Він писав, що в цій легенді «правдою було лише те, що Стефан Баторій певну їх кількість (500), призначивши їм керівника, намагався підпорядкувати, а свавільні виправи суворо придушити» (Руда, 2008, с. 103). Нагадаємо, що Вінцентій Закшевський, так само як Станіслав Закшевський (1873–1936 рр.), був не лише послідовником А. Левицького, а й прихильником ідеї, що укра-

їнське козацтво формувалося на «Великому кордоні», тобто на межі між Заходом та Сходом (Руда, 2008, с. 96).

Певну наступність та спадковість історичних уявлень спостерігаємо і у Міхала Бобжинського (1849–1935 рр.), який навчався на правничому факультеті Ягеллонського університету, де керівником кафедри історії Польщі був Ю. Шуйський. Наслідком близьких наукових контактів стало написання юним дослідником під керівництвом Ю. Шуйського розвідки, присвяченої Люблінській унії, яка була відзначена нагородою на конкурсі ім. Ю. Немцевича в Парижі. Водночас Ю. Шуйський суттєво вплинув на формування історичних поглядів і зацікавлень М. Бобжинського, зокрема стосовно XVI ст., та на становлення його як історика. Ще одним ученим, якому М. Бобжинський завдячував своїм зацікавленням історико-правничими проблемами, критичним підходом до аналізу історичних джерел, був професор цього ж університету З. Гельцель (Руда, 2008, с. 106).

М. Бобжинський, подібно до Ю. Шуйського, критично висловлювався щодо польської цивілізаційної діяльності на Сході, оскільки, на його думку, руські терени вимагали численних цивілізаційних інвестицій та підривали сили корінної Польщі, а в XVI ст. перетворилися на вогнища анархії можновладців, поклавши початок конфліктам XVII ст. Дослідник критикував непослідовну й необмірковану колонізаційну політику польського уряду, зокрема неврахування інтересів місцевих жителів, яка й зумовила козацько-польські конфлікти XVI–XVII ст. (Bobrzyński, 1879).

Причини, які призвели до виникнення козацтва, на думку М. Бобжинського, мали комплексний характер. До них належали економічні, політичні, військово-стратегічні, соціальні чинники, закладені устроєм Речі Посполитої. Історик був прихильником автохтонного походження козацтва, його початки виводив від руської, певною мірою польської людності, осілої на східних теренах давньої Речі Посполитої. На його думку, ця людність унаслідок численних татарських навал, полишивши свої ремесла, зорганізувалася в сміливі ватаги для грабіжницьких походів на татарські та турецькі загоны. До козаків приєднувалися вихідці з польської та руської шляхти, а також ті, хто прагнув уникнути правосуддя. М. Бобжинський писав, що серед людей, присутніх на Січі, панували лицарський дух і пошана до обраної влади. У цих ватагах він убачав джерело ефективної оборони південного порубіжжя. Історик зауважував, що подібні формування на теренах Русі для убезпечення східних земель від вторгнень татар королівська влада повинна була б створити сама набагато раніше.

Водночас М. Бобжинський звертав увагу на те, що необмежена свобода та рівність серед козаків, які забезпечувала абсолютна влада отаманів, військові походи, зокрема на Константинополь, що спричинили втечі на Січ пригніченого шляхтою селянства, сформували на цих теренах нову систему суспільних відносин. Через слабку виконавчу владу в давній Речі Посполитій не вдалося шляхом запровадження заборон стримати козаків від степових промислів і морських походів, які супроводжувалися збройними конфліктами з татарами. Історик зазначав, що сваволя панів, обмеження королівської влади в польській державі були проявом її внутрішнього занепаду (Руда, 2008, с. 109).

Висловлюючи оригінальний погляд на українсько-польське сусідство, Владислав Смоленський (1851–1926 рр.) вважав, що вже на початковому етапі розвитку українсько-польських сусідських відносин між поляками та мешканцями українських степів було налагоджено тісну співпрацю. За посередництвом поселенців польська колонізація «плугом і мечем» просуvalася углиб степів, а козаки обороняли її від татарських навал. Характер відносин між українцями і поляками кардинально змінився з початком самостійних грабіжницьких нападів козаків на татар, з якими польська держава намагалася підтримувати добросусідські взаємини. На думку В. Смоленського, основною причиною укладення козацького реєстру була досить анархічна і свавільна діяльність українських козацьких військових формувань. Запровадження цього державного реєстру козацтва історик пов'язував із реформаторською діяльністю кількох польських монархів (Сигізмунда I, Сигізмунда II, Стефана Баторія), заходи яких проводилися послідовно й цілеспрямовано, сприяючи трансформації козацтва

в окремішній суспільний прошарок. Загалом В. Смоленський схвально оцінював запровадження реєстру, однак зазначав, що він зумовив масові втечі козаків на «Дикі поля» – терени на нижньому Дністрі, Бузі та Дніпрі, названі Низом, або Запоріжжям. Він писав: «Створювали собі (козаки) схованки на дніпровському острові Хортиці; потім заснували столицю нижче порогів, на острові Базавлук... Мали там головний табір, що називався «Кіш» або «Січ», під його прикриттям могли протистояти татарам, ординцям. Так постали запорожці, тобто низове козацтво, що становило різновид безшлюбного братства, очоленого виборним батьком, названим отаманом». Історик відзначав, що козацька організація, яка тут витворилася, мала атрибути держави – столицю, центральну владу, військо (Smoleński, 1904).

На його думку, козацький реєстр, запроваджений Стефаном Баторієм, певною мірою змінив становище. Польський король об'єднав українських козаків і надав їм столицю в Трахтемирові, у такий спосіб, по-перше, створивши протизапоріжжю та посиливши захист південно-східних теренів; по-друге, не лише обмеживши козацькі напади на сусідні держави, а й підпорядкувавши їх коронному гетьману, що дало змогу використовувати козаків у зовнішніх війнах. Однак у козацькій політиці Стефана Баторія В. Смоленський не лише вбачав позитивні наслідки для Речі Посполитої, а й вважав, що вона створила підґрунтя для формування незалежного козацтва. Подібними поглядами В. Смоленський наближався як до краківських істориків, так і до українських науковців (Руда, 2008, с. 116).

Висновки. Під час проведеного історіографічного аналізу вдалося визначити основні погляди польських істориків на питання зародження та розвитку козацтва на південноукраїнських пограничних землях. А. Левицький виводить витоки українського козацтва із кінця XV ст., пов'язуючи його появу зі сприятливими суспільно-економічними обставинами. Доведено, що у своїх дослідженнях історик опирався на праці Л. Кубалі та В. Чермака. Він не вважав процес утворення козащини унікальним для Речі Посполитої явищем, а трактував його, навпаки, закономірним процесом формування лицарських військових формувань у середньовічній Європі. Його ідеї розвинули В. Закшевський і С. Закшевський, які, опираючись на історичні документи, доводили, що українське козацтво появилось на початку XVI ст. на теренах «Великого кордону», який був межею між західною та східною цивілізаціями. Ю. Шуйський, розвиваючи «теорію простору», розглядав козаків як вигнанців із цілого світу, які, оселившись у степах України, самостійно або разом із військами Речі Посполитої боролися з татарськими ордами. В. Томкевич проаналізував роль різних станів у формуванні козащини, відзначив участь руських бояр, котрі до XVI ст. зазнали значної матеріальної деградації, тому їх приваблювало життя в лицарських традиціях. М. Бобжинський відзначив комплексний характер у причинах появи козацтва, виокремлюючи економічні, політичні, військово-стратегічні, соціальні чинники, закладені устроєм Речі Посполитої. Історик був прихильником автохтонного походження козацтва, його початки виводив від руської, певною мірою польської людності, осілої на східних теренах давньої Речі Посполитої. В. Смоленський пов'язував появу українського козацтва з польською колонізацією південноукраїнських степів, яка відбувалася «плугом і мечем», оскільки козаки боронили польських поселенців від нападу татар. Відзначимо, що дослідження вищезазначених польських істориків підкреслювали визначальну роль польських правителів у становленні та розвитку козацького стану, водночас применшуючи значення автохтонного українського етносу.

Джерела та література

- Гриневич, Т. (2012). Українське козацтво в дискусіях польських істориків міжвоєнного періоду. *Хроніка 2000. Вип. 3 (93). Україна Польща: діалог у продовж тисячоліть*. Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 315–328.
- Зашкільняк, Л. (2005). Польська історія та історіографія кінця XIX – початку XX ст. в оцінці галицьких українських істориків. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* / Pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. T. 3, 231–244.

- Пестрикова, О.** (2019). Польський історик Людвік Кубаля та його внесок у дослідження проблем історії України. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; Дніпро. Рукопис.
- Руда, О.** (2008). *Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Сінкевич, Є.** (2008). Місце краківської історичної школи в польській історіографії другої половини XIX–XX ст. *Український історичний журнал*. № 1, 194–201.
- Щербак, В.** (2005). Українське козацтво XVI – першої половини XVII ст. в історіографії. *Наукові записки. Т. 41. Історичні науки* / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ: КМ «Академія», 55–61.
- Bobrzyński, M.** (1879). *Dzieje ojczyzny ze szczególnem uwzględnieniem historii Galicyi*. Kraków: Nakład G. Gebethnera i Spółki.
- Czermak, W.** (1901). *Studia historyczne*. Kraków: Spółka Wydawnicza Polski.
- Grzybowski, K.** (1975). Szkola historyczna krakowska. *Polska myśl filozoficzna i społeczna*. Warszawa, T. II, 535–592.
- Korzon, T.** (1912). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce* / Oprac. B. Gembarzewski: W 3 t. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, T. 2: Epoka przedrozbiorowa.
- Kubala, L.** (1896). *Szkice historyczne*: W 2 t. Kraków: G. Gebethner, T. 1.
- Lewicki, A.** (1904). *Dzieje narodu polskiego w zarysie*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa.
- Lewicki, A.** (1912). *Zarys historii Polski i krajów ruskich z nią połączonych*. Wyd. 5. Kraków: Księgarnia Gebethnera, 1912.
- Smoleński, W.** (1904). *Dzieje narodu polskiego*. Wyd. 2 Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa.
- Szujski, J.** (1862). *Dzieje Polski podług ostatnich badań spisane*. T. 2: Jagiellonowie. Lwów: Nakładem Karola Wilda.
- Szujski, J.** (1880). *Historii polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Tomkiewicz, W.** (1932). Rzeczpospolita Polska i Wielkie Księstwo Moskiewskie a problem czarnomorski. *Przegląd Powzechny*. R. XLIX. T. 195, 35–56.
- Tomkiewicz, W.** (1939). *Kozaczyzna Ukrainna*. Lwów.
- Tomkiewicz, W.** (1948). O składzie społecznym i etnicznym Kozaczyzny Ukrainnej na prelomie XVI–XVII wieku. *Przegląd Historyczny*. T. XXXVII.
- Zakrzewski, S.** (1908). *Zagadnienia historyczne*. Lwów: Nakładem Księgarni H. Altenberga; Warszawa: E. Wende i Spółka.
- Zakrzewski, W.** (1887). *Stefan Batory, pogląd historii jego panowania i program dalszych nad nią badań*. Kraków: Nakładem G. Gebethnera i Spółki.

References

- Hrynevych, T.** (2012). Ukrainiske kozatstvo v dyskusiiakh polskykh istorykiv mizhvoiennoho periodu [Ukrainian Cossacks in the discussions of Polish historians of the interwar period]. *Khronika 2000*. Vyp. 3 (93). Ukraina – Polshcha: dialog u prodovzh tysiacholit. Kyiv: Fond spriannia rozvytku mystetstv, 315–328 [in Ukrainian].
- Zashkilniak, L.** (2005). Polska istoriia ta istoriografia kintsia KhIKh – pochatku KhKh st. v otsyntsi halytskykh ukrainskykh istorykiv [Polish history and historiography of the late 19th and early 20th centuries as assessed by Galician Ukrainian historians]. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Pod red. J. Maternickiego, L. Zashkilniaka. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. T. 3, 231–244 [in Ukrainian].
- Pestrykova, O.** (2019). Polskyi istoryk Liudvik Kubalia ta yoho vnesok u doslidzhennia problem istorii Ukrainy [Polish historian Ludwik Kubala and his contribution to research on Ukrainian history]. Kvalifikatsiina naukova pratsia na pravakh rukopysu. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk za spetsialnistiu 07.00.06 “Istoriografia, dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny”. Dniprovskyi natsionalnyi universytet imeni Olesia Honchara; Dnipro. Rukopys [in Ukrainian].
- Ruda, O.** (2008). Ukrainiske kozatstvo v interpretatsii polskykh istorykiv kintsia KhIKh – pershoi tretyny KhKh stolittia [The Ukrainian Cossacks as interpreted by Polish historians of the late 19th and early 20th centuries]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakivycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].

- Sinkevych, Ye.** (2008). Mistse krakivskoi istorychnoi shkoly v polskii istoriohrafii druhoi polovyny KhKh–KhKh st. [The place of the Krakow historical school in Polish historiography of the second half of the 19th–20th centuries]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 1, 194–201 [in Ukrainian].
- Shcherbak, V.** (2005). Ukrainske kozatstvo XVI – pershoi polovyny XVII st. v istoriohrafii [Ukrainian Cossacks of the 16th – first half of the 17th centuries in historiography]. *Naukovi zapysky*. T. 41: Istorychni nauky. Natsionalnyi universytet “Kyievo-Mohylianska akademiia”. Kyiv: KM “Akademiia”, 55–61 [in Ukrainian].
- Bobrzyński, M.** (1879). *Dzieje ojczyzny ze szczególnem uwzględnieniem historyi Galicyi* [National history with particular emphasis on the history of Galicia]. Kraków: Nakład G.Gebethnera i Spółki [in Polish].
- Czermak, W.** (1901). *Studia historyczne* [Historical studies]. Kraków: Spółka Wydawnicza Polski [in Polish].
- Grzybowski, K.** (1975). Szkoła historyczna krakowska [The historical school of Krakow]. *Polska myśl filozoficzna i społeczna*. Warszawa, T. II, 535–592 [in Polish].
- Korzon, T.** (1912). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce* [The history of wars and military affairs in Poland]. Oprac. B. Gembarzewski: W 3 t. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, T. 2: Epoka przedrozbiorowa [in Polish].
- Kubala, L.** (1896). *Szkice historyczne* [Historical sketches]: W 2 t. Kraków: G.Gebethner, T. 1 [in Polish].
- Lewicki, A.** (1904). *Dzieje narodu polskiego w zarysie* [An outline of the history of the Polish nation]. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa [in Polish].
- Lewicki, A.** (1912). *Zarys historyi Polski i krajów ruskich z nią połączonych* [An outline of the history of Poland and the Ruthenian lands connected with it]. Wyd. 5. Kraków: Księgarnia Gebethnera, 1912 [in Polish].
- Smoleński, W.** (1904). *Dzieje narodu polskiego* [The History of the Polish Nation]. Wyd. 2 Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa [in Polish].
- Szujski, J.** (1862). *Dzieje Polski podług ostatnich badań spisane* [The history of Poland according to recent research]. T. 2: Jagiellonowie. Lwów: Nakładem Karola Wilda [in Polish].
- Szujski, J.** (1880). *Historyi polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście* [Twelve books concisely recounting Polish history]. Warszawa: Gebethner i Wolff [in Polish].
- Tomkiewicz, W.** (1932). Rzeczpospolita Polska i Wielkie Księstwo Moskiewskie a problem czarnomorski [The Polish-Lithuanian Commonwealth and the Grand Duchy of Moscow and the Black Sea problem]. *Przegląd Powożeczny*. R. XLIX. T. 195, 35–56 [in Polish].
- Tomkiewicz, W.** (1939). *Kozaczyzna Ukrainna* [Cossack Ukraine]. Lwów [in Polish].
- Tomkiewicz, W.** (1948). O składzie społecznym i etnicznym Kozaczyzny Ukrainnej na prelomie XVI–XVII wieku [On the social and ethnic composition of the Ukrainian Cossacks at the turn of the 16th and 17th centuries]. *Przegląd Historyczny*. T. XXXVII [in Polish].
- Zakrzewski, S.** (1908). *Zagadnienia historyczne* [Historical issues]. Lwów: Nakładem Księgarni H.Altenberga; Warszawa: E.Wende i Spółka [in Polish].
- Zakrzewski, W.** (1887). *Stefan Batory, pogląd historyi jego panowania i program dalszych nad nią badań* [Stefan Batory, an overview of his reign and a program for further research on it]. Kraków: Nakładem G. Gebethnera i Spółki [in Polish].

Дата надходження статті: 24.07.2025

Дата прийняття статті: 27.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025

Антон ГАУК

кандидат історичних наук, докторант, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, Україна, індекс 32300 (anthauk@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7745-9557>

Бібліографічний опис статті: Гаук, А. (2025). Чутки як інструмент соціальної взаємодії та політичного впливу в підросійській Україні на межі XIX–XX ст. *Українські історичні студії*, 18 (60). 72–81. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.8>

ЧУТКИ ЯК ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ТА ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ НА МЕЖІ XIX–XX СТ.

Анотація. Метою дослідження є аналіз чуток як активного чинника суспільного й політичного життя в українських губерніях Російської імперії початку XX століття, виявлення соціальних функцій, трансформаційних механізмів і політичного потенціалу чуток у кризовий період напередодні революції.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах мікроісторії, дискурсивного аналізу та історії повсякденності. Застосовано джерелознавчий аналіз слідчих справ із Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, зокрема справ політичного характеру, які фіксували поширення чуток у сільському, міському та військовому середовищах.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі чуток як форми неформальної комунікації та альтернативного каналу політичної соціалізації в українських губерніях Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Уперше у вітчизняній історіографії надано аналіз архівних справ, що фіксують поширення чуток серед різних соціальних груп – селян, міщан, військових – з урахуванням не лише змісту повідомлень, а й соціального, правового й емоційного контексту. Дослідження виходить за межі класичного тлумачення чуток як маргінального явища, пропонуючи їх розгляд як складового елементу комунікативної динаміки імперського суспільства в умовах кризи.

Висновки. Установлено, що чутки функціонували не лише як пасивне відображення суспільних настроїв, а і як активний засіб соціальної мобілізації, політичної агітації, інструмент вирішення особистих конфліктів, соціального контролю та адаптації до змін. Вони циркулювали через мобільні групи – сезонних робітників, резервістів, прочан – і поширювалися усно, письмово, через пресу або використовувалися в доносах. Матеріали ЦДІАК показують, що правоохоронні органи часто не могли довести факт «непублічного» поширення чуток, що свідчить про правову крихітність імперського репресивного апарату. Чутки виконували роль не лише комунікативного інструмента, а й засобу формування альтернативного порядку денного, який підважував авторитет влади знизу.

Ключові слова: чутки, неформальна комунікація, Російська імперія, селяни, цензура, антидержавна агітація, інформаційна мобільність.

Антон ГАУК

Candidate of Historical Sciences, Doctoral Student, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University. 61, Ohienka Str., Kamianets-Podilskyi, Ukraine, postal code 32300 (anthauk@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7745-9557>

To cite this article: Hauk, A. (2025). Chutky yak instrument sotsialnoi vzaiemodii ta politychnoho vplyvu v pidrosiiskii Ukraini na mezhi XIX–XX st. [Rumors as a tool of social interaction and political influence in under-Russian Ukraine at the turn of the 19th – 20th centuries]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18(60). 72–81. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.8> [in Ukrainian].

RUMORS AS A TOOL OF SOCIAL INTERACTION AND POLITICAL INFLUENCE IN UNDER-RUSSIAN UKRAINE AT THE TURN OF THE 19–20TH CENTURIES

Summary. *Objective of this study* is to analyze rumors as an active factor in the social and political life of the Ukrainian governorates of the Russian Empire in the early 20th century, to identify their social functions, mechanisms of transformation, and political potential during the crisis period preceding the revolution.

Research methodology is based on the principles of microhistory, discourse analysis, and the history of everyday life. It employs source analysis of investigative cases from the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, particularly political cases that document the spread of rumors in rural, urban, and military settings. **The scientific novelty** of this lies in its comprehensive

analysis of rumors as a form of informal communication and an alternative channel of political socialization in the Ukrainian governorates of the Russian Empire at the turn of the 20th century. For the first time in Ukrainian historiography, archival records are analyzed that capture the circulation of rumors among different social groups – peasants, townspeople, and soldiers – taking into account not only the content of the messages but also their social, legal, and emotional contexts. The study goes beyond the traditional interpretation of rumors as marginal phenomena and proposes viewing them as an integral part of the communicative dynamics of imperial society in times of crisis.

Conclusions. It has been established that rumors functioned not only as a passive reflection of public sentiment but also as an active means of social mobilization, political agitation, a tool for resolving personal conflicts, social control, and adaptation to change. They circulated through mobile groups – seasonal laborers, reservists, pilgrims – and were disseminated orally, in writing, through the press, or used in denunciations. Materials from Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv show that law enforcement agencies were often unable to prove the “non-public” spread of rumors, pointing to the legal fragility of the imperial repressive apparatus. Rumors served not only as a tool of communication but also as a means of shaping an alternative agenda that undermined state authority from below.

Key words: rumors, informal communication, Russian Empire, peasants, censorship, anti-state agitation, informational mobility.

Постановка проблеми. Чутки становили невід’ємний елемент соціальної комунікації в Російській імперії початку XX століття, особливо в умовах революційних потрясінь, інформаційного вакууму та масової неписьменності. Утім, як для керівництва Російської імперії, так і для цьогочасного дослідника, певною **проблемою** було виявити та кваліфікувати цей феномен у його динамічному прояві. Адже чутки, з огляду на цензурну політику, часто передавались у замкнених колах спілкування, змінювали свою форму і, зрештою, випадали з поля зору правоохоронних органів. Циркулювали вони не лише серед селянства – традиційного об’єкта імперських уявлень про «неосвіченість», – а й у міщанському та військовому середовищі. В умовах активної мобільності населення (сезонні заробітки, військова служба, паломництва, рекрутські кампанії) плітки й погосли набували транзитного характеру, перетинаючи регіональні кордони, трансформуючись і набуваючи нових смислів.

Аналіз досліджень. Аналіз досліджень чуток в підросійській Україні кін. XIX – поч. XX ст. виявляє значну кількість білих плям у висвітленні цієї теми в контексті інформаційного й ментального ландшафту тогочасного суспільства. Сучасні українські автори торкаються її переважно опосередковано, переважно як додаткового джерела. Утім, з-поміж релевантних праць варто виділити наукові доробки І. Якимчук (Якимчук, 2011, с. 78–86; Якимчук, 2012, с. 78–89), яка інтерпретує чутки переважно як історичне джерело, що відображає ментальні уявлення й стан масової свідомості. Дослідження О. Кирієнка (Кирієнко, 2010, с. 83–98; Кирієнко, 2014, с. 200–205) вже виходять за межі аналізу самих чуток, акцентуючи також на контексті їх поширення – насамперед на ролі цензури й механізмах владного реагування. Обраної тематики торкався і О. Федьков (Бородій, 2020, с. 61–75; Федьков, 2004, с. 5–22), який розкрив взаємозв’язки між земельними конфліктами, чорносотенною активністю та міжетнічною напругою. Зі свого боку, Д. Кудінов (Кудінов, 2014, с. 85–94) досліджує проблематику єврейського землеволодіння у структурі селянських протестних практик. Теоретичну базу та суспільну роль феномену чуток і розглянула О. Юркова

(Юркова, 2021, с. 121–131; 2023, с. 102–115) та Л. Климанська (Климанська, 2008, с. 71–80). З-поміж зарубіжних дослідників варто виділити найперше міждисциплінарні, загально-методологічні дослідження феномену чуток. Зокрема, доцільним убачається аналіз сучасників досліджуваного періоду, як-от Л. Штерн (Stern, 2012, с. 1–56). Цікавою для розуміння соціальних процесів у турбулентні періоди є робота Дж. Прасада (Prasad, 1935, с. 1–15), що надав типологію функціонування чуток в обставинах стихійного лиха. У цьому ж контексті вагомим є науковий доробок за авторством П. Борджіа та Н. ДіФонзо (Bordia, DiFonzo, 2004, с. 33–49).

Мета статті – дослідити чутки не лише як пасивний соціальний феномен, а і як дієвий механізм циркуляції політичної, економічної та соціальної інформації, який міг слугувати як знаряддя підбурювання та маніпуляції, так і способом розв’язання особистих конфліктів або підвищення статусу індивіда. Стаття базується на архівних слідчих матеріалах, що засвідчують як специфіку поширення чуток, так і реакцію державних структур на цей феномен.

Виклад основного матеріалу. Фіксація чуток та відомостей про їх поширення в історичних джерелах неминує спонукає до наукового осмислення й подальших дослідницьких пошуків. У періоди системних криз чутки проникають у політичну й побутову сферу, підпорядковуючи її емоціям і навіть визначаючи подальший розвиток подій, охоплюючи різні соціальні стани населення та етнічні групи. Така динаміка не оминула й українські губернії Російської імперії, де селянство залишалося головною аудиторією для усної агітації. Утім, не менш виразною була й присутність чуток у міському та подеколи у військовому середовищах. Наприклад, у донесенні Київського генерал-губернатора стосовно поширення чуток в губернії від 13 січня 1905 р. зазначається, що в м. Умань ширяться чутки щодо уманських студентів-поляків, з-поміж яких іде підписка на відправлення до Японії листа солідарності щодо отриманих Японією «якихось» перемог. Там же вказано, що, за даними начальника Київського губернського жандармського управління, в уманському костелі все ще жодного разу не було проведено молебну стосовно війни. Щодо цього уманський правничий спростував правдивість таких чуток, зазначивши, що наразі в місті студентів-поляків немає, адже вони все ще в університетах, а чутки ці спровоковані насамперед пресою, яка описувала випадки, що сталися за кордоном. У російському ж суспільстві, на його думку, лише обговорювалися застереження щодо потенційної появи такого співчутливого ставлення до японців серед поляків. Зокрема, зазначалося, що польське населення в Російській імперії не відгукнулося на заклик до написання таких листів від Червоного Хреста, а чутки спровоковані дійсно відсутністю в костелі офіційного молебня щодо війни (ЦДІАК, ф. 442, оп. 854, спр. 67, арк. 1–1 об.). Закономірно, що хоч ці чутки й не підтвердилися, однак слугували тригером до підвищеної уваги правоохоронних органів та подальших розслідувань.

Аналогічно в с. Гнилець Сквирського пов. місцева міщанка С. Рабінович під час свого візиту в село поширювала чутки, що нижні чини запасу не хочуть іти на війну з Японією, додаючи, що на неї треба набирати особовий склад із поміщиків. Також, за її свідченнями, щодо цього вже приїздив сам цар особисто, на що резервісти запитали його «хто ж буде годувати наших дітей?». Під час цієї суперечки один із солдатів розізлився та розірвав свою дитину, а потім розпоров собі живіт зі словами «от тепер і беріть». Наостанок С. Рабінович додавала, що у своїх листах японський імператор писав: «Моліть Господа щоб я підкорив Росію. Будете в п’ять разів краще жити. Горілка в мене по 20 коп. за відро. А тютюн без розрахунку» (ЦДІАК, ф. 442, оп. 854, спр. 67, арк. 4). Такі химерні сюжети можна пояснити тим, що системна криза Російської імперії та загальна цензура значно сприяли архаїзації мислення та проникненню до міщанського середовища сільських чуток.

Чутки у військовому середовищі, зокрема серед відставних солдатів або ветеранів, мали високу довіру завдяки уявленій «наближеності» цих людей до державної машини або центру подій. Наприклад, у с. Старі Соколи Радомильського пов. Київської губ. був затриманий невідомий паломник, який назвався відставним рядовим І. Васильєвим, родом із с. Борки, Гдовського пов. С. Петербурзької губ., за поширення небезпечних чуток. За словами свідків, він

розповідав, що йому, як людині із С. Петербурга, достеменно відомо, що цар Микола II надягав ордени свого батька й діда, з якими прийшов у сенат. Там він запитав, чи має він право носити ці ордени публічно, на що отримав негативну відповідь і відповідну «бумагу». Тоді цар взяв цю «бумагу» і промовив, що як йому не можна носити ці ордени, так і поміщикам не дозволено володіти землею дідів і батьків, а отже, віднині та буде роздана селянам (ЦДІАК, ф. 442, оп. 853, спр. 359, арк. 1–2). Прикметним щодо цього є метафоричний рівень аргументації, імовірно характерний для антирежимної агітації в межах військової інфракультури, що через структурно примітивну аналогію пояснював доцільність рішення щодо передання землі.

У побутових розмовах як ширилися чутки про мобілізацію, так і висловлювалася критика стосовно поточного політичного становища в державі. Так, у переписці з прокурором Київського окружного суду й приставом Бердичівського пов. щодо селянина із с. Великий Чернятин, І. Войновського, звинуваченого у висловлюванні супроти царя, зазначається, що селянин у приватній розмові щодо ймовірної війни зазначав, що «такий дурень та молоко-сос як цар може й почати війну, як султан, в тюрбані». І додавав, що «ще польська корона не загинула й наші поляки скоро оберуть нового царя» (ЦДІАК, ф. 274, оп. 1, спр. 467, арк. 3).

За матеріалами іншого повідомлення, селяни із с. Теклина, Черкаського пов., перебуваючи на роботах у Володимирському лісництві, зустріли лісничого із с. Мале Старосілля того ж пов. і під час бесіди щодо російсько-японської війни він почав розповідати про буцімто прочитані в газетах матеріали. Після чого зазначив: «Наш цар із своїми військами лізе в Порт-Артур як свиня в картоплю, він ганяється за комерцією щоб збагатити купців, а нас вибивають задарма». Там же він висловлював думку, що в поточній державній системі самодержець «наставляється» як цар, та ніхто не питає чи він дурень, чи розумний, та ніхто його не випробовував. Тут же він додав, що якби сам мав владу, то обрав би із героїв, котрих випробував би, та тих хто був би найсильнішим та найрозумнішим і поставив би за царя. Далі лісничий зазначив, що чув чутки, що буде мобілізація, і коли це станеться, він спробує перейти через кордон та воювати проти Росії (ЦДІАК, ф. 442, оп. 854, спр. 67, арк. 5).

Вищезгадані випадки засвідчують не тільки невдоволення результатами війни та тривогами стосовно особистої долі в разі її продовження, а й сумніви в доцільності політики самодержавства на тлі дедалі більш проникних у Російську імперію ідей парламентаризму.

Важливим аспектом розповсюдження чуток була їх транзитність і мобільність, адже чутки переміщувалися разом із носіями – сезонними робітниками, прочанами, резервістами. У справі із с. Сукачі фігурує селянин, який був затриманий в іншій губернії під час поширення чуток про перерозподіл земель (ЦДІАК, ф. 442, оп. 852, спр. 263, арк. 1–3). Схоже діяли й проміжні «авторитети» – садівники, лісничі, залізничні працівники, які, маючи доступ до преси або розмов у містах, слугували не лише ретрансляторами, а й редакторами отриманої інформації. Наприклад, садівник Г. Ріхтер у м. Нові Прилуки піддавав сумніву правомірність війни з Японією, підкріплюючи власну позицію запитаннями щодо справжніх мотивів царя (ЦДІАК, ф. 442, оп. 854, спр. 67, арк. 7). Закономірним є поширення чуток і з-поміж працівників транспортної інфраструктури, зокрема залізниці. Так, Липовецький повітовий правничий зазначив, що з-посеред населення м. Цибулеве і м. Сарни Липовецького пов. розповзаються чутки щодо місцевих поміщиків-поляків, буцімто ті таємно від уряду продавали та відправляли до Японії коней і діжки із золотом. Начебто про це вже стало відомо і невдовзі ці поміщики будуть повішені. Під час таємного розслідування було встановлено, що джерелом чуток став місцевий відставний унтер-офіцер Х. Грицаюк, що нині працював кондуктором на станції Христинівка, і ненадовго повертався на Батьківщину по справах. На цій станції він прочитав телеграму про знайдені на залізничній колії діжки із золотом, про що і розповів у розмові повітовому писарю та іншим. Як зазначалось у донесенні, чутки ці безпідставні, утім, зазначені поміщики на момент слідчих дій уже виїхали за кордон (ЦДІАК, ф. 442, оп. 854, спр. 67, арк. 2).

Чутки поширювалися й через листи, усні повідомлення, привозилися з ярмарків, ринків, церковних свят. Їх мобільність дозволяла впливати на настрої одразу кількох повітів, а нерідко – і губерній. Неможливо не враховувати ролі преси у формуванні та легітимації чуток. Часто саме вона та революційні прокламації слугували джерелами для нових чуток: їх зміст спрощувався, адаптувався до локального контексту й переказувався як достовірна інформація. Чимало повідомлень у кримінальних справах фіксують прямий чи непрямий зв'язок між чутками й друкованими матеріалами.

Так, селянин А. Кирієнко на зібранні селян стосовно питання випасу худоби підбурював тих відводити худобу на казенні пасовиська, мотивуючи це написаним у прокламації «Товариші солдати» воєнної організації соціалістів революціонерів та вигукував «Ось де правда!», після чого передав листівку іншому селянинові І. Власенку, який вирішив ознайомитись із текстом та зачитати його. У цей самий момент інший селянин вирвав із рук І. Власенка документ та передав його сільському старості. Відповідаючи на закономірне питання, як солдати стосувалися пасовиськ, слідство встановило, що сам А. Кирієнко був неграмотним, а тому не міг знати її змісту, внаслідок чого до нього був застосований лише особливий нагляд поліції (ЦДІАК, ф. 274, оп. 1, спр. 1522, арк. 33). Прикметно, що його дії спричинили втручання старости, що свідчить як про страх перед відповідальністю, так і про здатність сільської громади до самоцензури.

За матеріалами іншої справи щодо розшуку джерела чуток про наділення селян церковними землями в Уманському пов. з'ясувалось, що ті, хоч і мали локальний характер, були насамперед спровоковані пресою та переходом на відрубну систему землекористування. Утім, варто зазначити, мировий посередник, що заявив до поліції щодо цього мав лишень приватну розмову з незадоволеним селянином, який убачав в аукціоні щодо отримання відрубної землі шахрайство із боку посередника (ЦДІАК, ф. 274, оп. 1, спр. 3211, арк. 5–38). Цей випадок, зокрема, вказує на потенційне використання доносу як інструмента вирішення особистого конфлікту з метою захисту приватних інтересів особи, що донесла, адже чулки мали не лише стихійний, а й інструментальний характер. Деякі актори використовували їх для вирішення особистих конфліктів.

Так, згідно з донесенням у справі помічника Київського Жандармського управління Уманського пов. від 1913 р. зазначалося, що священник із с. Полковниче Іваньківської волості веде антивладну агітацію серед селян. Натомість з'ясувалось, що відставний офіцер Н. Петрушевський, рукопокладений півтора року тому, зводив власні рахунки з місцевим директором цукрового заводу. Утім, набагато більшу цікавість викликає саме специфіка та обґрунтування його діяльності. Так, на зборах селян, які він ініціював, лунали заклики несплати податків, адже озера, що належали до власності заводу і де його директор вів рибний промисел, належали, на думку священника, до межі єврейської осідлості, а отже, податки йдуть «до кишені жидам». До того ж у місті на ринку, як і на сільських зборах, фіксувалися його антисемітські висловлювання з повторюваними тезами супроти поліції, які були «всі хабарниками» та «жидівськими наймитами». Місцевому уряднику священник заявляв, що не визнає «ні приставів, ні правничого, а тільки губернатора, адже місцеве керівництво – жидівські посіпаки». Так, під виглядом «антивладної агітації» той поширював антисемітські висловлювання на зборах селян, одночасно дискредитуючи керівництво місцевого цукрового заводу, з яким мав особистий конфлікт (ЦДІАК, ф. 274, оп. 1, спр. 3210, арк. 2–3).

Подібні дії важко трактувати як ідеологічно вмотивовані – це радше приклад персоналізованої інформаційної атаки, упакованої в політичну обгортку. Ще більш химерним прикладом є справа щодо викладача Пилинського, який критикував політику уряду під час лекцій. У справі зі звинувачення викладача залізничного училища в м. Смілі Черкаського пов. у висловлюваннях супроти воєнної та фінансової політики царського уряду, зазначалось, що звинувачуваний К. Пилинський у своїх бесідах з учнями називав державний займ шахрайством. Також той висловлювався щодо «дурнів солдатів», що кладуть свої голови у війнах, коли сваряться можновладці, але зараз це змінилося і їх відправляють на острів Ютландію, де

й мирять (ЦДІАК, ф. 274, оп. 1, спр. 814, арк. 26). Так, його висловлювання про війну та державний займ стали об'єктом доносу з боку заступника директора, з яким він перебував у тривалому конфлікті. Показово, що студенти, які чули ці висловлювання, долучилися до свідчень проти викладача, що може свідчити як про конформізм, так і про страх перед колективною відповідальністю.

З-поміж іншого, чутки виражали й соціальні очікування, розчарування з проєкцією уявлень суспільства про світоустрій на «вищу» владу. Декілька справ засвідчують трансформацію таких соціальних очікувань у химерні вірування.

Так, у с. Острович селянин Д. Кожевніков, зібравши інших селян в орендованому ним млині, розповідав тим, що 60 православних священників з архіпастирем на чолі днями напали на царя, спробувавши того вбити. Сам цар поранений, і нині тих священників планують стратити, про що вже повідомлено громадськості. Ці чутки швидко охопили село. Особливо прикметним був факт, що в млині на той момент був присутній місцевий представник поліції, який не тільки не завадив розповсюдженню чуток, а й укривав Д. Кожевнікова як їх ініціатора (ЦДІАК, ф. 127, оп. 699, спр. 933, арк. 1–3). В іншій справі селяни сприймали телеграму про знайдені бочки золота на залізниці як підтвердження зради місцевих поміщиків, які буцімто постачали золото Японії (ЦДІАК, ф. 442, оп. 854, спр. 67, арк. 2). За матеріалами справи щодо селянина І. Медведя, що поширював в Уманському пов. чутки, за зауваженням уманського повітового правничого, з нерозумності та неосвіченості, щодо скорої страти в м. Києві командувача Манчжурською армією А. Куропаткіна, зазначалося, що стосовно цього проїзд до Києва для всіх охочих подивитися на страту безоплатний (ЦДІАК, ф. 442, оп. 854, спр. 67, арк. 3). Такі фантастичні, майже міфологічні елементи чуток були спробою надати сенс швидким змінам і зовнішнім подіям, які селянам було, вочевидь, важко раціонально осмислити.

Повідомлення подеколи передбачали образ «доброго царя», якому заважають бояри, попи або місцеві чиновники. В одному випадку вірогідність маніфесту про відміну кругової поруки трактувалася як сигнал до персоналізованої свободи і розриву з общиною – уявлення, що нібито цар «подарував землю» селянину як індивідууму, звільнивши від колективної відповідальності. Так, у донесенні Київському генерал-губернатору від повітового правничого Уманського пов. зазначається, що у зв'язку з маніфестом 26 лютого 1903 р. в селянському середовищі поповзли чисельні чутки щодо відміни кругової поруки. У тексті зазначається, що чутки переважно стосуються того, що «пани і попи» не розповідають правду про докорінні зміни, адже не бажають народу волі, оскільки відтепер общинної землі не буде і за кожним закріплюється наділ, а отже, і відповідальність за проступки на ній буде індивідуальною, і уникнути їх можна просто сховавшись та простеживши, щоб не внесли в «не ті документи». Зокрема, що із селянського стану можна вийти в будь-який час, як це вже було реалізовано в Полтавській губ. (ЦДІАК, ф. 442, оп. 853, спр. 147, арк. 1–3). Отже, своєрідна «конституція на словах» поширювалася швидше за будь-який імперський циркуляр, чому сприяла неписьменність населення і тісна спільнотна взаємодія.

Загальна безграмотність населення стала потужним фактором, який зумовлював вразливість до чуток. Проте водночас вона стимулювала розвиток колективних форм обговорення, тлумачення та цензурування інформації. В описаних випадках селяни (як у справі Кирієнка) або учні (як у справі Пилинського) виступали як механізм саморегуляції: або перешкоджаючи поширенню небезпечних висловлювань, або навпаки – використовуючи їх для доносів. У цьому контексті проявляється не лише реактивний страх, а й чинна модель легітимності: лояльна поведінка членів громади очікувалася владою як норма. Так, колективна відповідальність не лише передбачалася законом – вона фактично трансформувалась у стратегію виживання. Зокрема, у справі с. Валки саме староста і селянин, що забрав листівку, ініціювали передачу прокламації поліції, зупинивши публічне її зачитування (ЦДІАК, ф. 274, оп. 1, спр. 1522, арк. 33).

Важливим компонентом у цьому контексті був законодавчий аспект. У дореволюційній Російській імперії висловлювання проти царя, поширення чуток та антиурядова агітація були серйозними злочинами, що каралися відповідно до законів, спрямованих на захист самодержавства та громадського порядку. Зокрема, стаття 130 кримінального кодексу, зі свого боку, встановлювала покарання за дії, вчинені неpubлічно. Згідно зі статтею, притягнути до відповідальності можна було особу, яка неpubлічно поширювала вчення або погляди, що підбурювали до: заколоту або зрадницької діяльності; повалення режиму; непокорі законам, нормативним актам або законній владі; вчинення тяжкого злочину, за винятком діянь, зазначених у пунктах 1–3. Для притягнення особи до відповідальності за поширення подібних учинів і поглядів важливо було, щоб це відбувалося серед селян, солдатів, робітників або осіб, які не проявляли внутрішнього спротиву таким ідеям і могли становити потенційну загрозу для держави в разі підбурення (Новое уголовное уложение, 1903, с. 257). Утім, навіть зважаючи на вельми широкі можливості для тлумачення та реалізації нормативної бази, важливо виділити й очевидні труднощі для слідства, як-от проблеми доказової бази та «неpubлічності» чуток.

Архівні справи неодноразово демонструють обмеження, з якими стикалися слідчі. У справі про чулки щодо наділення селян церковною землею, незважаючи на звернення мирового посередника, не вдалося зібрати доказів через «неpubлічність» висловлювань (ЦДІАК, ф. 274, оп. 1, спр. 3211, арк. 5–38). Це типовий приклад того, як приватна розмова і внутрішнє незадоволення могли спричинити слідство, однак не гарантували його ефективності. Подібна ситуація фіксується і в справі з Полтавської губ., де чулки базувалися на перекрученому уявленні про хутірське господарство (ЦДІАК, ф. 442, оп. 852, спр. 231, арк. 1–8). У вищезазначеному донесенні Київському генерал-губернатору від повітового правничого Уманського пов. автор двічі зазначає, що із достовірних джерел дізнався, що чулки циркулювали в тісних, закритих колах, а також що селяни всіма силами приховували розмови щодо тлумачення сенсу маніфесту 26 лютого 1903 р. Утім, незважаючи на це, чулки стрімко набували поширення по селах повіту (ЦДІАК, ф. 442, оп. 853, спр. 147, арк. 1–3).

Чутки в селянському та міщанському середовищі виконували водночас кілька функцій. По-перше, вони були способом пояснення невідомого та спробою зорієнтуватись у цій невідомості, способом зменшити тривогу перед радикальними трансформаціями, війною чи економічними змінами. Періоди екстраординарного історичного досвіду надають підґрунтя для стихійного чи свідомого виникнення та поширення чуток. Чулки про «поділ землі», «маніфест», «дозвіл царя», які циркулювали в Київській, Полтавській, Подільській губ., створювали уявлення про справедливий перерозподіл, який начебто вже «виконано десь», а отже, мав би дійти і до місцевих. Так у с. Трипхутни Луцького пов., Волинської губ. селянин Ф. Осипов буцімто поширював чулки про вилучення поміщицьких земель на користь селян. У процесі дізнання з'ясувалося, що селяни почали осушення боліт під орні землі та стали копати канали вздовж ділянок Озерського маєтку генерал-майора Деханова, не запитавши на те дозволу. Після звернення до них розпорядника маєтку, селяни призупинили роботи, обливши на місці інструменти. Коли ж повернулися по них, то почули, що можуть отримати їх назад в судовому порядку, через що й сталася суперечка. Під час неї селяни запитували про доцільність перешкоджання роботам. Аргументували вони це тим, що через 3 місяці ці землі все одно будуть їм передані по 7 десятин на душу, як це вже було зроблено в Київській губ. (ЦДІАК, ф. 442, оп. 852, спр. 254, арк. 2–6). Що вже характерно, ґрунтувались такі переконання на чутках, заснованих буцімто на матеріалах київської преси.

За даними іншої справи, селянин О. Бондарь із с. Будки Вінницького пов. Подільської губ. поширював чулки щодо передання селянам поміщицької землі, як це, за його твердженням, вже було зроблено в Полтавській губ. У звіті начальника жандармського управління зазначається також, що підозрюваний посилався на звіт мирового посередника першої ділянки Вінницького пов. щодо хуторного господарства селян. Звіт, утім, на думку слідства, подібних даних не містив (ЦДІАК, ф. 442, оп. 852, спр. 231, арк. 1–8).

По-друге, чутки стали інструментом соціальної мобілізації – починаючи від агітації проти сплати податків або антисемітських заяв під виглядом «боротьби з неправдою», як у випадку священника Петрушевського (ЦДІАК, ф. 274, оп. 1, спр. 3210, арк. 2–3), формуванню антипольської громадської позиції (ЦДІАК, ф. 442, оп. 854, спр. 67, арк. 1–1 зв., 2; ф. 274, оп. 1, спр. 467, арк. 3), підготовки до майбутніх бунтів (ЦДІАК, ф. 419, оп. 1, спр. 3092, арк. 1–7) і завершуючи мобілізаційною функцією для місцевої ініціативи, як у випадку з копанням каналів у Волинській губ. (ЦДІАК, ф. 442, оп. 852, спр. 254, 1–12). По-третє, чутки виконували функцію соціального спротиву, часто завуальованого або навіть неусвідомленого, який проявлявся у формі пасивної критики, саркастичних переказів або уявних «істин, що приховують попи й пани». Висловлювання селян щодо глупства царя, «жидівських наймитів» серед поліції, продажу коней Японії або «страсти Куропаткіна» – усе це було спробою осмислити через оповідь власну підпорядкованість і втрату контролю над життям (ЦДІАК, ф. 442, оп. 854, спр. 67, арк. 1–7). Однак ці форми опору не завжди мали радикальне забарвлення. У багатьох випадках, як-от з учнями Пилинського чи селянами в справі Кирієнка, спостерігалася інституціоналізована лояльність – готовність виступати проти носіїв «небезпечної» інформації, щоб захистити себе і спільноту від потенційних репресій (ЦДІАК Ф. 274, оп. 1, спр. 814, арк. 26; спр. 1522, арк. 33). Утім, незважаючи на це, чутки все ж підготували масову свідомість до ідеї неминучості революції.

Висновки. Чутки в Російській імперії початку XX століття не були просто побічним продуктом неписьменності чи маргінального досвіду. Вони функціонували як самостійна форма соціального знання, що поєднувала інформаційний, емоційний і політичний виміри. Архівні джерела демонструють, що чутки циркулювали між усіма соціальними середовищами – селянським, міщанським, військовим – і не були обмежені периферією. Завдяки мобільності населення, паломництвом, заробіткам, військовій службі чутки набували транзитного характеру і ставали засобом комунікації між регіонами. Наразі встановити наявність централізованого, системного використання чуток революційними або чорносотенними організаціями складно, однак у багатьох випадках можна простежити зв'язок між чутками і матеріалами преси чи прокламаціями. Це, зокрема, дає змогу розглядати їх як невід'ємну компонента стратегії впливу на населення. Чутки слугували не лише політичним інструментом, а й засобом особистої розправи, інструментом інсинуацій або й способом привернути увагу до проблеми. Держава відповідала на чутки подвійною логікою: з одного боку, каральною, а з іншого – спробами покласти відповідальність на спільноту, яка мала сама запобігати їх поширенню. Це створювало середовище недовіри, самоцензури і водночас ускладнювало діяльність радикальних агітаторів. Загалом, феномен чуток у Російській імперії вартий подальшого комплексного дослідження. Його інтерпретація має поєднувати джерела кримінального, медійного, соціального і мікроісторичного характеру. Адже чутки – це не лише інформація без джерела. Це спосіб колективної інтерпретації реальності в умовах її невизначеності.

Джерела та література

- Бородій, А., Завальнюк, О., & Федьков, О. (2020). Слідами одного анонімного листа: орендування земель євреями у Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*, 4, 61–75. <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.061>
- Кирієнко, О. (2010). Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*, 4, 83–98.
- Кирієнко, О. (2014). Контроль за інформаційним простором в українських губерніях Російської імперії у роки Великої війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, 23, 200–205.
- Климанська, Л. (2008). Чутки як спосіб організації та самоорганізації інформаційного простору політики. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*: 36. наук. пр., Львів, 20, 71–80.
- Кудінов, Д. (2014). Історичний дискурс причин єврейських погромів в Україні у жовтні 1905 року: селянський вимір. *Етнічна історія народів Європи*, 42, 85–94.

- Новое уголовное уложение, высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. (1903). *Новое уголовное уложение, высочайше утвержденное 22 марта 1903 г.* Изд. Каменноостровского юрид. книжн. магазина В. П. Анисимова.
- Федьков, О.** (2004). Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності на початку XX ст.). *Молода нація*, 4(33), 5–22.
- ЦДІАК України** – Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Юркова, О., Смола, Л. (2023) Теоретичні засади дослідження феномену чуток. *Обрії друкарства*. Вип. 2(14). 102–115. [https://doi.org/10.20535/2522-1078.2023.2\(14\).295256](https://doi.org/10.20535/2522-1078.2023.2(14).295256)
- Юркова, О.** (2021). Чутки як соціокомунікаційний феномен. *Обрії друкарства*, (1)9, 121–131. [https://doi.org/10.20535/2522-1078.2021.1\(9\).240615](https://doi.org/10.20535/2522-1078.2021.1(9).240615)
- Якимчук, І.** (2011). Перша світова війна мовою неформальної комунікації. *Історична пам'ять*, 2, 78–86.
- Якимчук, І.** (2012). Архаїзми селянської свідомості в умовах модернізації суспільства підросійської України крізь призму чуток. *Література та культура Полісся*, (69), 78–89.
- Bordia, P., & DiFonzo, N.** (2004) 'Problem solving in social interactions on the Internet: Rumor as social cognition'. *Social Psychology Quarterly*. 67(1), P. 33–49. <https://doi.org/10.1177/019027250406700105>
- Prasad, J.** (1935). The psychology of rumour: a study relating to the great Indian earthquake of 1934. *British Journal of Psychology*, Vol. 26, pp. 1–15. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8295.1935.tb00770.x>
- Stern, L.** (2012). *Zur Psychologie der Aussage*. Berlin, Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111527567>.

References

- Borodii, A., Zavalniuk, O., & Fedkov, O.** (2020). Slidamy odnogo anonimnogo lysta: orenduvannya zemel yevreiamy u Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Following an anonymous letter: Land lease by Jews in Right-Bank Ukraine in the late 19th – early 20th centuries]. *Ukrains'kij istorichnij zhurnal*, 4, 61–75. <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.061> [in Ukrainian]
- Kyriienko, O.** (2010). Zahalna ta viiskova tsenzura v Rosiiskii imperii (XVIII – pochatok XX st.) [General and military censorship in the Russian Empire (18th – early 20th centuries)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 83–98. [in Ukrainian]
- Kyriienko, O.** (2014). Kontrol za informatsiinym prostorom v ukrainskykh huberniakh Rosiiskoi imperii u roky Velykoi viiny [Control over the information space in the Ukrainian provinces of the Russian Empire during the Great War]. *Problems of the history of Ukraine of XIX-beginning XX cc*, 23, 200–205. [in Ukrainian]
- Klymanska, L.** (2008). Chutky yak sposib orhanizatsii ta samoorhanizatsii informatsiinoho prostoru polityky [Rumors as a means of organizing and self-organizing the information space of politics]. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku: Zbirnyk naukovykh prats*, (20), 71–80. [in Ukrainian]
- Kudinov, D.** (2014). Istorychnyi dyskurs prychn yevreiskyykh pohromiv v Ukraini u zhovtni 1905 roku: selianskyi vymir [Historical discourse on the causes of Jewish pogroms in Ukraine in October 1905: Peasant dimension]. *Ethnic history of European nations*, (42), 85–94. [in Ukrainian]
- Novoe ugolovnoe ulozhenie, vysochaishe utverzhdennoe 22 marta 1903 g. [New Criminal Code, Highest Approved on March 22, 1903]. (1903). Izd. Kamennostrovskogo iurid. knizhn. magazina V. P. Anisimova. [in Russian]
- Fedkov, O.** (2004). Chornosotentsi i chutky na Podilli (z istorii suspilno-politychnoho zhyttia ta mentalnosti na pochatku XX st.) [Black Hundreds and rumors in Podillia (from the history of socio-political life and mentality at the beginning of the 20th century)]. *Moloda Natsiia*, 4(33), 5–22. [in Ukrainian]
- CSHAU in Kyiv** – Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv
- Yurkova, O.** (2021). Chutky yak sotsiokomunikatsiinyi fenomen [Rumors as a sociocommunicative phenomenon]. *Obрії друкарства*, (1)9, 121–131. [https://doi.org/10.20535/2522-1078.2021.1\(9\).240615](https://doi.org/10.20535/2522-1078.2021.1(9).240615)
- Yurkova, O., & Smola, L.** (2023). Teoretychni zasady doslidzhennia fenomenu chutok [Theoretical foundations for the study of the phenomenon of rumors]. *Obрії друкарства*, (2)14, 102–115. [in Ukrainian] [https://doi.org/10.20535/2522-1078.2023.2\(14\).295256](https://doi.org/10.20535/2522-1078.2023.2(14).295256)
- Yakymchuk, I.** (2011). Persha svitova viina movoiu neformalnoi komunikatsii [The First World War in the language of informal communication]. *Istorychna Pamiat*, 2, 78–86. [in Ukrainian]
- Yakymchuk, I.** (2012). Arkhaizmy selianskoi svidomosti v umovakh modernizatsii suspilstva pidrosiiskoi Ukrainy kriz pryizmu chutok [Archaism of peasant consciousness in the conditions of modernization of society in Russian Ukraine through the prism of rumors]. *Literatura ta kul'tura Polissâ*, 69, 78–89. [in Ukrainian]

- Bordia, P., & DiFonzo, N.** (2004). 'Problem solving in social interactions on the Internet: Rumor as social cognition'. *Social Psychology Quarterly*, 67(1), pp. 33–49. <https://doi.org/10.1177/019027250406700105> [in English].
- Prasad, J.** (1935). The psychology of rumour: a study relating to the great Indian earthquake of 1934. *British Journal of Psychology*, Vol. 26, P. 1–15. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8295.1935.tb00770.x> [in English].
- Stern, L.** (2012). *Zur Psychologie der Aussage* [On the psychology of the statement]. Berlin, Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111527567> [in German].

Дата надходження статті: 30.07.2025

Дата прийняття статті: 27.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025

Надія ТЕМІРОВА

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології, Донецький національний університет імені Василя Стуса, вул. Грушевського, 2, м. Вінниця, Україна, індекс 21050 (temirova600@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1918-2054>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ACD-9631-2022>

Бібліографічний опис статті: Темірова, Н. (2025). Образ України у спогадах великих землевласників кінця XIX – початку XX ст. *Українські історичні студії*, 18(60). 82–88. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.9>

ОБРАЗ УКРАЇНИ У СПОГАДАХ ВЕЛИКИХ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Анотація. *Мета дослідження* полягає у визначенні сприйняття України представниками великих землевласників українських губерній кінця XIX – початку XX ст., зафіксованого в мемуарах, як складник їхньої ментальності. **Методологія дослідження** спирається на принципи наукової об'єктивності та історизму, сукупність загальнонаукових (аналізу й синтезу, системний, узагальнення та ін.) і спеціальних історичних (історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-біографічний, джерелознавчої евристики) методів. **Наукова новизна** полягає у фокусуванні на внутрішньому сприйнятті великими аграріями початку XX ст. поняття «Україна», яке зафіксовано з певної часової дистанції, а отже, становить результат його внутрішнього осмислення. Зокрема, до дослідження залучено нещодавно видані спогади З. Грохольського. **Висновки.** До опрацювання взято мемуари П. Скоропадського, М. Терещенка, Є. Чикаленка, З. Грохольського – представників відповідно козацько-старшинського роду, українських родів козацького походження та польської фамілії землевласників на Правобережжі. Окрім економічної потуги, що спиралася на українські землі, їх об'єднує долучення до політичних процесів напередодні та у вирі Української революції. Вивчення їхніх мемуарів показало, що для кожного момент розриву зі своєю батьківщиною внаслідок вимушеної еміграції став глибокою душевною травмою, яка не вицухала і через кілька десятиліть. Спогади рясніють емоційно позитивними характеристиками рідної землі. При цьому для Скоропадського та Терещенка Україна – насамперед героїчне минуле, майбутнє ж пов'язувалося з децентралізованою Росією. До Є. Чикаленка усвідомлення українськості прийшло в підлітковому віці й не відпускало протягом життя. Як наслідок, він закликав любити Україну не лише духовно, і сам дотримувався цього принципу. З. Грохольський Правобережну Україну називав не інакше як «кресові польські землі», минуле й майбутнє яких пов'язував винятково з Річчю Посполитою. Отже, частина великих землевласників Україну сприймали як малу батьківщину, інші ж убачали потенціал всеохопної Батьківщини та докладали зусиль для її постання.

Ключові слова: великі аграрії, мемуари, сприйняття України, мала батьківщина, історична пам'ять, ідентичність.

Nadiia TEMIROVA

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History and Archaeology, Vasyl' Stus Donetsk National University, 2, Hrushevsky Str., Vinnytsia, Ukraine, postal code 21050 (temirova600@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1918-2054>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/ACD-9631-2022>

To cite this article: Temirova, N. (2025). *Obraz Ukrainy u spohadakh velykykh zemlevlasnykiv kintsia XIX – pochatku XX st.* [The image of Ukraine in the memoirs of great landowners of the late 19th – early 20th century]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18(60). 82–88. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.9> [in Ukrainian].

THE IMAGE OF UKRAINE IN THE MEMOIRS OF GREAT LANDOWNERS OF THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

Summary. *The purpose of this study is to determine how Ukraine was perceived by representatives of the class of large landowners in the Ukrainian provinces at the late 19th – early 20th century, as recorded in their memoirs, and to analyze this perception as a component of their mentality. Research methodology is based on the principles of scientific objectivity and historicism, a complex of general scientific methods (analysis and synthesis, system analysis, generalization, etc.) and specialized historical methods (historical and typological, historical and comparative, historical and biographical, and source-study heuristics). The scientific novelty lies in the focus on the internal perception of the concept of “Ukraine” by large landowners of the early 20th century, as recorded from a certain historical distance that therefore constitutes the result of internal reflection. Notably, the recently published memoirs of Z. Grokholskyi were included in the study. Conclusions.* *The memoirs of P. Skoropadskyi, M. Tereshchenko, Ye. Chykalenko and Z. Grokholskyi were analyzed; they were representatives, respectively, of Cossack-officer origin, Ukrainian families of Cossack origin, and landowners of Polish origin from the Right Bank Ukraine region. Apart from the economic power, which relied on Ukrainian lands, they are linked by their engagement in political processes both on the eve of and during the turmoil of the Ukrainian Revolution. The study of their memoirs revealed that for each of them, the moment of separation from their homeland due to forced emigration was a profound emotional trauma that did not subside even after several decades. Their memoirs are full of positive emotional descriptions of their native land. Whereas, for P. Skoropadskyi and M. Tereshchenko, Ukraine was, above all, a heroic past, while their vision of the future was linked to a decentralized Russia. For Ye. Chykalenko, his Ukrainian identity was realized during adolescence and remained with him throughout his life. As a result, he called for loving Ukraine not only spiritually, and always lived by that principle. Z. Grokholskyi referred to Right-Bank Ukraine exclusively as “Kresy Wschodnie”, associating both its past and future solely with the Rzeczpospolita. Thus, some of the large landowners perceived Ukraine as a small homeland, while others saw in it the potential of a sole Fatherland and actively contributed to its emergence.*

Key words: *great agrarians, memoirs, perception of Ukraine, small homeland, historical memory, identity.*

Постановка проблеми. Злам XIX–XX ст. виявився переломним для України, і погляд на нього з позицій заможних аграріїв, безпосередніх учасників і свідків тих подій видається доволі продуктивним. Спогади великих землевласників – унікальне джерело інформації для розуміння світобачення представників економічної еліти, зокрема їхнього ставлення до України напередодні докорінних суспільних трансформацій, оскільки вони містять особисті свідчення, враження, оцінки. Дослідження віддаленого сприйняття України, зафіксованого в мемуарах, посприяє реконструкції ментальності економічного істеблішменту – його світогляду, цінностей, пересторог, сподівань напередодні та під час революційних подій на межі другого й третього десятиліть XX ст. Усе це важливо для розуміння звивистих шляхів українських еліт, формування об’ємного сприйняття українського суспільства зламної доби, заглиблення в процес формування української модерної нації.

Аналіз досліджень засвідчує науковий інтерес до проблеми світосприйняття великих землевласників України передреволюційних десятиліть. Чи не найбільшу увагу істориків здобули постаті Павла Скоропадський та Євгена Чикаленка. Щодо Гетьмана Української

держави, Р. Пиріг, Г. Папакін, Ю. Фігурний та інші дослідники привернули увагу до його «поміркованого українського патріотизму» з орієнтацією на «Велику Росію», що сформувався під впливом більш як двохсотлітньої «підросійської» історії України. Як наслідок, роздвоєна, українсько-російська ментальність діяча стала гальмівною для формування його як послідовного самостійника (Папакін, 2003, с. 27–28; Пиріг, 2023, с. 64; Фігурний, 2008, с. 69). На противагу Гетьману в українській історіографії постала фігура Є. Чикаленка, який успадкував чималі земельні володіння в Херсонській губернії, доволі вправно господарював, але справою життя стала реалізація української ідеї (Старовойтенко, 2005, с. 21–32). У ширшому контексті – проблеми формування модерної нації – науковці загально показали, що значна частина представників заможних шарів суспільства України поділяла українську ідентичність, а українські землевласники фінансово підтримували національно зорієнтовані проєкти (Казакевич, 2017, с. 18–20; Ніколаєва, 2014, с. 47–54). Точкові напрацювання дослідників створюють підґрунтя для критичного перегляду досить укоріненої думки про відстороненість землевласників від українського націотворення, що «позбавляє» українство власної економічної еліти. Ще В. Липинський у написаній 100 років тому праці «Листи до Братів-Хліборобів» не без іронії закинув співвітчизникам історичну близорукість, виявом якої було ігнорування великого числа заможних українців, що підтримували національно спрямовані проєкти: «Думали ми також, ... що будинок Полтавського Земства – велика пам'ятка українського стилю теж єсть продукт тогож самого культурного індеферентизму полтавської „земельної буржуазії“ і що на кошти українських представників тієї ж самої антикультурної „земельної буржуазії“ повстала й видавалась уся українська преса від 1905 року ...» (Липинський, 1995, с. 28–29).

Мета дослідження полягає у визначенні сприйняття України представниками великих землевласників українських губерній кінця XIX – початку XX ст., зафіксованого у спогадах, як складника їхньої ментальності. На слушне зауваження Н. Любовець, розповіддю про пережите автори мемуарів намагалися визначити своє місце в історичних подіях, зафіксувати власне бачення епохи (Любовець, 2024, с. 265). Постфактум у них виникала потреба поділитися не лише інформацією, а й переживаннями, що надає дослідникам можливість зрозуміти осмислення України заможними аграріями, на теренах якої вони виростили й господарювали, але яку мусили покинути.

Виклад основного матеріалу. До опрацювання взято мемуари представників чотирьох економічно потужних землевласницьких родин – П. Скоропадського, М. Терещенка, Є. Чикаленка, З. Грохольського, вихідців відповідно з козацько-старшинського роду, українських родів козацького походження та польської фамілії землевласників на Правобережжі. Кожен з них, опинившись у вимушеній еміграції, пройшовши поневіряння та адаптувавшись до життя на чужині зовсім в іншому статусі, взявся за осмислення свого нещодавнього минулого на українських теренах. П. Скоропадський та Є. Чикаленко виклали спогади по гарячих слідах подій, на початку еміграції, З. Грохольський завершив спогади у 1960-х рр., М. Терещенко поділився враженнями свого діда про Україну наприкінці 1980-х. Опрацьовані тексти жанрово розмаїті. У класичному жанрі спогадів написані мемуари П. Скоропадського, Є. Чикаленка, З. Грохольського. До споминів другої генерації належать враження Олени Отт-Скоропадської, молодшої доньки гетьмана, та мемуарний твір Мішеля Терещенка «Перший олігарх», що має підзаголовок «Надзвичайна історія життя мого діда, як її розповіла б мені моя бабуся». Обидва народилися вже в еміграції, тож за основу вони взяли розповіді рідних, а також родинні архіви, на підставі чого і створили своєрідні сімейні мемуари. Тож звернімося до зафіксованого мемуаристами відчуття України.

Павло Скоропадський доволі розлого навів особисті враження про сприйняття України найближчим оточенням. Майбутній Гетьман, народившись за її межами, у німецькому Вісбадені, і потрапивши до батьківщини своїх пращурів у 5-річному віці, перші українські емоції здобув у будинку діда Скоропадського. Україна там розумілася як славетне

минуле. У його сім'ї, яка й була віддана російським царям, завжди наголошувалося на її малоросійському знатному походженні, але не великоросійському. У дідовому будинку висіли старі портрети гетьманів та інших політичних і культурних діячів України, було кілька зображень народного «Мамая», а також портрет Івана Мазепи, якому не схилялися як символу української самостійності, але мовчазно ставилися із симпатією. У родині Скоропадських суворо дотримувалися українських звичаїв і в домашньому побуті, і в релігійних обрядах, навіть якщо вони відрізнялися від нових російських. У будинку постійно звучали українські пісні, шанувалися бандуристи, яких завжди щедро винагороджували. Читали та обговорювали «Київську старовину», книги Костомарова та інших українських письменників. Дід добре розмовляв українською, але онуків української мови спеціально не вчили, хоча й спонукали до читання українських книжок. Тобто Україна уявлялась як славне минуле, але не пов'язувалась із сьогоденням, тим паче з майбутнім – за словами Скоропадського, «жодних політичних міркувань, пов'язаних із відновленням України, не було» (Пеленський, 1995, с. 387–388).

Про себе Павло Петрович згадував, що завдяки діду й батькові, сімейним традиціям, незважаючи на службу в Петрограді, охоче займався історією «Малоросії». Він зізнається, що завжди пристрасно любив Україну не лише як країну з тучними полями, з прекрасним кліматом, а й зі славетним історичним минулим, з людьми, світобачення яких різьчить відрізняється від московського (Пеленський, 1995, с. 48). При цьому він не відчував ненависті до Росії. Адже, на його думку, у пригніченні українства не варто звинувачувати «руській народ», проблема полягала в системі самодержавного правління. Автор схвально висловлювався за федеративний устрій, за якого б «на Україні» співіснували дві паралельні культури і всі українські складники могли б вільно розвиватися. Великоросам же слід вказати їхнє місце... (Пеленський, 1995, с. 48, 54).

Опосередковане сприйняття України П. Скоропадським знаходимо у спогадах його молодшої доньки Олени. Хоча це враження другого порядку, вони ґрунтуються на сімейній історії та особистих переживаннях її батька. Авторка не без гордості пише про спорідненість Скоропадських з давніми родами «новішої козацької шляхти України» (Отт-Скоропадська, 2013, с. 349). Вона зауважує на збереженні української ідентичності після включення Гетьманщини до Російської імперії, наголошуючи, що велика частина українського шляхетства зрусифікувалася, «та не родина Скоропадських», які хоч і перебували на службі царям, «передусім залишалися українцями» (Отт-Скоропадська, 2013, с. 352). Уже стосовно періоду еміграції Олена зауважила, що батько «ніколи не втрачав віри в Україну» і, навіть будучи відірваним від своєї землі, зосередився на «українській справі» (Отт-Скоропадська, 2013, с. 404).

Мішель Терещенко у власній інтерпретації історії свого роду – підприємців-землевласників і доброчинців – сфокусувався на життєписі діда Михайла Івановича, якого красномовно назвав «першим олігархом». Увесь твір пронизаний теплими почуттями до сім'ї, захопленням діловою активністю та шляхетністю найближчих родичів і любов'ю до своєї землі. Доволі показовою є розповідь про набуття Терещенками в 1870 р. дворянства. Олександр II мав намір його надати Ніколі Терещенку, але той доклав зусиль, щоб титул отримав батько Артемій як засновник родинної справи. Проте автор спогадів наголосив, що не це був основний аргумент, а намагання уникнути принизливої процедури коліноскинення перед російським царем, що було можливим для Артемія Яковича через поважний вік: «Нікола ж як представник гордого українського роду не бажав, аби будь-хто з родини Терещенків опускався на коліна перед російським царем» (Терещенко, 2012, с. 55–56). Із здобуттям дворянського титулу було створено родинний герб, складниками якого стали сніп «української пшениці» в лапі лева, два леви обабіч, гасло «Прагненням до суспільної користі» (правда, російською). На думку М. Терещенка, вибір жовто-синьої колористики був не випадковим, у такий спосіб власники герба заявили про готовність відкрито висловлюватися й нічого не боятися та бажання передати притаманне їм почуття власної

гідності всім українцям (Терещенко, 2012, с. 56). Текст рясніє емоційними означеннями: «священна земля», «гордий український рід», «місто моїх предків» (про Київ), «представник українського народу в Думі», паралельно, чи не синонімічно вживаються: «мала батьківщина», «наша “Мала Росія”» та «прекрасна батьківщина», «моя країна». Отже, автор дідівських спогадів виразно відтворює подвійну малоросійську ідентичність своїх пращурів, у якій уживалися щира любов до України, але як малої батьківщини, та масштабування вітчизни до Російської імперії.

Євген Чикаленко, український громадський діяч, землевласник, меценат, своє свідоме життя присвятив українській справі. Його мемуари є цінним джерелом особистого бачення України. На сторінках «Спогадів» Євген Харлампійович послідовно розкрив ключові етапи свого життя. І вся ця розповідь розкриває його безкомпромісну любов до України як Батьківщини. На справедливе зауваження І. Старовойтенко, провідною в діяльності Є. Чикаленка була ідея «творення української нації», натхненна безмежними волелюбними степами Херсонщини (Старовойтенко, 2005, с. 24). І на підтвердження емоційні рядки діяча: «... досі люблю місячної літньої ночі слухати оркестр мільярдів степових коників-цвіркунів; музика їхня така чудово-ніжна й гармонійна, що, здається, слухав би та й слухав» (Чикаленко, 1955, с. 38). Спогади Є. Чикаленка містять роздуми про стан українського суспільства, у яких виразно простежується віра в українську ідею, яка плекалася ним спрямуванням значних коштів у розвиток української культури, освіти та преси, будучи послідовно небайдужим до майбутнього землі прабатьків (Чикаленко, 1955, с. 79–81). Якщо в інших спогадах, узятих до уваги, сюжети про Україну авторці статті доводилось відбирати, то «Спогади» Є. Чикаленка суцільно присвячені Україні.

Останній сюжет пов'язаний зі Здіславом Грохольським, власником родових маєтностей на Поділлі, представником польського шляхетського роду герба Сирокомля, який у регіоні з'явився на початку XVIII ст. Він народився в родовому маєтку в П'ятничанах Вінницького повіту Подільської губернії в 1881 р. Власник і підприємливий господар обширних земель, палаців, промислових закладів, Грохольський брав участь у суспільному житті, а в 1917 р. очолив Громадський комітет Тимчасового уряду у Вінниці.

Цілком виразно свою позицію щодо України З. Грохольський виклав у контексті III Польського з'їзду на Русі (Київ, червень 1917 р.), де відзначив, що українофільство не має виходити за межі ягеллонської ідеї, яка передбачала федерацію в складі Польщі, Литви, Білорусі, України. Про українські землі Правобережжя автор говорить не інакше як про «південно-східні креси», «східні bastiони Речі Посполитої», наголошуючи, що до 1863 р. ці території на 95 % були польськими (Грохольський, 2024, с. 194). За його словами, винятково польському лицарству регіон має завдячувати в захисті від татар і московського імперіалізму, так само і соціально-економічний розвиток регіону – справа поляків і польської держадміністрації. «Руський» же елемент, на думку автора, «не містить вагомих державницьких традицій у своїй минувшині». Ба більше, «Запорозька січ, гніздо свавілля, безправ'я, розбою, війни і бунтів, не може вважатися державотворчими історичними традиціями». Не менш цікавим є потрактування походження назви «Україна». На його погляд, вона вперше була вжита за короля Владислава IV в розумінні «землі українні», тобто розташовані біля краю Речі Посполитої. А тому це має доводити «історичний зв'язок з Польщею» і відсутність підстав для міркувань про незалежність України. Хоча Грохольський не відмовляв прагненню «русинів, які хочуть зватися українцями». І далі, вже беручи до уваги історію УРСР, доходить висновку: «Тільки в одному державному утворенні з Польщею може скластися для Русі успішне майбутнє» (Грохольський, 2024, с. 194–196). Акордно сумними, безумовно щирими видаються його слова про «убивчу втрату українських земель разом із Поділлям», що загрожувало історичному призначенню Польщі (Грохольський, 2024, с. 278).

Висновки. Опрацювання мемуарів П. Скоропадського, М. Терещенка, Є. Чикаленка, З. Грохольського показало, що для кожного момент розриву зі своєю батьківщиною внаслідок вимушеної еміграції став глибокою душевною травмою, яка не вщухала

і через кілька десятиліть. Спогади рясніють емоційно позитивними характеристиками рідної землі. При цьому для Скоропадського та Терещенка Україна – насамперед героїчне минуле, майбутнє ж пов'язувалося з Росією, хоча й децентралізованою, федеративною. До Є. Чикаленка усвідомлення українськості прийшло в підлітковому віці й не відпускало протягом життя. Це він закликав любити Україну не лише духовно, і сам дотримувався цього кредо. З. Грохольський Правобережну Україну називав не інакше як «кресові польські землі», минуле й майбутнє яких пов'язував винятково з Річчю Посполитою. Отже, частина великих землевласників Україну сприймали як малу батьківщину, проте інші вбачали потенціал всеохопної Батьківщини та докладали зусиль для її постання.

Перспективи дослідження можуть бути пов'язані якнайменше з трьома векторами, серед яких заглиблення в мемуари великих землевласників щодо визначення їхнього ставлення до української мови, культури, звичаїв; розширення кола мемуарної літератури; дослідження мемуарів підприємців – не аграріїв.

Джерела та література

- Грохольський, З. (2024). Спогади 1891–1927 років / Пер. з пол. Вікторія Колесник, Денис Кайдалов. Вінниця: Твори.
- Казакевич, О. (2017). Українська мова та ідентичність соціально-економічної еліти України другої половини XIX – початку XX століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 2(133), 17–22. doi: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.04>
- Липинський, В. (1995). Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму. *Повне зібрання творів, архів, студії*. Т.6. Кн. 1. Київ; Філадельфія.
- Любовець, Н. І. (2024). *Українська мемуарна традиція: еволюція у вимірах часу (XII ст. – перша третина XX ст.)*. Київ: [б.в.].
- Ніколаєва, Т. М. (2014). Особливості національно-культурної та доброчинної діяльності українських підприємців у другій половині XIX – початку XX ст. *Історико-політичні студії. Збірник наукових праць*, 2, 47–56.
- Отт-Скоропадська, О. (2013). *Остання з роду Скоропадських* / Пер. з нім. Галина Сварник. Львів: Літопис.
- Папакін, Г. В. (2003). *Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси*. Київ: [б.в.].
- Пеленський, Я. (Гол. ред.). (1995). *Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918*. Київ; Філадельфія.
- Пиріг, Р. (2023). Гетьманат Павла Скоропадського: комплекс малоросійства правлячої еліти. *Український історичний журнал*, 4, 59–84. doi: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.059>
- Старовойтенко, І. (2005). Натхненний трудівник на ниві національного відродження України. *Народна творчість та етнографія*, 1, 21–32.
- Терещенко, М. (2012). *Перший олігарх. Михайло Іванович Терещенко (1886–1956). Надзвичайна історія життя мого діда, як її розповіла б мені моя бабуся* / Пер. з франц. Тарас Цимбал. Київ: Ніка-Центр.
- Фігурний, Ю. С. (2008). *Державотворча та етнонацієтворча діяльність українського гетьмана Павла Скоропадського в українознавчому вимірі*. Київ: НДІУ.
- Чикаленко, Є. (1955). *Спогади (1861–1907)*. Нью-Йорк: Укр. Вільна Акад. Наук у США.

References

- Hrokholskyi, Z. (2024). Spohady 1891–1927 rokiv [Memories 1891–1927]. (V. Kolesnyk, D. Kaidalov, Trans). Vinnytsia: Tvory [in Ukrainian].
- Kazakevych, O. (2017). Ukrainska mova ta identychnist sotsialno-ekonomichnoi elity Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia [Ukrainian language and identity of the socio-economic elite of Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia*, 2(133), 17–22. doi: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.04> [in Ukrainian].
- Lypynskyi, V. (1995). Lysty do brativ-khliborobiv: pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu [Letters to the farmer brothers: on the idea and organization of Ukrainian monarchism]. *Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii*. T.6. Kn. 1. Kyiv; Filadelfia [in Ukrainian].

- Liubovets, N. I.** (2024). Ukraïnska memuarna tradytsiia: evoliutsiia u vymirakh chasu (XII st. – persha tretyna XX st.) [Ukrainian memoir tradition: evolution in the dimensions of time (12th century – first third of the 20th century)]. Kyiv [in Ukrainian].
- Nikolaieva, T. M.** (2014). Osoblyvosti natsionalno-kulturnoi ta dobrochynnoi diialnosti ukraïnskykh pidpriiemtsiv u druhii polovyni XIX – pochatku XX st. [Peculiarities of national-cultural and charitable activities of Ukrainian entrepreneurs in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Istoryko-politychni studii. Zbirnyk naukovykh prats*, 2, 47–56.
- Ott-Skoropadska, O.** (2013). Ostannia z rodu Skoropadskykh [The last of the Skoropadsky family] (H. Svarnyk, Trans). Lviv: Litopys [in Ukrainian].
- Papakin, H. V.** (2003). Pavlo Skoropadskyi: patriot, derzhavotvorets, liudyna. Istoryko-arkhivni narysy [Pavlo Skoropadsky: patriot, state builder, man. Historical and archival essays]. Kyiv: [b.v.] [in Ukrainian].
- Pelenskyi, Ya.** (Hol. red.). (1995). Pavlo Skoropadskyi. Spohady. Kinets 1917 – hruden 1918 [Pavlo Skoropadsky. Memoirs. End of 1917 – December 1918]. Kyiv; Filadelfiia [in Ukrainian].
- Pyrih, R.** (2023). Hetmanat Pavla Skoropadskoho: kompleks malorosiïstva pravliachoi elity [The Hetmanate of Pavlo Skoropadsky: the Little Russian Complex of the Ruling Elite]. *Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 59–84. doi: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.04.059> [in Ukrainian].
- Starovoitenko, I.** (2005). Natkhennnyi trudivnyk na nyvi natsionalnoho vidrodzhennia Ukrainy [An inspired worker in the field of national revival of Ukraine]. *Narodna tvorchist ta etnohrafii*, 1, 21–32 [in Ukrainian].
- Tereshchenko, M.** (2012). Pershyi oliharkh. Mykhailo Ivanovych Tereshchenko (1886–1956). Nadzvychaina istoriia zhyttia moho dida, yak yii rozpovila b meni moia babusia [The First Oligarch. Mikhail Ivanovich Tereshchenko (1886–1956). The Extraordinary Life Story of My Grandfather, as My Grandmother Would Have Told It to Me] (T. Tsymbal, Trans). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Fihurnyi, Yu. S.** (2008). Derzhavotvorcha ta etnonatsiietvorcha diialnist ukraïnskoho hetmana Pavla Skoropadskoho v ukraïnoznavchomu vymiri [State-building and ethno-nation-building activities of Ukrainian Hetman Pavlo Skoropadsky in the Ukrainian Studies dimension]. Kyiv: NDIU [in Ukrainian].
- Chykalenko, Ye.** (1955). Spohady (1861–1907) [Memoirs (1861–1907)]. Niu-Iork: Ukr. Vilna Akad. Nauk u SShA [in Ukrainian].

Дата надходження статті: 25.07.2025

Дата прийняття статті: 23.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025

Віктор ЧАЛАВАН

кандидат історичних наук, докторант, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН,
вул. Героїв Оборони, 10, м. Київ, Україна, індекс 03121 (vchal77@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1253-4057>

Бібліографічний опис статті: Чалаван, В. (2025). Науково-дослідна діяльність ентомологічних станцій Київської губернії на початку XX ст. *Українські історичні студії*, 18(60). 89–97.
doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.10>

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЕНТОМОЛОГІЧНИХ СТАНЦІЙ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Анотація. *Мета дослідження* – розкриття діяльності Смілянської та Київської ентомологічних станцій з вивчення шкідників сільськогосподарських культур та розроблення методів боротьби з ними на початку XX ст. **Методологія дослідження.** Дослідження проведено із застосуванням загальнонаукових принципів об'єктивності, історичної достовірності, системності й наступності, а також із використанням історико-хронологічного та порівняльного методів. **Наукова новизна** публікації відзначається уведенням до наукового обігу архівних документів Інституту архівознавства НБУВ та Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, що дали можливість цілісно й усебічно схарактеризувати науково-дослідну діяльність зазначених станцій.

Висновки. Науково-дослідна діяльність ентомологічних станцій Київської губернії – зокрема, Смілянської ентомологічної (мікоентомологічної) та Київської ентомологічної (Станції по боротьбі зі шкідниками рослин), відкритих, відповідно, у 1901 і 1903 рр., сприяла не лише активізації фітопатологічних досліджень, а й насамперед стимулювала захист сільськогосподарських культур від шкідників у Київській, Волинській та Подільській губерніях. Установлено, що Смілянська ентомологічна станція спеціалізувалася на вивченні шкідників і хвороб переважно цукробурякових господарств, тоді як Київська ентомологічна станція, маючи ширший спектр, досліджувала шкідників рільництва, луківництва, садівництва, городництва, а також лісівництва та виноградарства. Під керівництвом відомих учених-ентомологів, мікологів, фітопатологів В. П. Поспелова, В. І. Казановського, Є. М. Васильєва, Й. М. Тржебинського та Г. С. Неводовського не лише вивчалася морфологія і систематика цілої низки шкідників, а й були розроблені агротехнічний, хімічний та біологічний методи боротьби з ними.

Саме ентомологічним станціям Київської губ. належить пальма першості у проведенні галузевих досліджень і практичному впровадженні здобутків сільськогосподарської ентомології в практику. Завдяки їхнім заслугам столична губернія на початку XX ст. перетворилася на центр ентомологічних досліджень усієї імперії, де скликалися всеросійські з'їзди ентомологів, згодом було засновано Всеросійське товариство діячів прикладної ентомології (1915 р.) та друкувався «Ентомологічний вісник» (1912–1914 рр.).

Ключові слова: Всеросійське товариство цукрозаводчиків, Київський землеробський синдикат, ентомологічна станція, сільськогосподарська ентомологія, фітопатологія, мікологія, галузеве експериментаторство, товариство.

Victor CHALAVAN

Candidate of History, Doctoral Student, National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, 10, Heroes of Defense Str., Kyiv, Ukraine, postal code 03121 (vchal77@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1253-4057>

To cite this article: Chalavan, V. (2025). Naukovo-doslidna diialnist entomolohichnykh stantsii Kyivskoi hubernii na pochatku XX st. [Research activities of entomological stations in Kyiv Governorate in the early 20th century]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18(60). 89–97. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.10> [in Ukrainian].

RESEARCH ACTIVITIES OF ENTOMOLOGICAL STATIONS IN KYIV GOVERNORATE IN THE EARLY 20TH CENTURY

Summary. *The purpose of this research is to reveal the activities of the Smila and Kyiv entomological stations in studying agricultural pests and developing methods to combat them in the early 20th century. The research methodology includes general scientific principles of objectivity, historical authenticity, systematicity, and continuity, along with the use of historical-chronological and comparative methods. The scientific novelty of this publication lies in the introduction of archival documents from the Institute of Archival Studies of the V. Vernadsky National Library of Ukraine and the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, which made it possible to comprehensively characterize the research activities of the stations mentioned.*

Conclusions. *The research activities of entomological stations in Kyiv Governorate – specifically, the Smila Entomological (Myco-Entomological) Station and the Kyiv Entomological Station (Station for Plant Pest Control), established in 1901 and 1903 respectively – not only enhanced phytopathological studies but primarily stimulated the protection of agricultural crops from pests in Kyiv, Volhynia, and Podillia Governorates. It was established that the Smila Entomological Station specialized in studying pests and diseases predominantly affecting sugar beet farms, whereas the Kyiv Entomological Station had a broader scope, researching pests in crop production, meadow cultivation, horticulture, vegetable gardening, as well as forestry and viticulture. Under the leadership of prominent entomologists, mycologists, and phytopathologists such as V. P. Pospelov, V. I. Kazanovsky, Ye. M. Vasyliiev, Y. M. Trzhebinsky, and H. S. Nevodovsky, not only were morphology and systematics of various pests studied, but agronomic, chemical, and biological pest-control methods were also developed.*

The entomological stations of Kyiv Governorate pioneered sector-specific research and practically implemented achievements in agricultural entomology. Due to their accomplishments, Kyiv Governorate became the center of entomological research throughout the empire in the early 20th century, hosting All-Russian congresses of entomologists. Later, the All-Russian Society of Applied Entomology was established in 1915, and the journal “Entomological Bulletin” was published from 1912 to 1914.

Key words: *All-Russian Society of Sugar Producers, Kyiv Agricultural Syndicate, entomological station, agricultural entomology, phytopathology, mycology, sectoral experimentation, society.*

Постановка проблеми. Галузеве дослідництво сільськогосподарських товариств на теренах України у кінці XIX – на початку XX ст., яке фактично є предметом наших наукових розвідок, не обмежувалося лише дослідною справою в рільництві і тваринництві, а охоплювало надзвичайно широкий спектр наукових напрямів, які саме в зазначений період зазнавали диференціації та поступових процесів інституалізації. До початку минулого століття в галузях сільськогосподарської ентомології, мікології та фітопатології було накопичено достатній обсяг теоретичних знань, які вимагали дослідної перевірки на практиці та фактичного експериментального впровадження в сільське господарство, що могло втілитися лише в роботі науково-дослідних установ, якими стали спеціалізовані станції із захисту рослин й ентомологічні (мікоентомологічні, фітопатологічні) відділи дослідних сільськогосподарських станцій. Галузеві товариства, поряд із земствами, активно долучалися до створення таких осередків, вбачаючи в них один з дієвих засобів надання агрономічної допомоги сільському населенню, зокрема, щодо захисту сільськогосподарських посівів від шкідників.

Аналіз досліджень. Не дивлячись на те, що історіографія розвитку ентомологічних досліджень в Україні у кінці XIX – на початку XX ст. є доволі розлогою, питання науково-дослідної діяльності галузевих осередків, зокрема дослідних станцій, повністю вивченим назвати складно. Зокрема, історія ентомологічних досліджень розглядалася як у персонологічному розрізі (про відомих ентомологів і фітопатологів С. О. Мокржецького, Й. К. Пачоського, В. П. Поспелова та ін.), так і в подієвому (практичні заходи земств щодо розроблення питань захисту рослин від шкідників). Інституційний аспект, що охоплює процеси створення і діяльності розгалуженої мережі науково-дослідних установ ентомологічного, мікологічного та фітопатологічного спрямування, зокрема за участю земств і сільськогосподарських та природничих товариств, поглиблено не вивчався. Серед досліджень останніх років назвемо лише кілька узагальнювальних, дотичних до теми, публікацій І. Демуз (Демуз, 2023), В. Мамрай (Мамрай, 2024), І. Трускавецької (Трускавецька, 2014).

У дослідженнях з історії Всеросійського товариства цукрозаводчиків і Київського землеробського синдикату, які й ініціювали відкриття ентомологічних станцій Київської губ. на початку XX ст., увага зосереджена лише на роботі Мережі дослідних полів ВТЦ і Київської хімічної і насінневої контрольної станції для потреб селекційно-дослідних установ, тобто діяльність ентомологічних станцій фактично залишалася поза увагою дослідників. Основні напрями діяльності Київської ентомологічної станції частково окреслено в статті В. Чалавана (Чалаван, 2024), а історія заснування Смілянської станції – у публікації В. Гамалії (Гамалія, 2007).

Метою статті є розкриття діяльності Смілянської та Київської ентомологічних станцій з вивчення шкідників сільськогосподарських культур та розроблення методів боротьби з ними на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Заснування низки спеціалізованих установ фітопатологічного спрямування, яких, як зазначає В. Гамалія, на початок 1910-х рр. у межах Російської імперії нараховувалося близько 10 мікологічних відділів дослідних станцій і 20 станцій захисту рослин (Гамалія, 2007, с. 254), було зумовлено інтенсивною еволюцією фітопатології як науки на межі XIX–XX ст., швидким розвитком цукрової промисловості в Україні та винайденням І. І. Мечниковим нового біологічного методу боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур. Зокрема, в Україні в цей період функціонували: мікологічний (згодом – фітопатологічний) відділ Харківської обласної сільськогосподарської станції та Харківська станція захисту рослин; відділи фітопатології, ентомології та мікологічна лабораторія Одеської станції виноградарства та виноробства; відділ сільськогосподарської ентомології Полтавської дослідної сільськогосподарської станції; Ентомологічна (згодом – Мікоентомологічна) станція у м. Сміла, заснована Всеросійським товариством цукрозаводчиків; Ентомологічна станція (згодом – Станція по боротьбі зі шкідниками рослин) Київського землеробського синдикату. Тобто в межах Київської губернії працювало дві станції, створені з ініціативи і за сприяння товариств сільськогосподарського спрямування.

Погоджуємося з І. Демуз, яка відзначає, що Київ ще з кінця XIX ст. вважався центром ентомологічних наукових досліджень (Демуз, 2023, с. 148). Так, у 1880-х рр. при Київському товаристві природознавців функціонувала спеціальна комісія з вивчення та розроблення заходів боротьби з буряковим довгоносом, а в 1909 р. при товаристві вченим-ентомологом В. П. Поспеловим відкрита окрема ентомологічна секція, яка видала три випуски «Ентомологічного вісника» (1912–1914 рр.) (ІА НБУВ. Ф. 88, оп. 2, спр. 52, арк. 38). З 1903 р. у місті облаштована одна з перших у Російській імперії ентомологічних станцій під керівництвом В. П. Поспелова (про неї йтиметься далі), засновано акліматизаційний сад і міський зоопарк, Дніпровську біологічну станцію (другу на теренах імперії), перетворену згодом в Інститут гідробіології АН УРСР. У стінах Київського політехнічного інституту проф. А. Г. Лебедевим створена перша в країні школа ентомологів, де готували відповідні кадри для всіх

ентомологічних установ. В українській столиці протягом 1913–1916 рр. скликалися перші з'їзди фахівців із захисту рослин. У кінці 1915 р. з ініціативи В. П. Поспелова засновано «Російське товариство діячів з прикладної ентомології», яке видало один випуск «Журналу прикладної ентомології» (1916 р.). Цей осередок зміг відновити свою роботу у 1922 р. у статусі відділу «Російського ентомологічного товариства». Протягом 1917–1918 рр. працювало «Київське ентомологічне товариство», засноване В. Лучником, із суто фауністичним напрямом діяльності (очільники І. І. Жихарьов, Л. К. Круликовський). Київське товариство сільського господарства видавало перший бібліографічний журнал «Вісник руської прикладної ентомології» (1914–1917 рр.) (ІА НБУВ. Ф. 88, оп. 2, спр. 52, арк. 2, 3, 39, 40).

При Відділенні захисту рослин Народного комісаріату земельних справ УСРР у 1922 р. організовано довідково-статистичне відділення під керівництвом професора сільськогосподарської і лісової ентомології, професора Петровської сільськогосподарської академії Б. Ф. Болдирева, який співпрацював із завідувачем відділу ентомології Сільськогосподарського вченого комітету проф. В. П. Поспеловим. Відділення займалося збором інформації від усіх місцевих ентомологічних установ та організацій і виданням Щорічників з ентомології (ІА НБУВ. Ф. 258, оп. 1, спр. 16, арк. 24, 24 зв., 25). Прикладною ентомологією на місцях у 1920-х рр. займалися також станції захисту рослин, ентомологічні бюро, бюро по боротьбі зі шкідниками, ентомологічні й фітопатологічні відділи дослідних сільськогосподарських станцій.

Тож за сприяння Всеросійського товариства цукрозаводчиків у 1901 р. у містечку Сміла Черкаського повіту Київської губернії задля перевірки розроблених І. І. Мечниковим методів боротьби з буряковим довгоносом шляхом штучного розмноження мускардини (хвороби комах, спричиненої паразитичними плісневими грибами) засновано ентомологічну станцію, яка, фактично, стала першою в Україні практикувальною установою з дослідницькими функціями з мікології та фітопатології. Її діяльність спрямовувалася на «вивчення шкідників і захворювань цукрового буряка, культурних рослин, що входили в сівозміни бурякових господарств, а також бур'янів, як постійного гніздування для шкідників і хвороб культурних рослин. Дослідження ці дотримуються як кінцевої цілі напрацювання мір боротьби зі шкідниками і хворобами як профілактичного, так і винищувального характеру»; до категорії досліджуваних шкідників належали «черв'яки, багатоніжки, кліщі, комахи, гризуни, ... гриби і бактерії» (Отчет о деятельности..., 1911, с. 4).

Першими співробітниками станції на чолі із завідувачем лабораторії Пастерівського інституту І. Данишем стали В. Отфіновський та І. Сосновський, які вивчали шляхи вдосконалення агротехніки цукрового буряку, цикли розмноження довгоноса й штучне виведення мускардини, дію розчину хлористого барію при пульверизації цукрового буряка.

Аналіз річних звітів станції (Васильєв, 1916; Отчет о деятельности..., 1911; (Отчет о деятельности..., 1915) дав можливість встановити, що фактично з моменту заснування, а саме з 1903 р. у її структурі виділилися: відділ ентомології і прикладної зоології (завідувач – колишній ад'юнкт-професор Ново-Олександрійського інституту сільського господарства і лісівництва – Є. М. Васильєв (він же – завідувач Смілянської ентомологічної станції); відділ мікології та прикладної ботаніки (завідувач – колишній асистент по кафедрі ботаніки Краківського університету – Й. М. Тржебинський). До 1910 р. штат станції суттєво розширився завдяки помічникам ентомолога Помаського та міколога Татарова, лаборантів і практикантів Брагіної, Трусової, Л'Етьєна, Сохацького та ін.

Співробітники майже щорічно проводили публічні безкоштовні читання з демонстраціями станційних колекцій шкідників (зазвичай в аудиторіях Київського відділення Імператорського Російського технічного товариства, Київського землеробського синдикату або безпосередньо на Смілянській станції та її полях); брали участь у низці галузевих з'їздів; консультували щодо встановлення видів шкідників, поширення методів, засобів і приладів для боротьби зі шкідниками і хворобами; здійснювали огляди бурякових посівів в ентомологічному й фітопатологічному відношеннях у близьких

і віддалених від станції районах Київської губ. Станцію часто відвідували студенти й викладачі Ново-Олександрійського інституту сільського господарства і лісівництва, Стебутівських сільськогосподарських курсів, Новоросійського університету й місцевих навчальних закладів. Є дані про відвідування співробітниками (зокрема, Є. М. Васильєвим і Й. М. Тржебинським) подібних установ Санкт-Петербургу та Любліна.

У відділі ентомології і прикладної зоології Васильєвим, Помаським, Брагіною вивчалися хімічні засоби боротьби з комахами та механічні – з метеликами-совками: проводилися досліди з протруювання комах-шкідників розчином хлористого барію, знищення личинок озимої совки (у Черкаському, Звенигородському, Васильківському і Київському повітах), капустяної совки, личинок дротянки, досліди впливу солей і замочування насіння буряка і кукурудзи на їхню здатність до пророщення, вивчалася біологія горохового довгоносика. 7 травня 1910 р. станцією проведено I конкурс кінних пульверизаторів (Отчет о деятельности..., 1911, с. 24), на якому були представлені пульверизатори від установ (заводів і дослідних станцій) фактично всієї Київської губ. Організаторами конкурсу надано низку рекомендацій щодо вдосконалення як кінних, так і ручних пульверизаторів.

У відділі мікології та прикладної ботаніки Тржебинський, Татаров і Трусова займалися вивченням хвороб буряків – причин загнивання коренів, безпліддя пагонів, дослідженням коренеїда тощо, проводили досліди з протравлювання розчином формаліну насіння пшениці, ячменю, кукурудзи, готували колекції та гербарії. Зокрема, відомо про фітопатологічний гербарій. Гербарій квіткових рослин до 1910 р. нараховував понад 700 видів; у 1909 р. закладено особливий гербарій – пагонів бур'янів (Отчет о деятельности..., 1911, с. 62). У музеї станції зберігалися мікроскопічні препарати грибів-паразитів і хвороб рослин; зразки коріння нормальних і безплідних бурякових висадок, а також заражених хворобами; препарати заражених рослин тощо.

У 1912–1913 рр. мікологічний відділ (після від'їзду Й. М. Тржебинського до Польщі) очолював фітопатолог і міколог, професор Людвіг Грабовський (займався дослідженням грибкових хвороб сільськогосподарських рослин, зокрема Київської та Подільської губ.), з 1913 р. – визнаний фахівець міколого-флористичного напрямку Г. С. Неводовський. Саме він згодом, після Є. М. Васильєва, став завідувачем станції, перебуваючи на цій посаді аж до її ліквідації в 1924 р. (тоді ж мікологічний відділ влився до структури Миронівської дослідно-селекційної станції як лабораторія фітопатології (Гамалія, 2007, с. 258)).

У 1914 р. установа отримала назву Смілянської мікоентомологічної станції, зважаючи на зміну акценту досліджень – мікологія з ухилом до фітопатології.

До цього часу напрями діяльності ентомологічного відділу були значно розширені у зв'язку з працевлаштуванням там нових фахівців: практикантки М. Г. Богоявленської, яка, окрім вивчення фауни шкідників буряка, займалася також дослідженням біології та екології земляних бліх, відкривши в результаті двох паразитів із двокрилих – тахін; агронома Б. А. Трженсовського, який вивчав шкідника бурякових посівів – сірого довгоносика; практикантів О. М. Щербакова, В. М. Костинського (досліджували травневу мушку та ріпакового пильщика); препаратора С. М. Сохацького (проводив боротьбу з мишами-полівками і вивчав вплив тютюнового пилу на проростання пагонів озимої пшениці) (Отчет о деятельности..., 1915, с. 3, 4, 5).

Завідувач станції Є. М. Васильєв у 1914 р. долучався як голова до роботи Організаційного комітету зі скликання II Всеросійського з'їзду діячів прикладної ентомології; обговорення Статуту запланованого до заснування згаданого вище «Російського товариства діячів з прикладної ентомології» (загалом статут товариства був затверджений 12 березня 1915 р., а відкриття осередку фактично відбулося 21 листопада того ж року (Васильєв, 1916, с. 2)); виступав з низкою доповідей («Про можливість мати однокінні пульверизатори російського виробництва», «Про запаси хлористого барію в Росії», «Про досліди Станції з хромовоокислим свинцем») на обласній ентомологічній нараді 20–21 вересня 1914 р. при Харківській губернській земській управі. Виголосивши

31 жовтня 1914 р. на засіданні Подільського товариства сільського господарства доповідь «До питання про навалу мишей у Подільській губ. і міри боротьби з нею», Є. М. Васильєв ініціював відкриття при відділі рільництва зазначеного товариства «Мікоентомологічного бюро» з районом діяльності на всю губернію (Отчет о деятельности..., 1915, с. 6). Учений брав активну участь в обговоренні питання боротьби з мишами-полівками, яке гостро стояло в 1914–1915 рр. у Київській, Волинській і Подільській губ. У результаті ухвалено рішення про боротьбу з гризунами бактеріологічним методом – із застосуванням культур бактерій Мережковського. За сприяння Є. М. Васильєва налагоджено тісну співпрацю Смілянської мікоентомологічної станції з Ентомологічним відділом Салгирської дослідної плодової станції (Кримської) під керівництвом С. А. Мокржецького.

Тож після заснування Смілянської ентомологічної станції (у 1901 р.), яка спеціалізувалася на вивченні шкідників і хвороб переважно цукробурякових господарств, ентомологічна станція у Києві, відкрита у 1903 р. з ініціативи Київського землеробського синдикату (інша назва осередку – Південно-Російське товариство заохочення землеробства і сільської промисловості) (ЦДІАК. Ф. 718, оп. 1, спр. 4, арк. 173), представила ширший спектр напрямів науково-дослідної діяльності. У 1913 р. після створення при ній мікологічного відділу станція з ентомологічної була перейменована на «Станцію по боротьбі зі шкідниками рослин». 25 липня 1913 р. затверджено новий Статут, у якому прописувалися завдання установи, що полягали у «сприянні сільському господарству Південно-Західного краю у справі боротьби зі шкідниками як із царства тварин, так і рослин. ...станція займається вивченням способів життя місцевих шкідників рільництва, луківництва, садівництва, городництва, лісівництва, виноградарства тощо, напрацьовує способи боротьби з ними... Консультації з питань боротьби зі шкідниками проводяться станцією безкоштовно» (Казановський, 1914, с. 3, 12). Її вважають першою в усій Російській імперії установою подібного типу (Демуз, & Чалаван, 2023, с. 177; Демуз, 2023, с. 149).

Першим завідувачем станції став В. П. Поспелов. У 1913 р., після його переїзду та реорганізації станції, її очолив фахівець Департаменту землеробства, приват-доцент Київського університету Св. Володимира, згодом – завідувач Дніпровської біологічної станції (сьогодні – Інститут гідробіології НАН України), фітопатолог і альголог В. І. Казановський, автор низки праць із систематики і цитології водоростей, морфології та цитології грибів, зокрема паразитів, поширених у Подільській і Київській губ. У той час на станцію прибув як старший інструктор тоді ще молодий Є. В. Звірозомб-Зубовський (ЦДІАК. Ф. 718, оп. 1, спр. 10, арк. 9) (згодом – багаторічний очільник Всесоюзного й Українського ентомологічних товариств). Там працювали також завідувач ентомологічним відділенням В. В. Добровлянський, ентомолог і препарататор Д. І. Лісовий, фітопатолог М. І. Луговий, а також практиканти від профільного міністерства.

В Ентомологічному відділенні станції проводилися дослідження над шкідниками рільництва (озимої совки, шведської і гесенської мушок, земляної блошки) і садівництва (яблуневої листовертки і хруща) Київської губернії. Досліди ставилися у плодкових садах Києва, Мошно-Городищенському маєтку Балашової, Тальнівському маєтку княгині Довгорукої (ЦДІАК. Ф. 718, оп. 1, спр. 10, арк. 10). Результати цих досліджень узагальнено в статті В. Добровлянського «Спостереження над шкідниками рільництва і садівництва, здійснені ентомологічним відділенням Київської станції по боротьбі зі шкідниками рослин у 1913 році» (журн. «Хозйство», № 10, 1913) (Казановський, 1914, с. 5). Перу В. Добровлянського належать також праці «Луговий метелик *Phlyctaenodes (Botys) sticticalis* L. І міри боротьби з ним» та «До біології попелиці плодкових дерев і ягідних кущів» (Казановський, 1914, с. 7), видрукувані в цей період.

У 1912 і в наступних роках, за розробленою В. П. Поспеловим програмою, проведено досліди штучного розведення яйцеїда *Pentarthron semblidis* Aur. в яєчках озимої совки. Крім того, організовувалися досліди виловлювання метеликів озимої совки в Тальнівському маєтку; поставлено показові досліди по боротьбі з ховраками на селянських полях та ін.

Мікологічним відділом станції з моменту заснування проводилися спостереження за грибовими шкідниками: зокрема, над «сосновим вертуном», пеоном, влаштовувалися досліди протруювання зерна формаліном за допомогою машини Гейда та клубочків буряка посередництвом формаліну для знищення мікроорганізмів шкідниками (ЦДІАК. Ф. 718, оп. 1, спр. 9, арк. 19). У 1913 р. розпочалися спостереження за поширенням паразитного грибка та боротьбу з ним (ЦДІАК. Ф. 718, оп. 1, спр. 10, арк. 11 зв.). Подібні досліди проводилися В. І. Казановським, М. І. Луговим та іншими фахівцями в Ботанічному саду Університету Св. Володимира, розплідниках київських лісництв, у приватних маєтках Київської і Подільської губ. Зокрема, М. І. Луговий відзначився активною публікаційною діяльністю, оприлюднивши статті «Американська борошниста роса агрусу», «Рак плодового дерева», «Повінь у Криму та її наслідки для плодкових садів», «Матеріали для вивчення впливу зими 1910–1911 року на плодів насаджень Криму» (Казановский, 1914, с. 11).

При станції в 1913 р. засновано новий періодичний друкований орган: «Праці Київської станції по боротьбі зі шкідниками рослин», видрукувані в 1913 р. (Вип. 1) і 1914 (Вип. 2, 3), у яких вміщено, зокрема, дослідження М. Лугового «Фізіологічне значення осіннього поливання плодкових дерев» і «До питання про бічну провідність деревини у зв'язку з позакореневим живленням рослин», К. Шишкіна «Спостереження над перетворенням соснового шовкопрада, *Dendrolimus pini* L.», Є. Звірозомб-Зубовського «Златка *Agrilus hastulifer* Ratzeb. Спосіб життя і боротьба з нею» і «Досліди боротьби з личинками хруща посередництвом сірчистого вуглецю» та ін.

У серпні 1913 р. станція взяла участь в організації I Всеросійського з'їзду діячів прикладної ентомології в Києві, на якому присутніми були 40 учасників, заслухано понад 20 доповідей (ЦДІАК. Ф. 718, оп. 1, спр. 10, арк. 10). Станція мала власну фахову бібліотеку.

Висновки. Науково-дослідна діяльність ентомологічних станцій Київської губернії – зокрема, Смілянської ентомологічної (мікоентомологічної) та Київської ентомологічної (Станції по боротьбі зі шкідниками рослин), відкритих, відповідно, у 1901 і 1903 рр., не лише сприяла активізації фітопатологічних досліджень, а й насамперед стимулювала захист сільськогосподарських культур від шкідників у т. зв. Південно-Західному краї – Київській, Волинській та Подільській губерніях України. І хоча в науковій літературі Київську ентомологічну станцію називають першою з подібних установ у всій Російській імперії, відзначимо, що першою розпочала свою роботу все ж таки Смілянська ентомологічна станція, хоч і з дещо вужчим спектром діяльності. Так, станція в м. Сміла спеціалізувалася на вивченні шкідників і хвороб переважно цукробурякових господарств, тоді як станція в м. Київ – шкідників рільництва, лукивництва, садівництва, городництва, а також лісівництва та виноградарства. Під керівництвом відомих учених-ентомологів, мікологів, фітопатологів В. П. Поспелова, В. І. Казановського, Є. М. Васильєва, Й. М. Тржебинського та Г. С. Неводовського не лише вивчалася морфологія і систематика цілої низки шкідників, а й були розроблені агротехнічний, хімічний та біологічний методи боротьби з ними.

Окрім науково-дослідної роботи, на ентомологічних станціях проводили безкоштовне визначення шкідників на запити місцевого населення, популяризували способи боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур, читали лекції на курсах ентомології та садівництва, співробітники станцій брали участь у з'їздах, виставках тощо, формували колекції, гербарії та відкривали книгозбірні.

Саме ентомологічним станціям Київської губ. належить пальма першості у проведенні галузевих досліджень і практичному впровадженні здобутків сільськогосподарської ентомології у практику. Завдяки, зокрема, їхнім заслугам і успішній діяльності, столична губернія на початку XX ст. перетворилася на центр ентомологічних досліджень усієї імперії, де скликалися всеросійські з'їзди ентомологів, згодом було засновано Всеросійське товариство діячів прикладної ентомології (1915 р.) та друкувався відомий навіть за межами імперії галузевий періодичний орган – «Ентомологічний вісник» (1912–1914 рр.). Враховуючи досвід Смілянської та Київської станцій, згодом були засновані інші галузеві

науково-дослідні осередки: відділ сільськогосподарської ентомології Полтавської дослідної сільськогосподарської станції (1910 р.), відділи ентомології та фітопатології Харківської дослідної сільськогосподарської станції (1913 р.), відділи фітопатології та ентомології Одеської станції виноградарства та виноробства (1916 р.) та ін.

Джерела та література

- Васильев, Е. М.** (1916). Отчет о деятельности энтомологического отделения мико-энтомологической опытной станции в г. Смела за 1915 год: научное издание. Киев: Тип. Р. К. Лубковского, 49 с.
- Гамалія, В. М.** (2007). Історія заснування та діяльності Смілянської ентомологічної станції. *Наука та наукознавство*, № 4. Додаток, С. 254–259.
- Демуз, І. О.** (2023). Громадські об'єднання вчених-ентомологів України XIX – початку XXI ст. *Науково-інноваційний розвиток агровиробництва як запорука продовольчої безпеки України: вчора, сьогодні, завтра: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 19–20 квітня 2023 р.* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», С. 148–152.
- Демуз І. О., Чалаван, В. А.** (2023). Сільськогосподарські товариства на теренах України у 1920-х рр. – XXI ст.: моногр. / НААН; ННСГБ; наук. ред. В. А. Вергунов. Київ: Талком, 280 с.
- ІА НБУВ – Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.
- Казановский, В., Добровлянский, В.** (1914). Отчет о деятельности Киевской станции по борьбе с вредителями растений при Южно-Русском Обществе Поощрения Земледелия и Сельской Промышленности за 1913 год. Киев: Типо-литография Т-ва «Печатня С. П. Яковлева», 15 с.
- Мамрай, В.** (2024). Організація захисту рослин від шкідників і хвороб в Україні (кінець XIX ст. – початок 1930-х рр.). *Історія науки і біографістика*, № 1, С. 51-65. doi.org/10.31073/istnauka202401-04
- Отчет о деятельности энтомологического отделения мико-энтомологической опытной станции Всероссийского общества сахарозаводчиков за 1914 год:* научное издание. (1915). Киев: Тип. Р. К. Лубковского, 74 с.
- Отчет о деятельности энтомологической станции Всероссийского общества сахарозаводчиков за 1910 год.* (1911). Киев: Тип. Р. К. Лубковского, 63 с.
- Трускавецька, І.** (2014). Розвиток ентомологічних досліджень на теренах України (кінець XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія, Вип. 1 (3), С. 110–113.
- ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- Чалаван, В. А.** (2024). Київський землеробський синдикат (1894–1919 рр.): основні напрями діяльності для потреб сільського господарства на теренах України. *Емінак*, № 2 (46), С. 330–343. https://doi.org/10.33782/eminak2024.2(46).724

References

- Vasilev, E. M.** (1916). Otchet o deyatel'nosti entomologicheskogo otdeleniya miko-entomologicheskoy opyitnoy stantsii v g. Smela za 1915 god: nauchnoe izdanie [Report on the activities of the entomological department of the myco-entomological experimental station in the city of Smela for 1915: scientific publication]. Kiev: Tip. R. K. Lubkovskogo, 49 s. [in Russian].
- Hamaliia, V. M.** (2007). Istoriia zasnuvannia ta diialnosti Smilianskoi entomolohichnoi stantsii [History of the foundation and activities of the Smila Entomological Station]. *Nauka ta naukoznastvo*, 4, 254–259. [in Ukrainian].
- Demuz, I. O.** (2023). Hromadski obiednannia vchenykh-entomolohiv Ukrainy XIX – pochatku XXI st. [Public associations of entomological scientists of Ukraine in the 19th and early 21st centuries]. *Naukovo-innovatsiyni rozvytok ahrovyrobnytstva yak zaporuka prodovolchoi bezpeky Ukrainy: vchora, sohodni, zavtra: materialy III Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, Kyiv, 19–20 kvitnia 2023 r.* [Scientific and innovative development of agricultural production as a guarantee of food security of Ukraine: yesterday, today, tomorrow: materials of the 3rd All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, Kyiv, April 19-20, 2023]. Vinnytsia: TOV “TVORY”, 148–152. [in Ukrainian].
- Demuz I. O., Chalavan, V. A.** (2023). Silskohospodarski tovarystva na terenakh Ukrainy u 1920-kh rr. – XXI st.: monohr. [Agricultural societies on the territory of Ukraine in the 1920s – 21st century: monograph.]. Kyiv: Talkom, 280 s. [in Ukrainian].
- ІА НБУВ – Instytut arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [Institute of Archival Studies of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine].

- Kazanovskiy, V., Dobrovlyanskiy, V.** (1914). Otchet o deyatelnosti Kievskoy stantsii po borbe s vreditelyami rasteniy pri Yuzhno-Russkom Obschestve Poobreniya Zemledeliya i Selskoy PromIshlennosti za 1913 god [Report on the activities of the Kyiv station for combating plant pests at the South Russian Society for the Acquisition of Agriculture and Rural Industry for 1913]. Kiev: Tipo-litografiya T-va "Pechatnya S. P. Yakovleva", 15 s. [in Russian].
- Mamrai, V.** (2024). Orhanizatsiia zakhystu roslyn vid shkidnykiv i khvorob v Ukraini (kinets XIX st. – pochatok 1930-kh rr.) [Organization of plant protection against pests and diseases in Ukraine (end of the 19th century – beginning of the 1930s)]. *Istoriia nauky i biohrafistyka*, 1, 51–65. doi.org/10.31073/istnauka202401-04 [in Ukrainian].
- Otchet o deyatelnosti entomologicheskogo otdeleniya miko-entomologicheskoy opyitnoy stantsii Vserossiyskogo obschestva saharozavodchikov za 1914 god: nauchnoe izdanie** [Report on the activities of the entomological department of the myco-entomological experimental station of the All-Russian Society of Sugar Manufacturers for 1914: scientific publication]. (1915). Kiev: Tip. R. K. Lubkovskogo, 74 s. [in Russian].
- Otchet o deyatelnosti entomologicheskoy stantsii Vserossiyskogo obschestva saharozavodchikov za 1910 god** [Report on the activities of the entomological station of the All-Russian Society of Sugar Manufacturers for 1910]. (1911). Kiev: Tip. R. K. Lubkovskogo, 63 s. [in Russian].
- Truskavetska, I.** (2014). Rozvytok entomolohichnykh doslidzhen na terenakh Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [Development of entomological research in Ukraine (late 19th – early 20th centuries)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriia*, 1 (3), 110–113. [in Ukrainian].
- TsDIAK – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv].
- Chalavan, V. A.** (2024). Kyivskyi zemlerobskyi syndykat (1894–1919 rr.): osnovni napriamy diialnosti dlia potreb silskoho hospodarstva na terenakh Ukrainy [Kyiv Agricultural Syndicate (1894–1919): Main Areas of Activity for Needs of Agriculture in Ukraine]. *Eminak*, 2 (46), 330–343. [https://doi.org/10.33782/eminak2024.2\(46\).724](https://doi.org/10.33782/eminak2024.2(46).724) [in Ukrainian].

Дата надходження статті: 18.07.2025

Дата прийняття статті: 27.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025

Оксана ГОРБАЧИК

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (oksa7803@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6671-2025>

Бібліографічний опис статті: Горбачик, О. (2025). Американська місія В. Моргана Шустера як чинник у міжнародних відносинах Ірану на початку XX століття. *Українські історичні студії*, 18 (60). 98–104. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.11>

АМЕРИКАНСЬКА МІСІЯ В. МОРГАНА ШУСТЕРА ЯК ЧИННИК У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ІРАНУ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Анотація. Метою дослідження є з'ясування змісту, обставин і наслідків діяльності В. Моргана Шустера в Ірані 1911 року як представника американської фінансової місії, а також аналіз її впливу на внутрішньополітичну ситуацію в країні та міжнародні відносини Ірану з великими державами на початку XX століття.

Методологія дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує історико-порівняльний, системний і джерелознавчий методи. Застосовано аналіз дипломатичних документів, мемуарів Шустера, преси і наукової літератури для вивчення впливу місії на внутрішню політику Ірану та реакцію великих держав.

Наукова новизна статті полягає в комплексному аналізі впливу місії В. Моргана Шустера на зовнішньополітичне становище Ірану в контексті геополітичного протистояння великих держав, зокрема Росії та Великої Британії, а також у висвітленні американського чинника як нової сили в регіоні на тлі конституційних перетворень і трансформації іранської державності на початку XX століття.

Висновки. Американська місія В. Моргана Шустера в Ірані на початку XX століття стала яскравим прикладом нетипового втручання США у справи Середнього Сходу в період, коли регіон перебував під значним впливом європейських імперій. Запрошення Шустера на посаду генерального фінансового радника Ірану в 1911 р. стало не лише спробою перської Конституційної революції модернізувати фінансову систему, а й важливим кроком до зміцнення суверенітету країни. Активна позиція американця, його прагнення впорядкувати податкову систему та обмежити свавілля місцевих феодалів викликали опір з боку Росії та Великої Британії, які розглядали Іран як зону свого впливу. Місія Шустера, хоч і була достроково припинена під тиском великих держав, підсилила національне самоусвідомлення іранців та заклала підвалини для подальших спроб реформ. З міжнародного погляду, ця подія засвідчила перші ознаки зростання ролі США як гравця в глобальній політиці, а також розкрила складну динаміку впливів у регіоні між новими і старими імперіями. Так, місія Шустера стала вагомим чинником у розвитку ірано-американських відносин і важливим епізодом у міжнародній історії Ірану.

Ключові слова: місія Шустера, Іран, США, Велика Британія, Росія.

Oksana HORBACHYK

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of the World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (oksa7803@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6671-2025>

To cite this article: Horbachyk, O. (2025). Amerykanska misiia V. Morhana Shustera yak chynnyk u mizhnarodnykh vidnosynakh Iranu na pochatku XX stolittia [The American mission of W. Morgan Shuster as a factor in Iran's international relations at the beginning of the 20th century]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18 (60). 98–104. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.11> [in Ukrainian].

THE AMERICAN MISSION OF W. MORGAN SHUSTER AS A FACTOR IN IRAN'S INTERNATIONAL RELATIONS AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Summary. *The purpose of the study is to clarify the content, circumstances, and consequences of V. Morgan Shuster's activities in Iran in 1911 as a representative of the American financial mission, as well as to analyze its impact on the domestic political situation in the country and Iran's international relations with major powers at the beginning of the 20th century.*

The research methodology is based on an interdisciplinary approach that combines historical-comparative, systematic, and source-based methods. An analysis of diplomatic documents, Shuster's memoirs, the press, and scientific literature was used to study the mission's impact on Iran's domestic politics and the reaction of major powers.

The scientific novelty of the article lies in a comprehensive analysis of the impact of Morgan Shuster's mission on Iran's foreign policy situation in the context of the geopolitical confrontation between the great powers, in particular Morgan Shuster's mission on Iran's foreign policy situation in the context of the geopolitical confrontation between the great powers, in particular Russia and Great Britain, as well as in highlighting the American factor as a new force in the region against the backdrop of constitutional reforms and the transformation of Iranian statehood in the early 20th century.

Conclusions. *V. Morgan Shuster's American mission to Iran at the beginning of the 20th century was a striking example of atypical US intervention in the Middle East at a time when the region was under the significant influence of European empires. Shuster's appointment as Iran's chief financial advisor in 1911 was not only an attempt by the Persian Constitutional Revolution to modernize the financial system, but also an important step toward strengthening the country's sovereignty. The American's active stance, his desire to streamline the tax system and limit the arbitrariness of local feudal lords, provoked resistance from Russia and Great Britain, which considered Iran to be their sphere of influence. Although Shuster's mission was prematurely terminated under pressure from the great powers, it strengthened the national consciousness of Iranians and laid the foundation for further attempts at reform. From an international perspective, this event showed the first signs of the growing role of the US as a player in global politics and revealed the complex dynamics of influence in the region between the new and old empires. Thus, Shuster's mission became an important factor in the development of Iranian-American relations and an important episode in Iran's international history.*

Key words: *Shuster mission, Iran, US, UK, Russia.*

Постановка проблеми. Початок XX століття став періодом гострих трансформацій у міжнародних відносинах Середнього Сходу, зокрема Ірану, де перехрестя інтересів Російської імперії, Великої Британії та Сполучених Штатів створювало напружену геополітичну ситуацію. У цьому контексті поява американського фінансиста В. Моргана Шустера в Ірані в 1911 році не лише відзначилася як приклад втручання з боку третьої, формально нейтральної держави, а й засвідчила нову форму участі США в глобальній політиці, зокрема через

«м'яку силу» та фінансово-адміністративні механізми. Призначення Шустера скарбником Ірану відбулося на тлі конституційної революції, що прагнула модернізувати країну та вивести її з-під контролю іноземних держав. Однак діяльність Шустера викликала різку реакцію з боку Росії та Британії, які побачили в американській місії загрозу своєму впливу. Проблема полягає в недостатньому висвітленні цієї місії як чинника не лише внутрішньої модернізації, а й ширшої конфігурації міжнародних відносин. Тому дослідження спрямоване на вивчення ролі американської місії Шустера в контексті боротьби за геополітичний вплив у Персії та початкових проявів американського інтервенціонізму.

Аналіз досліджень виявляє різносторонній підхід дослідників різних країн. Американські науковці, здебільшого акцентують увагу на ролі місії Шустера в контексті розширення американського впливу на Середньому Сході. Вони досліджують, як дипломатична діяльність Шустера сприяла формуванню нових політичних і економічних зв'язків між США та Іраном, розглядаючи його місію як проєкт «м'якої сили» на тлі глобальної конкуренції імперій (Ч. Томпсон, Х. Мюррей). Важливим джерелом для розуміння політичних процесів і міжнародних відносин Ірану на початку XX століття є мемуари самого В. Моргана Шустера. Вони дають унікальний погляд на американську місію в Персії, відображають конфлікти імперій і вплив зовнішніх сил на регіон.

Іранська історіографія акцентує увагу на конфліктах, що виникли внаслідок діяльності Шустера, які згодом вплинули на політичну кризу 1911 року та посилили напруження у відносинах Ірану з Росією та Британією (М. Бонакдарян, Е. Шахгасемі).

Українські дослідження з теми діяльності В. Моргана Шустера в Ірані на початку XX ст. є фрагментарними і здебільшого обмежуються згадками в ширших працях про міжнародні відносини чи місіонерську діяльність. Це пояснюється недостатньою доступністю архівних матеріалів і малою увагою до американського місіонерства в ірано-американському контексті.

Метою статті є з'ясування змісту, обставин і наслідків діяльності В. Моргана Шустера в Ірані 1911 року як представника американської фінансової місії, а також аналіз її впливу на внутрішньополітичну ситуацію в країні та міжнародні відносини Ірану з великими державами на початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. На початку XX століття Іран був втягнутий у боротьбу на два фронти. З одного боку, іранці боролися за збереження національної незалежності в умовах дедалі більшого колоніального тиску. Геополітичне значення Ірану зробило його центральним об'єктом колоніальної «Великої гри» між Росією та Великою Британією. Врешті-решт, у серпні 1907 року дві великі держави вирішили розділити Іран на сфери впливу; угода закріпила російське панування на півночі та британське панування на півдні Ірану (Balaghi, 2013).

З іншого боку, всередині Ірану тривала боротьба, оскільки країна переживала конституційну революцію (1905–1911). У той час населення страждало від гострої інфляції – ціна на хліб зросла на 90 %, а на цукор – на 33 %. Інфляція була спричинена поєднанням поганого врожаю, епідемії холери та раптового порушення торгівлі на півночі, викликаного російсько-японською війною 1905 року та подальшими потрясіннями в царській імперії (Abrahamian, 2008, s. 42).

Суперечка щодо цін на цукор зрештою спровокувала перші публічні протести цієї революції. У 1905 році губернатор Тегерану за відмову знизити ціни наказав застосувати щодо деяких торговців цукром «бастінадо» (середньовічне тілесне покарання палками). Група торговців, ремісників і мулл використала практику «бест» (давній мусульманський звичай права на притулок від шахського переслідування у священних місцях) у мечеті Тегерана. Урядовці розігнали групу, яка потім сховалася у святині на півдні Тегерана (Balaghi, 2013). Навіть старі й консервативні хани племені Каджар змирилися з безнадійною ситуацією і в жовтні 1907 року порадили шаху ратифікувати конституцію (Abrahamian, 1982, s. 92). Мозаффаред-Дін шах Каджар (правив у 1896–1907 роках) зрештою погодився на вимоги протестуваль-

ників і в серпні 1906 року підписав указ про скликання національних зборів, які в жовтні того ж року розробили проєкт конституції. Шах помер у січні 1907 року, всього через п'ять днів після ратифікації нової конституції. У результаті Іран став конституційною монархією з обмеженою королівською владою і виборним парламентом, або Меджлісом (*American-Iranian Dialogues...*, 2021, s. 34).

Варто зазначити, що Іранська революція (1905–1911) була першим масовим демократичним рухом в ісламському світі (*American-Iranian Dialogues...*, 2021, s. 33). Прихильники нового уряду розраховували, що меджліс покладе край корупції послідовних монархів, які експлуатували ресурси Ірану для особистої вигоди і дозволили Росії та Великій Британії домінувати в економіці країни (Brown, 2016). У цій ситуації Іран сподівався, що Німеччина візьме на себе роль третьої сили у справі його підтримки в міжнародних інтересах, але в 1910 році Потсдамська угода між Росією та Німеччиною чітко визначила, що Німеччина не буде конфліктувати з Росією щодо Ірану (Muhl, 1985, s. 18).

Тому впродовж листопада та грудня 1910 року серед депутатів Меджлісу почала обговорюватися ідея залучення фінансових адміністраторів зі Сполучених Штатів, сподіваючись, що посадовці, вільні від будь-якого європейського впливу, зможуть досягти певних практичних результатів у реорганізації архаїчної та хаотичної фінансової системи Персії (Bonakdarian, 1999, s. 10).

Від початку XIX століття інтерес Вашингтона до Ірану майже повністю обмежувався турботою про благополуччя американських пресвітеріанських місіонерів, які прибули до Ірану в 1830-х роках. З іншого боку, Тегеран розглядав США як потенційну опору, яка могла би протистояти британському та російському впливу в Ірані. Ще в 1888 році під час своєї першої аудієнції в президента Гровера Клівленда іранський представник у Вашингтоні закликав до створення американо-іранського союзу проти постійного втручання Великої Британії та Росії в іранські справи. З огляду на відсутність на той час американського імперіалізму на Близькому Сході та незважаючи на посилення імперської агресії США в Латинській Америці, Східній Азії в останні роки XIX століття, іранські націоналісти вважали США доброзичливою імперською державою, яка не схильна порушувати суверенітет Ірану (Bonakdarian, 1999, s. 10).

Унаслідок дедалі більших настроїв на користь зближення зі Сполученими Штатами, перський уряд через свого міністра закордонних справ Хусейна Кулі-хана 25 грудня 1910 року надіслав відповідні інструкції перській місії у Вашингтоні. Інструкції містили настанови щодо налагодження, спільно з тодішнім державним секретарем США Філандером Ноксом, належного зв'язку з американськими фінансовими діячами задля можливої американо-іранської співпраці. Попередні домовленості передбачали працевлаштування на три роки, за умови затвердження парламентом, американського експерта на посаді генерального скарбника для реорганізації та проведення збору й розподілу доходів; одного інспектора для нагляду за фактичним збором у провінціях, а також одного директора для організації та проведення прямого оподаткування (Shuster, 1912, s. 3–4).

Водночас перський уряд звернувся до президента США Вільяма Говарда Тафта з проханням про технічну допомогу в реорганізації своєї фінансової системи. Очільником місії американських експертів до Тегерана обрано 34-річного Вільяма Моргана Шустера (1877–1960) відомого американського юриста і фінансиста (*William Morgan Shuster...*, 2025). Членами його групи стали Ф. З. Кернс, якого було призначено директором Податкового управління; Чарльз І. Маккаскі, інспектор провінційних доходів; Ральф В. Гіллз, начальник Системи бухгалтерського обліку та аудиту; Брюс К. Дікі, інспектор Податкового управління (Thompson, 1911).

Так, хоча Сполучені Штати й не відігравали центральної ролі в іранських справах у цей період, проте декілька американців, переважно місіонери та вищезгадані фінансові експерти, все ж таки взяли участь у революції і, як наслідок, сформуvalи погляди американців та іран-

ців одне про одного. Вочевидь, найвпливовішим із цих американців став В. Морган Шустер, який очолив невелику групу американців, що надавали консультації конституціоналістському Ірану в його спробах реформувати фінансову систему в останній рік революції (*American-Iranian Dialogues...*, 2021, s. 33).

12 травня 1911 року Шустер і члени групи прибули до Тегерана, де в їх розпорядження було надано Атабак-парк, розкішний і гарний маєток, який раніше був резиденцією прем'єр-міністра з таким ім'ям. Упродовж кількох днів після прибуття в цю країну, з якою він був зовсім не знайомий, Шустер більшу частину часу проводив на нарадах з різними міністрами, членами кабінету міністрів та видатними депутатами Меджлісу (Murray, 1941, s. 11).

Шустер з моменту прибуття знав, що Росія, друг Мохаммеда Алі Шаха (правив у 1907–1909 роках), була особливо незадоволена його присутністю. Вона доклала всіх зусиль, щоб утримати його подалі від певних «сумнозвісних членів парламенту», але водночас не висловлювала публічних заперечень проти працевлаштування громадянина США перським урядом. Велика Британія також неохоче погодилася на проєкт Шустера. Обидві країни очікували, що він відвідає їхні посольства після прибуття, і постійно щодо цього надсилали повідомлення. Але Шустер поставився до них прохолодно і стверджував, що, як посадовець перського уряду, він не зобов'язаний робити «перші візити» до когось (Brown, 2016).

У центрі занепокоєння іноземних посольств був «фінансовий закон» Шустера, який він готувався представити меджлісу. Після його ухвалення Шустер контролював би розподіл усіх державних коштів і мав би повноваження розглядати всі запити на оплату, включно із запитами від іноземних держав. На думку Шустера, більшість іноземного дипломатичного корпусу в Тегерані, разом із групою іноземних експертів, країни яких вони представляли, дедалі більше наближала Іран до банкрутства (Brown, 2016).

Урешті, 13 червня 1911 року меджліс ухвалив закон, який наділяв генерального скарбника (Шустера) контролем над усіма доходами та виключним правом підписувати чеки на державні кошти. До цього часу чеки на митні кошти виписував бельгійський директор митниці Джозеф Морнар. Він відмовився визнати новий закон і заявив, що все ще має це право. Однак чеки, підписані ним, були відхилені Імперським банком Персії, англійською корпорацією, яка управляла значною частиною державних коштів. Ці чеки були призначені для виплати зарплат співробітникам митниці. Шустер негайно випустив дублікати, які банк прийняв (Thompson, 1911).

Згодом бельгійське посольство оголосило, що не дозволить бельгійським працівникам митниці, які становлять значну частину персоналу, працювати під керівництвом Шустера. Російський міністр пішов ще далі й заявив, що він скорше задіятиме росіян для управління митницею, аніж підкориться одноосібному контролю Шустера. Проте банки підтримали його, і росіяни та бельгійці були безсилі. Тож справа затягнулася, аж поки 6 листопада російський уряд не висунув Персії ультиматум, погрожуючи тим, що в разі невиконання його вимог Росія «окупує провінції Гілян і Мазандаран на півночі Персії, що межують з Каспійським морем» (Thompson, 1911).

Привід для війни виник через інцидент 9 жовтня, коли Національна рада вирішила конфіскувати майно Шоа Ос-Салтане брата колишнього шаха через його сприяння контрреволюції (підтриманої Росією). Коли жандарми були відправлені з ордером, щоби конфіскувати власність, вони зіткнулися з опором групи російських козаків на чолі з двома російськими консульськими чиновниками. Жандарми, залякані й пригнічені, відступили; але коли Шустер дізнався про це, він відправив додаткову групу зі ста жандармів на чолі з американцем, які арештували майно (Shuster, 1912, s. 139–152).

Невдовзі перипетії з діяльністю місії Шустера призвели до кризи на урядовому рівні. І в цих умовах частково під тиском Англії, а частково через те, що, здавалося, нічого іншого

не залишалося, уряд вирішив поступитися вимогам Росії. Шустеру було негайно наказано вивести своїх жандармів з проблемного маєтку Шоа-ес-Салтане і передати його російським представникам. Після цього наступним кроком стало вибачення, яке було іншою вимогою. У парадній формі міністр закордонних справ Персії приїхав до російського посольства і висловив бажане вибачення (Murray, 1941, s. 74).

Врешті, у 1911 році британці почали окупувати деякі південні території Ірану. Росіяни також погрожували Ірану, частково щоб захистити свої ринки, частково щоб забезпечити виконання Угоди 1907 року, а частково щоби перешкодити місії Шустера. Росіяни, які в листопаді 1911 року окупували Анзелі та Рашт, висунули Ірану ультиматум із трьох пунктів: звільнення місії Шустера; обіцянка не наймати іноземних радників у майбутньому без згоди Великої Британії та Росії; та виплата компенсації за експедиційні війська в Анзелі та Рашті. Вони погрожували окупувати Тегеран без попередження, якщо ці вимоги не будуть виконані протягом сорока восьми годин (Shahghasemi, 2017, s. 86).

У таких складних зовнішньополітичних умовах панівна коаліція в меджлісі розпалася, а згодом було розпущено меджліс. Після розгону парламенту Іран офіційно пообіцяв усі свої дії узгоджувати з Росією та Англією. 7 січня 1912 року Шустер офіційно подав у відставку. Його робота в Персії закінчилася із сумним результатом, і вже через кілька днів він назавжди залишив Іран (Murray, 1941, s. 78–79).

У підсумку спроби модернізації країни шляхом скасування феодальної системи, аристократичних привілеїв, створення сучасної бюрократії, державної організації для реєстрації актів і власності, проведення фінансових реформ, відокремлення релігійних і політичних обов'язків один від одного завершилися невдачею. Причиною такого результату було те, що активні соціальні сили в системі, особливо духовенство, підприємці, інтелектуали та представники середнього класу, не змогли об'єднатися в єдиний орган проти традиційних еліт, землевласників та їхніх іноземних прихильників (Modernization Process in Iran..., 2017, s. 273).

Єдність і співпраця між землевласниками й інтелектуалами призвели свого часу до поразки Мохаммеда Алі Шаха, а також до відродження деспотизму та провалу програми модернізації в Ірані. Свідченням цього були вигнання американця Моргана Шустера та державний переворот проти другого парламенту. Також конституційний рух страждав від відсутності сумісного та послідовного керівництва. Конституційні священники не мали чіткого уявлення про політичні реформи. Навіть інтелектуали мали недостатні знання про політичну модернізацію та конституційний уряд, оскільки вони лише перекладали конституції європейських країн, як-от Бельгія та Франція, і хотіли застосувати їх в Ірані, не маючи глибокого розуміння справжнього значення конституціоналізму та демократії (Modernization Process in Iran..., 2017, s. 273).

Висновки. Американська місія В. Моргана Шустера в Ірані на початку XX століття стала яскравим прикладом нетипового втручання США у справи Середнього Сходу в період, коли регіон перебував під значним впливом європейських імперій. Запрошення Шустера на посаду генерального фінансового радника Ірану в 1911 році стало не лише спробою перської Конституційної революції модернізувати фінансову систему, а й важливим кроком до зміцнення суверенітету країни. Активна позиція американця, його прагнення впорядкувати податкову систему та обмежити свавілля місцевих феодалів викликали опір з боку Росії та Великої Британії, які розглядали Іран як зону свого впливу. Місія Шустера, хоч і була достроково припинена під тиском великих держав, підсилила національне самоусвідомлення іранців та заклала підвалини для подальших спроб реформ. З міжнародного погляду, ця подія засвідчила перші ознаки зростання ролі США як гравця в глобальній політиці, а також розкрила складну динаміку впливів у регіоні між новими і старими імперіями. Так, місія Шустера стала вагомим чинником у розвитку ірано-американських відносин і важливим епізодом у міжнародній історії Ірану.

Джерела та література

- Abrahamian, Ervand.** (2008). *A History of Modern Iran* City University of New York Published. 228 pp.
- Abrahamian, Ervand.** (1982). *Iran Between Two Revolutions*. New Jersey: Princeton University Press, 562 pp.
- American-Iranian Dialogues** From Constitution to White Revolution, c. 1890–1960s. (2021). Edited by Matthew K. Shannon. Publisher : Bloomsbury Academic. Publication date : November 4, 252 p.
- Balaghi, Shiva. (2013). *A Brief History of 20th-Century Iran*. Publication date 2013. URL: <https://greyartmuseum.nyu.edu/2015/12/a-brief-history-of-20th-century-iran/>
- Bonakdarian, Mansour.** (1999). *U.S.-Iranian relations, 1911–1951*. URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/58235/MESV3-2.pdf>
- Brown, Elliott Roland.** (2016). *Iran's American Friend: William Morgan Shuster*. August 2, URL: <https://iranwire.com/en/society/61929/>
- Brown, Elliott Roland.** (2016). *The American Witness to Iran's Shattered Hopes: William Shuster Morgan*. August 4, URL: <https://iranwire.com/en/society/61931/>
- Modernization Process in Iran: Historical Overview.** Kamyab Shahriari. (2017). *Journal of Social Science Studies* ISSN 2329-9150 2017, Vol. 4, No. 1. Published: January 31, URL: <http://dx.doi.org/10.5296/jsss.v4i1.10206>
- Muhl, Howard James, Jr.** (1985). *Iran and the Big Powers 1900-1953*. The University Of Texas At Austin, URL: <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA154598.pdf>
- Murray, H. F.** (1941). *W. Morgan Shuster in Persia 1911 – 1912* [Master's thesis, Ohio State University], 82 pp. URL: https://etd.ohiolink.edu/acprod/odb_etd/etd/r/1501/10?clear=10&p10_accession_num=osu1186091272
- Shahghasemi, Ehsan.** (2017). *Iranians in the Minds of Americans*. Published: Nova Science Publishers, Inc. Publication date : December 31, 271 pp.
- Shuster, W. Morgan.** (1912). *The Strangling of Persia*. W. Morgan Shuster. New York, The Century Co., 423 p.
- Thompson, Charles Willis.** (1911). *How Russia came to make war on W. Morgan Shuster; The Thirty-four-Year-Old American Who Defied the Czar - He Went to Persia to Save Her from Financial Ruin and Is Upsetting the International Plot for Her Partition*. Nov. 26, URL: <https://www.nytimes.com/1911/11/26/archives/how-russia-came-to-make-war-on-w-morgan-shuster-the.html#>
- William Morgan Shuster.** (2025). *American lawyer and publisher*. Last Updated: May 22, URL: <https://www.britannica.com/biography/William-Morgan-Shuster>

Дата надходження статті: 11.07.2025

Дата прийняття статті: 14.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025

Максим ПОТАПЕНКО

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, вул. Графська, 2, м. Ніжин, Україна, індекс 16600 (dulen@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0000-8892>

Бібліографічний опис статті: Потапенко, М. (2025). Політичне життя поляків Чернігівщини у 1917–1918 роках. *Українські історичні студії*, 18(60). 105–111. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.12>

ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ПОЛЯКІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ В 1917–1918 РОКАХ

Анотація. Мета статті передбачає систематизацію фактів політичного життя поляків Чернігівської губернії впродовж 1917–1918 років із встановленням його регіональних особливостей. При цьому особлива увага звертається на з'ясування регіональних особливостей у ставленні польських політичних сил до українського національного руху. **Методологічною базою** статті є теза про те, що регіональний аспект дослідження польських політичних сил в добу Української революції 1917–1921 років дає змогу глибше зрозуміти динаміку розвитку українсько-польських відносин. Загалом, працюючи над статтею, використано систему загальнонаукових, історичних та спеціальних методів дослідження. Найбільш інтенсивно використовувався історико-системний метод, що дало змогу оцінити співвідношення впливів різних польських політичних сил. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що здійснено спробу комплексного аналізу польського політичного життя на території Чернігівської губернії, яка традиційно залишається на маргінесі уваги дослідників теми, які зосереджені на польському політичному житті в губерніях Правобережної України. **У висновках** стверджується, що 1917–1918 роки були часом найбільшого розвитку політичної активності поляків Чернігівської губернії, чисельність яких через події I Світової війни стрімко зростала завдяки біженцям з Королівства Польського. Ця соціальна особливість зумовлювала те, що першість у політичному житті поляків належала національним демократам – прихильникам ідеології Романа Дмовського. Національні демократи, соціалісти та демократи (прихильники ідеології Юзефа Пілсудського) підтримали український національний рух та його державницькі прагнення. Водночас звертається увага на те, що жодна з польських політичних сил не створили на території Чернігівщини партійних структур, але це не завадило їм брати активну участь у виборах до міських дум та Українських установчих зборів. Завершення I Світової війни й розгортання Української революції зумовило масовий виїзд поляків з Чернігівської губернії, що зумовило стрімке скорочення й без того слабкої соціальної бази польських політичних сил.

Ключові слова: поляки, Чернігівська губернія, Українська революція, політичні сили, біженці, вибори, громадські клуби.

Maksym POTAPENKO

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of Ukrainian History, Nizhyn Mykola Gogol State University, 2, Hraf'ska Str., Nizhyn, Ukraine, postal code 16600 (dulen@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0000-8892>

To cite this article: Potapenko, M. (2025). Politychne zhyttia poliakiv Chernihivshchyny u 1917–1918 rokakh [The Political Life of Poles in the Chernihiv Region in 1917–1918]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18(60). 105–111. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.12> [in Ukrainian].

THE POLITICAL LIFE OF POLES IN THE CHERNIHIV REGION IN 1917–1918

Summary. *The purpose of this article is to systematize the facts of political life of the Polish community in the Chernihiv Governorate during 1917–1918 and to identify its regional features. Particular attention is given to exploring the specific regional attitudes of Polish political forces toward the Ukrainian national movement. The methodological basis of the article relies on the premise that a regional approach to studying Polish political activity during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 offers a deeper understanding of the dynamics of Ukrainian-Polish relations. The research employs a combination of general scientific, historical, and specialized methods. Among these, the historical-systematic method was used most extensively, allowing for an assessment of the influence exerted by various Polish political groups. The scientific novelty of the article lies in its attempt to conduct a comprehensive analysis of Polish political life in the Chernihiv Governorate, a region traditionally overlooked by scholars who have focused primarily on the Right-Bank Ukrainian provinces. The conclusions state that 1917–1918 was the peak period of political activity among Poles in the Chernihiv region, largely due to a rapid increase in their numbers as refugees from the Kingdom of Poland arrived in the aftermath of World War I. This demographic shift resulted in the dominance of National Democrats – supporters of Roman Dmowski's ideology – in the local Polish political sphere. National Democrats, Socialists, and Democrats (aligned with Józef Piłsudski's ideology) all supported the Ukrainian national movement and its state-building efforts. At the same time, it is noted that none of the Polish political forces established formal party structures in Chernihiv region, although this did not prevent them from actively participating in elections to municipal councils and the Ukrainian Constituent Assembly. The end of World War I and the intensification of the Ukrainian Revolution triggered a mass exodus of Poles from the region, which in turn led to the rapid decline of the already weak social base of Polish political forces.*

Key words: Poles, Chernihiv Governorate, Ukrainian Revolution, political forces, refugees, elections, public clubs.

Постановка проблеми. Польська присутність на території Чернігівщини сягає своїм корінням I половини XVII століття, коли землі Чернігово-Сіверщини увійшли на нетривалий час до складу Речі Посполитої. Чисельність місцевих поляків особливо стрімко зростала в XIX – на початку XX століть. Тоді ж у загальних рисах сформувалася і структура їх спільноти. Поляки стали органічним і невід'ємним складником етнонаціональної палітри регіону, адже вони долучалися до процесу формування місцевої еліти й справили значний вплив на його соціально-економічний та культурно-освітній розвиток. Одним із найбільш доленосних але малодосліджених періодів в історії польської спільноти Чернігівщини є I Світова війна 1914–1918 років та Українська революція 1917–1921 років, які стали добою великих і доленосних потрясінь у новітній історії України. Особливо важливу роль у цих двох взаємопов'язаних процесах відігравали 1917–1918 роки. Два останні роки війни стали першими роками революції і характеризувалися стрімким розвитком політичного життя України, у якому одну з ключових ролей відігравав чинник міжнаціональних відносин і його регіональний контекст.

Аналіз досліджень. Загалом, указана проблематика епізодично представлена в новітніх дослідженнях українських та польських учених. У вітчизняній історичній науці найбільш важливим опрацюванням залишається доробок чернігівських історикинь Тамари Демченко та Оксани Оніщенко, які ввели до наукового обігу фрагмент постанов з'їзду польських організацій Чернігівської губернії, але не змогли його повністю атрибутувати (Демченко, 2005). До питання етапів формування польської присутності на території Чернігівської губернії зверталася харківська дослідниця Любов Жванко (Жванко, 2017). Проте все ж відзначимо, що в сучасній українській історіографії домінантним залишається загальноукраїнський підхід до дослідження політичного життя поляків у вказаний період. Як приклад можемо навести публікації Оксани Довгалець (Довгалець, 2023). У польській історіографії найбільш ґрунтовним дослідженням з теми є колективна монографія авторського колективу Марека Мондзіка, Маріуша Коженювського, Кшиштофа Латавця й Даріуша Тарасюка (Maździk, 2014). Нею автори ввели до наукового обігу велику кількість фактів з історії формування польських спільнот більшості повітових центрів Чернігівської губернії впродовж XIX – на початку XX ст. й систематизували їх у широкому регіональному контексті Лівобережної України.

Мета статті полягає в систематизації окремих проявів політичної активності поляків Чернігівської губернії впродовж березня 1917 – грудня 1918 року з урахуваннях революційних процесів, що відбувалися на території всієї Наддніпрянської України після повалення імперського ладу.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день відсутні точні обрахунки чисельності поляків Чернігівської губернії в досліджуваний період. Матеріали перепису 1897 року та пізніші урядові статистичні відомості дають змогу зробити висновок, що чисельність поляків, які постійно тут проживали, до 1917 року зроста з майже 3,5 до близько 5 тис. осіб. Із початком I Світової війни на території тилової Чернігівської губернії, яка сусідила з потужним залізничним центром – Києвом, було розміщено значну частину біженців з Королівства Польського. Тут вони становили абсолютну більшість біженців – майже 25 із майже 40 тис. осіб (ЦДАВОВУ України, ф. 799, оп. 1, спр. 14, арк. 3). Жителі Королівства Польського були представлені й серед військовослужбовців російської імператорської армії. Так, у Ніжині довгий час розміщувалася одна з батарей 68-го Осовецького дивізіону важкої артилерії, штат якого був укомплектований переважно вихідцями з Королівства Польського (Protest żołnierzy, 1918, s. 230). Також у межах Чернігівської губернії розташовувався Дарницький табір військовополонених, у якому також перебували поляки з числа військовополонених австрійської армії. Так, на території Чернігівщини, яка віддалена від етнічних польських земель, складалися умови для контактів між трьома групами поляків – з числа місцевих жителів, біженців та військовослужбовців з Королівства Польського та полонених з Галичини. Усе це посилювало почуття національної консолідації. Особливості соціальної структури поляків Чернігівської губернії зумовлювали їх концентрацію у великих містах, які водночас були значними залізничними станціями. Серед них найперше варто назвати Чернігів, Ніжин та Конотоп.

До початку I Світової війни осередками польського національного життя були римсько-католицькі костьоли в Чернігові, Ніжині та Конотопі. Із кінця 1914 року виникають благодійні організації з опіки над біженцями – Центральний громадянського комітету Королівства Польського та Польське товариство допомоги жертвам війни. Їх чернігівські губернські осередки на чолі з Едвардом Реттінгером та кс. С. Гіжицьким відповідно розбудовували доволі широку й злагоджену мережу повітових філій, яка охопила майже всю губернію. Можливість легальної діяльності сприяла закріпленню за ними ролі епіцентрів національного життя поляків.

Із початком революції його характер зазнав докорінних змін. Першість доволі швидко перейшла від благодійних до політичних організацій. Їх виникнення стимулювалося загальною демократизацією громадсько-політичного життя. Уже навесні 1917 року поляки Чернігівщини почали активно долучатися до роботи нових органів місцевого самоврядування – громадських комітетів. Так, 5 березня в Ніжині під головуванням професора Ніжинського історико-філологічного інституту Вітольда Новодворського відбулися перші в губернії загальні збори польського населення. На них було сформовано представництво до Ніжинського громадського комітету в складі дійсного члена Казимира Модзелевського та чотирьох його заступників – Болеслава Римші, Йосипа Моронського, Йосипа Буткевича та Йосипа Островського (ЦДАВОВУ України, ф. 1457, оп. 1, спр. 3, арк. 35).

У політичних дебатах, зумовлених стрімкими революційними змінами в Україні й сподіваннями відродження незалежності Польщі, перед вели національні демократи, прихильники ідеології Романа Дмовського. Вони виступали за відродження незалежності Польщі за підтримки ліберальної постімперської Росії. Головним речником цієї ідеології на території Наддніпрянської України був Польський виконавчий комітет на чолі з Йоахимом Бартошевичем. Прикметно, що на I установчому з'їзді цього комітету, який відбувся в Києві 6 березня 1917 року, вся Лівобережна Україна була представлена лише Едвардом Реттінгером – делегатом від Чернігова (Zjazd polski, 1917, s. 11). Чернігівська губернія належала до місцевостей, де національні демократи впевнено переважали своїх головних опонентів – пілсудчиків, тобто прихильників ідеології Юзефа Пілсудського. Він теж проголошував необхідність від-

родження незалежності Польщі, але в цій справі не відкидав можливості співпраці з австрійськими та німецькими окупаційними владами. Таке співвідношення політичних сил зумовлювалося тим, що ідеологія національних демократів набула особливої популярності серед біженців з Королівства Польського, які становили більшість поляків Чернігівської губернії в досліджуваний період.

Через це національні демократи замість партійних осередків створювали громадські клуби, що мало зайвий раз продемонструвати національну єдність поляків у регіоні й відсутність «партійного розбиття». Перший польський громадський клуб виник у Чернігові 13 квітня 1917 року під час проведення в місті доволі велелюдних (500 осіб) загальних польських зборів. Новостворена політична організація мала не лише репрезентувати інтереси польського населення перед владами міста, а й координувати польське національне життя в усій губернії (Klub społeczny, 1917, s. 3).

У межах реалізації поставленої мети в губернії доволі швидко поставали нові громадські клуби. До середини червня 1917 року виникли громадсько-політичні клуби в Янівці, Новозибкові, Ріпках та Ніжині, а до початку жовтня того ж року – у Конотопі, Унечі, Городні, Новгород-Сіверському, Сновську, Почепі. Принаймні два з них – у Чернігові та Ніжині – мали доволі значну політичну вагу, адже від них були представники на Польському політичному з'їзді (Москва, 21–26 липня 1917 року), який виробив суттєві ідеологічні постулати національних демократів (Polski zjazd, 1917, s. 20–21). Загалом польські громадські клуби стали потужними акторами громадсько-політичного життя, адже підпорядкували собі більшість громадських організацій, що репрезентували поляків у Чернігівській губернії і давали потенційний електорат. Свідченням цього є перелік організацій, представники яких брали участь у роботі з'їзду польських організацій Чернігівської губернії (Чернігів, 7–10 жовтня 1917 року), який повністю контролювався національними демократами, – католицьке духовенство, союз польських вчителів, народний робітничий союз, патронат польського скаутингу, Польське товариство допомоги жертвам війни, Центральний громадянський комітет Королівства Польського, біженецька рада, польські громади в Злинках, Бахмачі й Кролевці (Ze zjazdu, 1917, s. 1).

Незважаючи на всі зусилля національним демократам не вдалося монополізувати політичне життя поляків Чернігівської губернії через мережу громадських клубів. Про це свідчать вибори до міських дум, що відбулися в липні – серпні 1917 року. Ці вибори національні демократи Чернігівської губернії бойкотували, адже вважали, що біженці, які переважають серед польського населення губернії, мають залишатися осторонь місцевого політичного життя й очікувати якомога швидшого повернення на батьківщину.

Усупереч цьому в деяких містах Чернігівщини все ж були представлені виборчі списки за участі поляків. У більшості вони були продуктом блокування соціалістичних партій або громадських організацій, які вболівали за них. У Чернігові до міської думи по виборчому списку № 4 від об'єднаних соціалістів та безпартійних пройшло 4 поляки з числа біженців. У Ніжині в бюлетені був представлений виборчий список № 7 від Комітету партії народної свободи та польських виборців. Від зазначеного списку до міської думи було обрано двох гласних, зокрема поляка Болеслава Римшу. У Конотопі створено польсько-литовський виборчий комітет, який представив виборчий список № 3. Від нього було обрано лише одного гласного – поляка Стефана Хелміцького. Ще один поляк пройшов до конотопської міської думи по виборчому списку більшовиків. У Городні виборчий список № 2 від блоку української «Просвіти», союзу квартиронаймачів та польських організацій очолив безпартійний поляк Йосип Шурек, який був прихильником Польської соціалістичної партії (ЦДАВОВУ України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 105–139). Нарешті в Шостці був виставлений єдиний самостійний «Польський виборчий список» від якого до міської ради було обрано одного гласного (По Черниговской губернии, 1917, с. 3). Так, практика ідеологічного чи національного блокування, а точніше їх комбінування залежно від політичної палітри в конкретному місті, свідчила про низький електоральний ресурс поляків на виборах до органів місцевого самовряду-

вання. Цікаво, що в більшості випадків сильним союзником ставали українські соціалістичні сили, які тоді переживали свій зоряний час.

До співпраці з українським національним рухом тяжіли не лише польські соціалісти та пілсудчики, а й уже згадувані раніше лідери польського політичного життя на Чернігівщині – національні демократи. Переконливим свідченням цього є рішення згадуваного з'їзду польських організацій Чернігівської губернії. У переліку постанов ключовими було дві:

1) надання польським громадським клубам статусу комісаріатів Польського виконавчого комітету на Русі, тобто включення їх до процесу створення так званої польської «внутрішньої автономії»;

2) схвалення державницьких прагнень керівних органів українського національного руху – Центральної ради та Генерального секретаріату й висловлення готовності до співпраці з Українською губернською радою.

Ось, наприклад, у який спосіб остання теза звучала в резолюції з'їзду: «З'їзд шле найтепліші побажання розквіту ідей, які спрямовують національну, громадську та політичну роботу Генерального секретаріату України і, посиляючись на приклади з місцевого життя діяльної підтримки державотворчих зусиль українського народу з боку місцевого польського населення, обіцяє таку підтримку й на майбутнє» та «...з'їзд найсердечніше дякує представникам Української губернської ради за привітання і побажання, одночасно підкреслює, що він завжди готовий сприяти раді в її цілковито справедливих прагненнях до зміцнення національних ідеалів, розквіту української культури та громадськості в Чернігівській губернії». Ба більше, керівництво з'їзду висловлювало бажання про введення двох представників до Української губернської ради (ДАЧО, ф. 1433, оп. 1, спр. 26, арк. 1).

Готовності національних демократів до порозуміння з проводом українського національного руху на території Чернігівщини не завадили навіть положення III Універсалу Центральної ради про проведення аграрної реформи, яка загрожувала польському поміщицькому землеволодінню, а тому викликала гостру негативну реакцію. На території Чернігівської губернії протести були висловлені польськими громадськими клубами в Ніжині та Ріпках, а також поляками-військовослужбовцями Ніжина (ААН, з. 445, sygn. 15, k. 126, 159). Проте Центральне правління польських громадських клубів Чернігівської губернії 24 листопада 1917 року у зверненні до Української губернської ради наголошувало, що «прагне уникнути будь-яких непорозумінь щодо цього на місцевому ґрунті» (ДАЧО, ф. 1081, оп. 1, спр. 72, арк. 2 зв.). Свідченням послідовності національних демократів у готовності до співпраці з українським національним рухом є те, що 13 грудня 1917 року на виборах в Українські установчі збори по Чернігівській губернії було зареєстровано виборчий список від Громадсько-політичного клубу поляків Чернігівщини. Його очолив секретар Польського виконавчого комітету Зигмунд Березовський. У списку фігурували представники польських спільнот Чернігова (Валентин Хмельницький, Роман Голембський, Конрад Окольський, ксьондз Ян Заврид, Станіслав Завабський, Петро Перещак, Антоній Квятковський, Ян Сковера, Антоній Байдек), Ніжина (Казимир Куліковський) та Конотопу (Стефан Хелміцький) (ІРНБУВ, ф. XII, спр. 1024, арк.1.). Загалом, вказаний виборчий список отримав лише 1265 (0,34 %) голосів і посів 12 місце серед 24 списків. Значною мірою невдачі поляків на муніципальних і установчих виборах пояснювалися тим, що майже 80 % поляків Чернігівщини були представлені «аполітичним елементом» – жінками, стариками й дітьми.

У наступному 1918 році полякам Чернігівщини не вдалося розвинути й закріпити скромні досягнення на ниві громадсько-політичного життя. На початку 1918 року на території Чернігівщини спробувало поширити впливи новостворене Міністерство польських справ УНР, проте йому вдалося встановити контакти лише з двома польськими громадами – Чернігова та Сновська (Jabłoński, 1948, s. 121). Найімовірніше, це свідчить про те, що національні демократи продовжували домінувати в місцевій польській політиці й ігнорували ініціативи пілсудчиків та польських соціалістів у справі створення в Наддніпрянській Україні польської національно-культурної автономії, яка була антиподом створюваної ними поль-

ської «внутрішньої автономії». Також у середовищі поляків Чернігівщини сильний резонанс викликало формування на території України II та III польських військових корпусів та проекти їх передислокації з Правобережної України до Чернігівської губернії. Частина відомих постатей польського громадського руху приєдналася до них (наприклад, власник аптеки в Ніжині, член Ніжинського громадського комітету й один з організаторів вільного козацтва в Ніжинському повіті Йосип Моронський).

Важливим чинником, який вплинув на уповільнення громадсько-політичної активності поляків Чернігівської губернії, стала рееміграція – повернення біженців до Королівства Польського. Цей процес став можливим після укладання Брест-Литовського мирного договору в лютому 1918 року й вироблення порядку перетину старої лінії фронту. Значна частина поляків-біженців цією новиною була приведена в рух. Уже в квітні 1918 року в Стародубському і Мглинському повітах Чернігівської губернії фіксувалися групи біженців, які гужовим транспортом рухалися в бік кордону з Королівством Польським (AAN, z. 53, sygn. 7, k. 58). У більшості це були біженці, яких на початку війни відправили вглиб Росії і які транзитом через Чернігівську губернію поверталися на батьківщину. З червня 1918 року розпочалося масове повернення поляків-біженців, які розміщувалися в Чернігівській губернії, залізницею. Разом з ними почасті виїздили й місцеві поляки. Одним з перших серед них був лікар Стефан Шанявський, який з родиною проживав у Чернігові й 20 червня 1918 року отримав дозвіл на виїзд до Королівства Польського (ЦДАВОВУ України, ф. 3766, оп. 1, спр. 278, арк. 154). Проголошення незалежності Польщі 11 листопада 1918 року й одночасне погіршення економічної та політичної ситуації в Україні на межі 1918 та 1919 років лише прискорили цей процес.

Висновки. Так, I Світова війна і Українська революція були коротким, але динамічним і драматичним періодом у долі польської спільноти Чернігівщини. Війна стала ключовим чинником її стрімкого зростання насамперед завдяки біженцям з Королівства Польського. Також саме в цей час в умовах початку Української революції відбулося стрімке пожвавлення польського громадсько-політичного життя, лідерами якого були національні демократи. Таке співвідношення сил мало насамперед соціальну зумовленість – більшості біженців імпонувала ідеологія національних демократів, у якій демократичні перетворення на теренах постімперської Росії проголошувалися умовою швидкого повернення на батьківщину. Наголосимо, що значна частина поляків вперше долучилася до різних форм національного життя саме на території Чернігівської губернії в досліджуваний період уперше познайомилася з потужним національним рухом українців. Водночас вартує уваги й те, що жодна з польських політичних сил не створили на території Чернігівщини партійних структур. Усі вони без винятку визнавали державницькі прагнення українського національного руху й декларували готовність до співпраці з його керівництвом на локальному рівні. Завершення I Світової війни й розгортання Української революції зумовило масовий виїзд поляків з Чернігівської губернії, що зумовило стрімке скорочення й без того слабкої соціальної бази польських політичних сил, які вже наступного 1919 року майже не проявляли активності в досліджуваному регіоні.

Джерела та література

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області.

Демченко, Т., Оніщенко, О. (2005). Українсько-польське співробітництво у роки Української революції (на прикладі Чернігова 1917 р.). *Скарбниця української культури*. Чернігів. 5. 12–17.

Довгалець, О. (2023). Польські політичні партії в Наддніпрянській Україні навесні – влітку 1917 року. *Молодий вчений*. 8 (120). 9–12. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-8-120-3>.

ІРНБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

По Черниговской губернии. (1917). Черниговская земская газета. Чернігів. 17. 3.

ЦДАВОВУ України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

AAN – Archiwum Akt Nowych, Warszawa.

Jabłoński, H. (1948). *Polska autonomia na Ukrainie 1917–1918*. Warszawa.

Klub społeczny polski. (1917). *Echo polskie*. 100. 3.

- Mądzik M., Korzeniowski M., & Latawiec K., Tarasiuk D.** (2014). *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*, Lublin.
- Polski zjazd polityczny. (1917). *Przegląd polski*. 4. 20–21.
- Protest żołnierzy z Niżyna. (1918). *Muzeum polski*. II. 230.
- Ze zjazdu delegatów organizacji polskich ziemi Czernihowskiej. (1917). *Dziennik polski*. 257. 1.
- Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18 – 24 czerwca 1917 roku (1917). Winnica.
- Żwanko, L.** (2017). Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej: geneza, symbole tożsamości (XIX – początek XX w.). *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*. 8. 21–46. doi: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2017.002>.

References

- Archiwum Akt Nowych [Archive of Documents of the Modern History]. Warszawa. [in Polish].
- Demchenko, T., Onishchenko, O.** (2005). Ukrainsko-polske spivrobitnytstvo u roky Ukrainiskoi revoliutsii (na przykładi Chernihova 1917 r.) [Ukrainian-Polish Cooperation during the Years of the Ukrainian Revolution (on the Example of Chernihiv in 1917)]. *Skarbnytsia ukraïnskoi kultury – Treasury of Ukrainian Culture*. Chernihiv. 5. 12–17.
- Derzhavnyj Arkhiv Chernihivskoi Oblasti [State Archive of Chernihiv Region]. Chernihiv. [in Ukrainian].
- Dovhalets, O.** (2023). Pol'ski politychni partii v Naddnyprians'kii Ukrayini navesni – vlitku 1917 roku [Polish political parties in Dnieper Ukraine in spring – summer 1917]. *Molodyj vchenyj – Young scientist*. 8(120). 9–12. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-8-120-3>. [in Ukrainian].
- Instytut Rukopysu Natsionalnoi Biblioteki Ukrayiny im. V. Vernadskoho [Institute of Manuscript of the Vernadsky National Library of Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Jabłoński, H.** (1948). Polska autonomia na Ukrainie 1917–1918 [Polish autonomy in Ukraine 1917–1918]. Warszawa. [in Polish].
- Klub społeczny polski [Polish social club]. (1917). *Echo polskie – Polish Echo*, 100, 3. [in Polish].
- Mądzik, M., Korzeniowski, M., Latawiec, K., & Tarasiuk, D.** (2014). *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921* [Poles in eastern Ukraine in the years 1832–1921]. Lublin. [in Polish].
- Po Chernigovskoy gubernii [On the Chernihiv province]. (1917). *Chernigovskaya zemskaya gazeta – Chernihiv Zemstvo Newspaper*. 17. 3. [in Ukrainian].
- Polski zjazd polityczny [Polish political congress]. (1917). *Przegląd polski – Polish Review*. 4. 20–21. [in Polish].
- Protest żołnierzy z Niżyna [Protest of soldiers from Nizhyn]. (1918). *Muzeum polski – Polish Museum*. 2. 230. [in Polish].
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vladly ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Ze zjazdu delegatów organizacji polskich ziemi Czernihowskiej [From the congress of delegates of Polish organizations of the Chernihiv land]. (1917). *Dziennik polski – Polish Newspaper*. 257. 1. [in Polish].
- Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18 – 24 czerwca 1917 roku [Polish congress in Rus in Kyiv on June 18–24, 1917]. (1917). Winnica. [in Polish].
- Żwanko, L.** (2017). Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej: Geneza, symbole tożsamości (XIX – początek XX w.) [Poles in Left-Bank Ukraine: Origins, symbols of identity (19th – early 20th century)]. *Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich – Europa Orientalis. Studies on the History of Eastern Europe and the Baltic States*. 8. 21–46. <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2017.002>. [in Polish].

Дата надходження статті: 18.07.2025

Дата прийняття статті: 25.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025

Едуард ПЕТРОВСЬКИЙ

кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, політології, психології та права, Одеська державна академія будівництва та архітектури, вул. Дідріхсона, 4, м. Одеса, Україна, індекс 65029 (petrovskij_ed@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9674-2188>

Максим РУДЕНКО

аспірант кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін, факультету історії та філософії, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, вул. Університетська, 12, м. Одеса, Україна, індекс 65001 (SvetkaO_89@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3820-2162>

Бібліографічний опис статті: Петровський, Е., & Руденко, М. (2025). Створення та кадровий склад Одеської губернської прокуратури (1922–1924 рр.). *Українські історичні студії*, 18 (60). 112–123. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.13> [in Ukrainian].

СТВОРЕННЯ ТА КАДРОВИЙ СКЛАД ОДЕСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ ПРОКУРАТУРИ (1922–1924 РР.)

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати процес створення Одеської губернської прокуратури та перші роки її діяльності (1922–1924). Дослідити кадровий склад прокурорського комплексу в Одеській губернії та особливості його формування. З'ясувати місце прокуратури в системі радянських державних органів. В основу **методології дослідження** покладено принципи історизму, об'єктивності, комплексності та системності. Для досягнення мети використано порівняльно-історичний та проблемно-хронологічний методи. Архівні документи досліджувалися на основі використання методів джерелознавства та герменевтичного аналізу. **Наукова новизна** полягає у вивченні значної кількості архівних джерел, на основі яких вдалося реконструювати історичний процес створення Одеської губернської прокуратури, виявити переважний склад її працівників у досліджуваній період, простежити кадрові переміщення та організаційні проблеми на етапі створення цього органу. **Висновки.** Остаточне укріплення при владі та перехід до нової економічної політики змусив більшовиків повернутися до ідеї створення єдиної державної прокуратури як органу загального нагляду за дотриманням законності в діяльності судових і правоохоронних органів та установ виконання покарань, а також підтримання державного обвинувачення в судах. Посилення ролі цивільно-правових відносин, кодифікація законодавства, реформування судової системи стали головними чинниками утворення прокуратури як одного з органів державного механізму. Посилення тоталітарних тенденцій та всеохопного контролю комуністичної партії зробили декларативними значну частину функцій цього органу. Історія створення та перші роки функціонування Одеської губернської прокуратури підтверджують загальнодержавні тенденції. Типовими проблемами, з якими зіткнувся прокурорський корпус в 1922–1924 рр., стали: відсутність злагодженості в організації нагляду за органами дізнання, слідством та організацією обвинувачення, постійні кадрові переміщення на фоні хронічного дефіциту кваліфікованих працівників, організаційні проблеми, нестача необхідних для роботи законодавчих рішень та складна комунікація з іншими державними органами.

Ключові слова: прокуратура, Одеська губернія, І. Завадський, В. Чернявський, губком КП(б)У.

Eduard PETROVSKY

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of Philosophy, Political Science, Psychology and Law, Odesa State Academy of Civil Engineering and Architecture, 4, Didrikhson Str., Odesa, Ukraine, postal code 65029 (petrovskij_ed@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9674-2188>

Maksim RUDENKO

Postgraduate Student at the Department of History of Ukraine and Special Historical Disciplines, Faculty of History and Philosophy, Odesa I.I. Mechnikov National University, 12, Universytetska Str., Odesa, Ukraine, postal code 65001 (SvetkaO_89@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3820-2162>

To cite this article: Petrovsky, E., & Rudenko, M. (2025). Stvorennia ta kadrovyi sklad Odeskoi hubernskoi prokuratury (1922 – 1924 rr.). [Creation and staffing of the Odessa Provincial Prosecutor's Office (1922 – 1924)]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18 (60). 112–123. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.13> [in Ukrainian].

CREATION AND STAFFING OF THE ODESSA PROVINCIAL PROSECUTOR'S OFFICE (1922–1924)

Summary. *The aim of the study* is to analyse the process of establishing the Odessa Provincial Prosecutor's Office and its first years of operation (1922–1924). To investigate the personnel structure of the prosecutor's office in the Odessa Province and the peculiarities of its formation. To determine the place of the prosecutor's office in the system of Soviet state bodies. **The methodology** of the study is based on the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, and systematicity. To achieve the goal, comparative-historical and problem-chronological methods were used. Archival documents were studied using source studies and hermeneutic analysis methods. **The scientific novelty** lies in the study of a significant number of archival sources, on the basis of which it was possible to reconstruct the historical process of the creation of the Odessa Provincial Prosecutor's Office, identify the predominant composition of its employees during the period under study, and trace personnel changes and organisational problems at the stage of the creation of this body. **Conclusions.** The final consolidation of power and the transition to a new economic policy forced the Bolsheviks to return to the idea of creating a single state prosecutor's office as a body for general supervision of compliance with the law in the activities of judicial and law enforcement agencies and penal institutions, as well as for maintaining state prosecution in courts. The strengthening of the role of civil law relations, the codification of legislation, and the reform of the judicial system became the main factors in the creation of the prosecutor's office as one of the organs of the state mechanism. The strengthening of totalitarian tendencies and the comprehensive control of the Communist Party made a significant part of the functions of this body declarative. The history of the creation and the first years of operation of the Odessa Provincial Prosecutor's Office confirm the nationwide trends. Typical problems encountered by the prosecutor's office in 1922–1924 included: lack of coordination in the supervision of investigative bodies, investigations and the prosecution service, constant staff changes against a backdrop of a chronic shortage of qualified personnel, organisational problems, a lack of the legislative decisions necessary for their work, and difficult communication with other state bodies.

Key words: prosecutor's office, Odessa province, I. Zavadsky, V. Chernyavsky, provincial committee of the Communist Party of Ukraine (Bolsheviks).

Постановка проблеми. Історія органів прокуратури бере свій початок на українських землях ще з XVIII ст. Будучи ланкою конкретної державно-правової системи, процес їх еволюції був складний і довготривалий та відповідав закономірностям розвитку держав, які володіли українськими землями. Однак після подій періоду національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. й остаточного приходу до влади більшовиків починається наступний етап її існування, що визначає нові параметри в організаційній структурі, правовому забезпеченні, кардинальні зміни сутнісних характеристик діяльності та цілковито іншого місця в суспільній ієрархії. Упродовж усіх десятиліть радянського періоду інститут прокуратури зазнавав суттєвого впливу державного ладу й був похідним від нього. На першому етапі 1922–1933 рр. відбулося утворення прокуратури УСРР як складника ланки державного апарату республіки

(Кравчук, 2010). Головним чином саме в перші кілька років закладалися алгоритми роботи інституту прокуратури, формувалися механізми взаємодії з іншими державними органами та основа кадрового складу. Прокуратура була долучена до тотального нагляду за всіма сферами життя суспільства, забезпечивши поряд з іншими державними органами формування в країні тоталітарного ладу.

Аналіз досліджень. Історіографія вивчення теми є досить широкою і різноманітною, нараховує десятки книг, монографій та наукових статей. У працях радянського періоду діяльність прокуратури оцінювалася лише позитивно. Переважно дослідники подавали загальні тенденції розвитку прокуратури, робили спроби представити періодизацію її існування. У кількох десятках наявних праць питання організації діяльності прокуратури УСРР висвітлювалися здебільшого фрагментарно та мали заідеологізований характер. Процес виникнення та перші роки діяльності прокуратури УСРР були предметом дисертаційного дослідження Д. Яковенка. Серед інших дослідників потрібно виділити Б. Бабія, Ф. Глуха, В. Куріцина, Г. Мурашина. Регіональні аспекти цієї проблеми фактично залишались осторонь інтересів дослідників або ж згадувались дуже побіжно.

Після 1991 р. кількість праць, у яких висвітлювався процес появи і розвитку прокуратури в перші десятиліття існування радянської влади, суттєво збільшилась. Більшість авторів стверджувала про свій неупереджений підхід до висвітлення питань, пов'язаних з діяльністю органів прокуратури, однак далеко не всім вдавалось вирватися з лона надбань радянської історіографії і витримати високу наукову планку своїх досліджень. Серед найбільш знаних спеціалістів із цієї проблематики, чий дослідження опубліковані в монографіях, підручниках, енциклопедичних виданнях, матеріалах конференцій та на сторінках фахових журналів, потрібно виділити: І. Усенка, Д. Тихоненкова, Л. Давиденка, П. Шумського, О. Ярмиша, О. Михайленка, В. Сухоноса (Сухонос, 2008), В. Кравчука (Кравчук, 2010), Г. Мамедова, В. Сливенка (Сливенко, 2016). Серед захищених дисертаційних досліджень виділимо роботу В. Мурзи (Мурза, 2003).

Мета дослідження. Зауважимо, що предметом спеціального дослідження заснування, перших років діяльності та кадрового складу Одеської прокуратури ще не ставали. Україн важливо заповнити цю прогалину в історіографічному полі, щоб мати повне уявлення про закладені в основі її діяльності алгоритми, зрозуміти закономірності формування кадрового складу, різних аспектів взаємодії з іншими державними органами й можливості контролю за діяльністю насамперед органів ДПУ.

Виклад основного матеріалу. Створення органів прокуратури на підконтрольних радянській владі територіях стало можливим лише після закінчення основної фази збройного протистояння, ліквідації політики «воєнного комунізму» й оголошення переходу до нової економічної політики. У січні 1922 р. в Харкові відбувся перший Всеукраїнський з'їзд працівників юстиції, який затвердив низку важливих рішень, зокрема й про розробку проєкту положення про прокурорський нагляд. Колегія НКЮ затвердила постанову «Про запровадження інституту прокуратури на Україні» від 20 лютого 1922 р., у якій визначила порядок створення комісії з розробки проєкту, тези якого мали подати на засідання 22 лютого 1922 р.

Питання про кандидатів на посади прокурорів у центральному апараті й на місцях було розглянуто колегією НКЮ 14 березня 1922 р. Тоді ж затвердили штат з 12 губернських прокурорів відповідно до адміністративно-територіального поділу УСРР та визначили їхні посадові обов'язки. Саме губернський прокурор мав стати основною фігурою в регіоні. Кількість його помічників залежала від розміру, економічного значення губернії та її центру. Раднарком УСРР 26 вересня 1922 р. затвердив штати прокуратури республіки на місцях. Вони передбачали посади 12 губернських прокурорів, 77 їх помічників по губернському центру (від 5 до 8 в кожному) та 88 помічників у повітах (на прокурорських дільницях). 21 жовтня 1922 р. ВУЦВК розформував своєю постановою Миколаївську, Кременчуцьку, Запорізьку губернії (Мурза, 2003, с. 69).

Призначення губпрокурора в Одеській губернії вперше обговорили на засіданні бюро Одеського губкому КП(б)У (прот. № 7), яке відбулося 18 квітня 1922 р. Дійшли згоди визначи-

тися з кандидатурою і представити її для затвердження на наступному засіданні (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 376, арк. 201). Уже 2 червня рішенням бюро Одеського губкому КП(б)У завідувачем губвідділу юстиції призначили І. Завадського (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 376, арк. 275).

Після тривалих дискусій та обговорень 28 червня 1922 р. на території УСРР було утворено інститут прокуратури відповідно до постанови ВУЦВК про затвердження «Положення про прокурорський нагляд». Зауважимо, що більшовики намагалися копіювати і поширювати на всі підконтрольні території утворену ними в центрі модель державних органів та владних інституцій. Створення органів прокуратури та визначення їх функцій також мало подібний сценарій. Так, на посаді прокурора республіки мав перебувати народний комісар юстиції. У його безпосередньому підпорядкуванні в кожній губернії та області мав бути прокурор, якого призначав прокурор республіки. При губернських прокурорах передбачалися призначені та відкликані прокурором республіки за поданням прокурора відповідної губернії або області помічники прокурора. Прокурор мав здійснювати надані йому права як особисто, так і через своїх помічників. Прокурори мали право вимагати від усіх адміністративних закладів у губернії та їх посадових осіб необхідні відомості та матеріали, але органи ДПУ, вважаючи ту чи іншу справу особливо таємною, мали право вимагати, щоб ознайомлення зі справою відбувалося безпосередньо самим прокурором (Положение о прокурорском надзоре, 1922, с. 810–813).

Наприкінці липня 1922 р. в Одесі відбулося зібрання працівників юстиції. Завідувач Одеського губвідділу юстиції І. Завадський повідомив працівникам про підсумки наради загуб'юстів, яка проходила в Харкові та була присвячена обговоренню питання про введення в Україні прокуратури та адвокатури. Він зазначив, що в Одеській губернії прокуратура має бути введена до 15 серпня 1922 р. Вона здійснюватиме контроль над органами юстиції та адміністративними органами щодо виконання ними затверджених владою декретів. Прокурорам та їх поміщикам заборонялося сумісництво. Була заснована посада помічника прокурора по адміністративним справам для нагляду за органами дізнання (ДПУ, карний розшук та інше). Канцелярія прокурора мала називатися «камера прокурора». Одеська прокуратура повинна мати 15 помічників, з яких 3 призначалися до трибуналу, 5 – до раднарсуду, 1 – по адміністративних справах, 2 – по дорученнях та 4 помічника по повітах. Зі створенням прокуратури скасовувалася посада загуб'юста. Трибунал в адміністративно-фінансовому відношенні мав лишатися самостійним, однак ідейне керівництво покладалося на прокуратуру. Також було порушено питання щодо добору кадрів для прокуратури. Для підготовки працівників створили 3-місячні курси в Харкові, Києві та Одесі та запровадили обов'язкове стажування. Відкриття курсів мало відбутись не пізніше 15 вересня 1922 р. (Реформа советской юстиции, 1922, с. 4).

На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У (прот. № 62), яке відбулося 19 липня 1922 р., розглядалося питання про розподіл прокурорів по губерніях, у результаті чого було затверджено пропозицію М. Скрипника про призначення прокурором Одеської губернії І. Завадського (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 30, арк. 12). І хоча він мав лише середню освіту, проте бюро Одеського губкому 9 серпня 1922 р. (прот. № 32) затвердило його губпрокурором (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 3, спр. 102, арк. 12). У газеті «Вісти-Известия (Одеса)» № 806 від 13.08.1922 р. з'явилося повідомлення про призначення губпрокурором Одеської губернії загуб'юста І. Завадського, а також зауважувалось, що інститут прокуратури в Одеській губернії має бути введений не пізніше 1 вересня 1922 р. (В губюротделе, 1922, с. 4).

На засіданні оргбюро ЦК РКП(б) від 4 вересня 1922 р. ухвалили рішення під назвою «Про облік складу й діяльності прокурорів» про те, що призначення, переміщення та звільнення прокурорів повинно відбуватися з відома та затвердження ЦК РКП(б). Нарком'юст один раз на три місяці мав представляти в ЦК доповідь про роботу прокурорів, де зазначав такі позиції: оцінка народним комісаріатом юстиції роботи прокурора та його характеристика, звітні дані про роботу прокуратури, дані губерній щодо взаємин прокурорів з губвиконкомами та губкомми. Першу доповідь мали представити до 1 жовтня 1922 р. Передбачалося, що раз на місяць губком заслуховуватиме на засіданні губкому доповідь прокурора. Вона

представлялася в письмовому вигляді, копія доповіді та постанова губкому до неї направлялася до оргвідділу ЦК та Нарком'юсту. Також у листопаді в закритому листі секретаря губкому повинно зазначатися таке: коротке повідомлення про прокуратуру, випадки протесту прокурорів на постанови радянських органів, характеристика прокурора, випадки зіткнення губкому з прокурором. Такі короткі повідомлення повинні були здійснюватися в закритих листах один раз на три місяці (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 380, арк. 94; спр. 384, арк. 90).

Постановою ВУЦВК від 6 вересня 1922 р. «Про скасування губернських відділів юстиції (губ'юстів) та їх повітових уповноважених (повіт'юстів) і про порядок заведення прокуратури» регламентувався процес заміни одних органів на інші. Постанову опублікували 1 жовтня 1922 р. (Вісти ВУЦВК, № 220 від 1.10.1922 р., с. 8).

При призначенні помічників прокурора І. Завадському вказувалось на необхідність попереднього знайомства зі своїми помічниками (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 3, спр. 102, арк. 28). На початку вересня 1922 р. він затвердив список кандидатів на посаду помічників при губпрокуратурі, серед яких були: Гладковський (завідувач робітничо-селянської інспекції), Б. Гарін (член губревтрибуналу та колишній завгуб'юст), Тамарін (військовий працівник), Шимановський (колишній державний обвинувач при губревтрибуналі), Люшков (колишній заввідділуправ), Ткаченко (завгубнаробразом) та Лінков (військовий слідчий). Урешті, помічниками прокурора по місту були затверджені: Б. Гарін, Тамарін та Гладковський, по повітах Люшков та Т. Ткаченко. Також бюро губкому погодилося із призначенням на посади помічників прокурора Шимановського, Лінкова та Котляра. Додатково планувалося затвердити ще 4 працівників та розподілити між ними обов'язки помічників прокурора (Организация прокуратуры, 1922, арк. 4). Згодом ухвалили рішення про введення до складу прокуратури Ганжера (військова 151 полку 51 дивізії) та Борисова (колишнього члена ЕКП, який подав заяву про вступ до КПУ) (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 3, спр. 102, арк. 35).

17 вересня 1922 р. ВУЦВК видав постанову про порядок скасування губернських та повітових відділів юстиції та організації прокуратури. Воно проходило в міру фактичного введення на місцях прокурорського нагляду. На президії губернських рад народних суддів покладено організацію камер народних суддів, народних слідчих та нотаріусів, загальний нагляд за діяльністю вказаних органів, нагляд за діяльністю комісії у справах неповнолітніх правопорушників. Представникам прокуратури надано також право дорадчого голосу в засіданнях губернських та повітових економрад. Функції виправних підвідділів губ'юстів тимчасово покладені на особливо уповноважених центрального виправно-трудоного відділу (Порядок ликвидации отделов юстиции, 1922, с. 2).

Організаційна робота з призначення помічників прокурора та комплектування прокуратури затримали процес її відкриття. Фактично це відбулося лише з 1 жовтня 1922 р. Першим прокурором став Іван Абрамович Завадський. Він обіймав цю посаду до березня 1923 р. (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 718, арк. 10). Як і в інших губерніях, в Одесі прокуратуру розмістили в окремому будинку в центрі міста. Місцем дислокації прокуратури, імовірно, стала будівля на вул. Італійській (раніше вул. Пушкінська), 3, яка була створена архітектором Ф. Гонсіоровським та втілена в життя ще в 1870 р. Структурно прокуратура складалася з відділів відповідно до напрямів відповідальності (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 2311, арк. 89, 92). Відділення очолювали помічники прокурора. Губернію поділяли на округи, за якими закріплювалися окремі помічники прокурора.

На момент створення Одеської губпрокуратури в прокурора були помічниками такі співробітники: Гладковський, Гарін, Корнєвой, Тамарін, Люшков та Ткаченко, які прибули до губпрокуратури 3 листопада 1922 р. та приступили до виконання своїх обов'язків. У той же день Т. Ткаченко був призначений помічником прокурора по Тираспольському повіту, а Люшков по Балтському повіту (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 718, арк. 2).

У державному інформаційному зведенні № 63 від 5 жовтня 1922 р. вказувалось, що з 1 жовтня 1922 р. відділ юстиції розформований та запроваджена прокуратура у складі прокурора та 12 помічників для роботи по всій губернії (ДАОО, ф. 3, оп. 1, спр. 393, арк. 303 зв.).

Після початку роботи Одеської губпрокуратури 1 жовтня 1922 р. її компетенція поширювалась на низку округів: 15 жовтня 1922 р. відкрита камера в Балтській окрузі; 21 листопада 1922 р. в Миколаївській окрузі; 9 січня 1923 р. в Єлисаветградській окрузі; 17 січня 1923 р. в Первомайській окрузі та 26 квітня 1923 р. в Херсонській окрузі. У прокуратурах вказаних округів забезпечення законодавчими матеріалами, розпорядженнями ДПУ, а також засобами для відрядження співробітників та на господарчі потреби перебувало в незадовільному стані (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 718, арк.15; спр. 599, арк. 1). Одеська окружна прокуратура почала свою роботу 4 жовтня 1922 р., також функціонувала Тираспільська прокуратура з 24 жовтня 1922 р., але згодом була об'єднана з Одеською (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 599, арк. 13). Варто зауважити, що штати місцевих органів прокуратури визначалися мінімально, у явно недостатній для забезпечення потреб кількості посад унаслідок обмеженого фінансування. Та й наявні штатні одиниці заповнити спершу було дуже складно через добір кадрів, які б відповідали висунутим вимогам. З одного боку, вимагалось партійне минуле, заслуги перед більшовизмом та відповідний авторитет, а з іншого – знання юриспруденції на необхідному професійному рівні.

24 жовтня 1922 р. в Одеській прокуратурі створили відділення адміністративного нагляду. Воно мало наглядати за законністю дій органів влади, господарчих закладів, громадських та приватних органів, а також приватних осіб та брати участь у засіданнях адміністративних місць у справах, які вимагали надання висновків про застосування закону (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 599, арк. 6).

Окрім адміністративного нагляду, відбулися перші кроки в започаткуванні нагляду за органами дізнання. У цьому напрямі прокуратура взялася за викорінення кримінального елементу з органів дізнання. Насамперед це стосувалося карного розшуку. У його діяльності вбачалися систематичні недоліки в роботі, зокрема: максимальна наявність кримінального елементу; проведення дізнання незаконними способами, застосовувалися погрози та насилля; зберігання речових доказів відбувалося без їх обліку та гарантування збереженості. Органи ДПУ щодо цього характеризувалися дещо краще. Щоб підняти на достатній рівень роботу органів дізнання, прокуратура постійно наголошувала на виконанні вимог кримінально-процесуального кодексу. Однак, якщо стосовно співробітників карного розшуку та міліції прокуратурою могли вживатися заходи щодо притягнення їх до кримінальної відповідальності, то такі заходи не мали успіху стосовно співробітників ДПУ. Вони за будь-яку ціну прагнули зберегти закритість і замкнутість у своїй діяльності та ті способи ведення справ, які закріпилися на практиці ще з часів «воєнного комунізму». У зв'язку з недостатнім забезпеченням прокуратури документацією щодо взаємодії з органами ДПУ на місцях, останні проявляли у своїй діяльності повну незалежність, з огляду на що часто фіксувалися факти порушення низки статей КПК (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 599, арк. 17).

Одним із перших напрямів у роботі прокуратури стало започаткування нагляду за слідством та організацією обвинувачення. Ці функції покладалися на 2ге відділення Одеської губпрокуратури. Одразу після введення інституту прокурорського нагляду за губревтрибуналом та губнарсудом, а також в Одеському повіті було закріплено по одному помічнику прокурора. До них були відряджені по одному обвинувачу від колишньої колегії трибуналу та раднарсуду. У 1922–1923 рр. при 12 особливих слідчих по трибуналу та 8 народних слідчих по раднарсуду та Одеському повіті, а також у зв'язку з великою кількістю справ для розгляду в ревтрибуналі та особливій сесії нагляд за слідством не міг виконуватися правильно та ефективно. У таких умовах усе зводилося до того, що помічники прокурора давали свої короткі висновки по справах, які їм надходили від слідчих в порядку ст. 215 КПК. Із цими справами помічники прокурорів часто навіть не ознайомлювались, обмежуючись лише обвинувальним висновком слідчого. Траплялися випадки, коли прокурор трибуналу не завжди міг бути присутнім на засіданнях, через що засідання відкладали та переносили, оскільки нікому було підтримувати обвинувачення. Що стосується нагляду за слідчими справами трибунальної підсудності, то був заведений наглядовий реєстр кримінальних справ і паралельно з ним книга

підслідних арештантів, а самі справи, які надходили від слідчих, заносили у звичайну книгу типу «вхідний журнал». Туди ж заносили і справи, які надходили від органів дізнання, згодом їх почали заносити в окрему вхідну книгу. Вказаний реєстр вівся до середини лютого 1923 р., але у зв'язку з недостатнім канцелярським штатом та перенавантаженням губернської камери процедура записів у реєстрі та книгах припинилася (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 599, арк. 22–22 зв.).

Окремо варто зазначити, що дії трибунальної прокуратури з листопада 1922 р. відзначалася позитивно. Усі засідання були проведені в присутності помічників прокурорів. Не було конфліктних ситуацій між прокурорами та трибуналом, а за період з жовтня 1922 р. до січня 1923 р. було опротестовано лише 5 вироків. Касаційні скарги, які подавала сторона захисту, верховним трибуналом були залишені без змін (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 599, арк. 22 зв.). Згідно зі статистичними даними, з усіх кримінальних справ, які пройшли через Одеську губпрокуратуру в період з 1 липня до 1 жовтня 1923 р. найбільше вчиняли такі злочини: 1) хабарництво; 2) майнові злочини; 3) виготовлення та збут самогону; 4) контрреволюційна діяльність (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 599, арк. 30).

27 жовтня 1922 р. на засіданні бюро Одеського губкому КП(б)У (прот. № 18/52) розглядалось питання про призначення Б. Ідіна помічником Одеського губпрокурора. За вказаним питанням доручалося Завадському та Левіту здійснити перевірку й можливість такого призначення (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 3, спр. 102, арк. 77).

25 листопада 1922 р. помічник прокурора Гладковський був відкликаний губернським комітетом партії в його розпорядження, після чого вся організаційна та спеціальна робота по губревтрибуналу та губраднарсуду по нагляду за органами дізнання, ДПУ, місцями ув'язнення та адміністративним апаратом в Одесі та Одеському повіті повинна була виконуватись двома помічниками прокурора. У середині листопада 1922 р. в Одеській губпрокуратурі відчувався значний дефіцит кадрів. У кінці листопада 1922 р. прибули Снегов та Ідін, яких одразу допустили до тимчасового виконання обов'язків помічників прокурора по губревтрибуналу. Зі створенням Миколаївського повіту запропонували трьох кандидатів на посаду помічника прокурора в цьому повіті (Гельферих, Прокоф'єв та Фогоянець). Наказ губернського прокурора про їхній тимчасовий допуск до виконання обов'язків помічників прокурора по Миколаївському повіту було складено 28 листопада 1922 р. (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 718, арк. 2).

У подальшому продовжувалось комплектування особового складу Одеської прокуратури так: 9 грудня 1922 р. до Одеської губпрокуратури прибув Г. Максимович (залишений при губраднарсуді); 20 грудня 1922 р. – Д. Поздnev (залишений при губраднарсуді); 21 грудня 1922 р. – Й. Штейнбергський (залишений при губревтрибуналі); О. Сахно (призначений у Первомайськ); 27 грудня 1922 р. – А. Турін (призначений у Єлисаветград); 19 березня 1923 р. Г. Шостак призначений прокурором губсуду; 29 березня 1923 р. Ю. Москвін (залишений при губсуді). Вказані кадрові поповнення, які були влиті в Одеську прокуратуру, дали змогу до кінця квітня 1923 р. провести певні ротації в губернському центрі та повітах. Як наслідок, 31 квітня 1923 р. було ліквідовано останнє бюро юстиції в Херсоні, куди був призначений на посаду окружного прокурора Д. Поздnev (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 718, арк. 2).

22 грудня 1922 р. ВУЦВК ухвалив рішення, що з метою остаточної боротьби з недобитками кримінального бандитизму, грабунками, збройними нападами і контрабандою ці злочини передаються на розгляд надзвичайних сесій губревтрибуналів за постановами комісій у складі заступників голів: губвиконкому, начальника губвідділу ДПУ та губпрокурора. Слідство в цих справах дозволено передавати за постановами комісій органам ДПУ з підпорядкуванням їм у цих випадках органів міліції та карного розшуку, якщо вони проводитимуть допит у цих справах. Крім того, ВУЦВК ухвалило рішення надати губвідділам ДПУ право клопотання в місцевого губерніяльного прокурора про продовження більш як на 2 місяці ізоляції в тюрмах осіб, які були заарештовані в 1922 р., коли цього вимагають особливі обста-

вини справи і від ДПУ не буде надіслано своєчасно повідомлення про дозвіл президії ВУЦВК у продовження цієї ізоляції (Вісти ВУЦВК, № 289 від 22.12.1922 р., с. 3).

Відповідно до прот. № 18-71 засідання бюро Одеського губкому КП(б)У від 12 січня 1923 р. заступника губпрокурора Б. Е. Гаріна призначено прокурором Єлисаветградського повіту (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 576, арк. 18). 2 лютого 1923 р. рішенням засідання Одеського губкому КП(б)У М. С. Северіна затверджено помічником губпрокурора (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 576, арк. 21–22).

Однак далеко не завжди посади помічників прокурора були зайняті, деякі залишалися вакантними протягом досить тривалого часу. Особливо давалася взнаки нестача кваліфікованих працівників. У своїй доповіді одеському губкому прокурор І. Завадський 9 лютого 1923 р. повідомив, що з 12 помічників губпрокурора спочатку було призначено тільки 6 співробітників. Проте на день доповіді прокурорський апарат, за винятком Миколаєва, вже створений повністю. Одеська прокуратура працювала над досягненням наступних цілей: 1) здійснення нагляду за дотриманням законів; 2) найбільш правильної постановки боротьби зі злочинністю. Перший напрям діяльності здійснювало відділення адміністративного нагляду, яке стежило за законністю дій органів влади, господарських закладів, громадських та приватних організацій, а також приватних осіб та його представники брали участь у засіданнях адміністративних місць у справах, які потребували надання висновків про застосування законів. Другий напрям роботи забезпечувало відділення нагляду за слідством та дізнанням, а також організації обвинувачення. І. Завадський у доповіді також повідомив, що слідчий апарат працював увесь час під наглядом прокуратури доволі інтенсивно та в якісному відношенні цілком задовільно. Єдиним недоліком була наявність у слідчому апараті лише одного партійного слідчого. Взаємини з органами дізнання були добре налагоджені, а всі принципи питання вирішувались спільно з представником прокуратури. Налагоджена також тісна співпраця з губрозшуком та губвідділом ДПУ (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 576, арк. 23–24; оп. 3, спр. 143, арк. 18-19; оп. 3, спр. 145, арк. 20–21).

Загалом для Одеської прокуратури в перші роки її заснування були характерні кадрові переміщення. Значну частину співробітників переводили з посади на посаду досить часто, що було пов'язано як з організаційним становленням цього органу, так і з загальною специфікою радянської державної моделі. 22 лютого 1923 р. на засіданні бюро Одеського губкому КП(б)У було розглянуто постанову оргбюро ЦК КП(б)У (прот. №24/77) щодо відкликання губпрокурора Завадського для роботи в нарком'юсті України та призначення замість нього губпрокурором Миронова (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 576, арк. 32; оп. 3, спр. 143, арк. 28–29). Уже на наступному засіданні бюро Одеського губкому КП(б)У (прот. №25/78) від 2 березня 1923 р. було надано згоду про призначення Миронова губпрокурором Одеської губернії (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 576, арк. 37; оп. 3, спр. 145, арк. 34).

Комплектування кадрового апарату Одеської губпрокуратури продовжилось в 1923 р. Особливо проблемним виявився Балтський округ, де спочатку призначили помічником Одеського губпрокурора Ю. Москвіна, але згодом його звільнили через стан здоров'я та призначили Й. Штейнбергського (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 576, арк. 76–77, 93, 110–111; оп. 3, спр. 143, арк. 105–106).

Продовжувалась робота й з комплектації кадрів прокуратури на місцях. Так, на засіданні бюро Одеського губкому КП(б)У від 8 червня 1923 р. (прот. № VI-16) було призначено (затверджено) заступника помічника губпрокурора по Балтському округу Любецького (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 576, арк. 93), а на засіданні 6 липня 1923 р. (прот. № VI-21), здійснюючи доукомплектування Одеської прокуратури, призначено М. Козюліну та Гвоздецького помічниками прокурора по м. Одеса (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 576, арк. 106; оп. 3, спр. 143, арк. 101).

Миронов перебував на посаді керівника Одеської прокуратури нетривалий час. У зв'язку з його відрядженням на вищі повторні курси, виникла ініціатива призначити на цю посаду М. Михайлика (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 576, арк. 131). Однак на пропозицію

М. Скрипника на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У (прот. № 62) 19 липня 1923 р. його затвердили прокурором Київської губернії (ЩДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 30, арк. 12).

Станом на 15 листопада 1923 р. Одеська губпрокуратура складалась з таких співробітників: 1) Г. К. Шостак; 2) І. П. Корнетов; 3) С. С. Люшков; 4) А. Н. Турін; 5) С. В. Ткаченко; 6) М. С. Северін; 7) Г. П. Максимович; 8) М. Л. Козюліна; 9) П. Л. Снегов; 10) Й. Я. Леонідов; 11) Й. Я. Штейнбергський; 12) П. Г. Колпаков; 13) Ф. М. Любецький; 14) Б. Е. Гарін; 15) О. Ф. Сахно; 16) Б. М. Ідін; 17) А. А. Крживицький; 18) Д. С. Позднєв; 19) В. І. Нольський; 20) Л. А. Коралов; 21) Ю. Л. Москвін (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 718, арк. 3–4).

Після низки пертурбацій із призначенням прокурора Одеської губернії, наприкінці 1923 р. затвердили кандидатуру Володимира Ілліча Чернявського. Уже 9 січня 1924 р. під його головуванням відбулась нарада членів Одеської губпрокуратури. Серед інших питань, які були поставлені на порядок денний, розглянули питання щодо здійснення нагляду за залізничним окремим дорожньо-транспортним відділом ДПУ (ОДТВ ДПУ) (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 1073, арк. 1).

Рішенням бюро Одеського губкому КП(б)У від 18 січня 1924 р. затвердили С. Климовича помічником прокурора (ДАОО, ф. П7, оп. 1, спр. 61, арк. 34).

На початку лютого 1924 р. постановою ВУЦВК було вирішено, що члени губсудів, помічники губпрокурорів, народні судді та слідчі не можуть бути заарештовані ніякими органами влади без дозволу губпрокурора. Голови та заступники голів губсудів, губпрокурори, прокурори при НК та слідчі з важливих справ не можуть бути заарештовані без дозволу прокурора республіки, члени Верховного Суду – без дозволу голови президії ВУЦВКа (Неприкосновенность судей, 1924, с. 5).

На початку лютого 1924 р. відбулась чергова ротація працівників Одеської прокуратури. Так, 1 лютого рішенням бюро Одеського губкому КП(б)У (прот. № VI-74) було дано згоду на відрядження М. Козюліної в розпорядження Київського губкому (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 859, арк. 50; ДАОО, ф. П7, оп. 1, спр. 61, арк. 53). Згідно з рішенням бюро Одеського губкому КП(б)У від 4 лютого (прот. № VI-75) затвердили таке переміщення працівників прокуратури: Б. Ідіна з Миколаєва перевели в Херсон – окружним прокурором; А. Кржевицького перевели до Миколаєва окружним прокурором; Херсонського прокурора Д. Позднєва відрядили в розпорядження губпрокурора; тимчасово виконувача обов'язків Єлисаветградського окружного прокурора Л. Коралова направили до Балти помічником окружного прокурора; С. Климовича направили до Єлисаветграда помічником окружного прокурора (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 859, арк. 60; ф. П7, оп. 1, спр. 61, арк. 63). Однак уже 18 лютого 1924 р. прот. № VI-78 скасували постанову бюро губкому від 4 лютого 1924 р. в частині, що стосувалося ротації Ідіна та Крживицького. У зв'язку з невідповідністю Крживицького до роботи прокурором Миколаєва, на вказаній посаді було залишено Ідіна (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 859, арк. 90; ф. П7, оп. 1, спр. 61, арк. 89).

31 березня 1924 р. на засіданні бюро Одеського губкому КП(б)У прокурор В. Чернявський зробив доповідь про останні чотири місяці роботи прокуратури, у якій підкреслив, що окружні прокуратури вже майже укомплектовані, за винятком Балти та Первомайська. За звітний період проведено 5 нарад працівників прокуратури та суду, а також проведено губернський з'їзд працівників юстиції, у якому брали участь понад 100 осіб.

17 травня 1924 р. генеральним прокурором УСРР М. Скрипником було скасовано постанову Одеського губкому про звільнення М. Северіна з прокурорської роботи (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 871, арк. 57), водночас підтверджено рішення Одеського губкому про звільнення з прокурорської роботи в Миколаєві А. Крживицького (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 871, арк. 58). 21 травня 1924 р. рішенням бюро Одеського губкому КП(б)У (прот. № VII-7) затвердили А. Туріна старшим помічником губпрокурора замість І. Корнетова (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 859, арк. 286).

Станом на 1 жовтня 1924 р. Одеська губернська прокуратура мала такий кадровий склад: губпрокурор – В. І. Чернявський; прокурор губсуду – Г. К. Шостак; старший поміч-

ник губпрокурора (з адміністративного нагляду) – А. Н. Турін; помічники губпрокурора – С. В. Ткаченко, М. С. Северін, Ю. Л. Москвін, Г. П. Максимович, Й. Я. Леонідов, П. Л. Колодій, С. С. Люшков, Л. А. Коралов, А. А. Вербов (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 1073, арк. 52).

Окружні прокуратури мали такий кадровий склад: Одеський округ: окружний прокурор – Й. Я. Штейнбергський (призначений на посаду в жовтні 1923 р. (ДАОО, ф. Р-1190, оп. 1, спр. 1, арк. 31); т. в. о. помічника окрпрокурора – П. Г. Колпаков. Херсонський округ: окружний прокурор – Д. С. Поздnev (призначений 20 квітня 1923 р. (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 3, спр. 143, арк. 58–59); помічники – В. І. Нольський, Ф. М. Любецький. Миколаївський округ: окружний прокурор – Б. М. Ідін; помічники – Я. С. Максін, М. Ф. Пойда. Зинов'ївський округ: окружний прокурор – М. І. Новіков; помічник – С. Д. Климович. Балтський округ: т. в. о. окрпрокурора – М. С. Терпигорєв. Первомайський округ: окрпрокурор – О. Ф. Сахно; т. в. о. помічника – В. Д. Єременко (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 1073, арк. 53).

До кінця року відбулося ще кілька кадрових переміщень. Так, рішенням бюро Одеського губкому КП(б)У від 28 жовтня 1924 р. до Херсона як окружного прокурора відрядили С. Люшкова, а Д. Позднева з Херсона відкликали в розпорядження губпрокуратури (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 860, арк. 115).

24 грудня 1924 р. на засіданні бюро Одеського губкому КП(б)У (прот. № VII-45) затвердили Я. В. Яковлева Миколаївським окружним прокурором, погодивши попередньо це питання з Миколаївським окркомом, а Александрову затвердили помічником губпрокурора (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 860, арк. 186).

Упродовж 1923–1924 рр. наради працівників Одеської прокуратури проводили щомісяця. Серед обговорюваних питань – як отримані з центру директиви, так і питання визначені на місцях. Особлива увага приділялась діяльності відділення адміністративного нагляду та здійсненню нагляду за роботою органів ДПУ. На наради запрошувались зазвичай: начальник губвідділу ДПУ, начальник губміліції, голова губсуду та прокурори трибуналу 4 корпусу (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 1073, арк. 54). Поступово, хоча й повільними темпами, здійснювалась українізація апарату прокуратури, запроваджували документообіг українською мовою та вели українською мовою бесіди з відвідувачами (ДАОО, ф. ПЗ, оп. 1, спр. 1073, арк. 59). Лише протягом другого півріччя 1924 р. працівниками прокуратури Одеської губернії було проведено 126 зустрічей з громадськістю та розміщено 45 статей у місцевій пресі, працівниками Херсонської прокуратури проведено 146 виступів та надруковано 27 повідомлень (Сливенко, 2016, с. 54). У 1923–1924 рр. при Одеській, Катеринославській та Миколаївській прокуратурах створювались юридичні товариства, членами яких були судді, прокурори, адвокати та інші працівники юридичних установ. На зборах вказаних товариств розглядали різні правові питання, виголошували доповіді, що сприяло розвитку радянської юриспруденції (Сливенко, 2016, с. 55).

Висновки. Після остаточного встановлення радянської влади більшовики поставили перед необхідністю зміцнення «диктатури пролетаріату», подальшої розбудови законодавчої системи та забезпечення хоча б декларативного її дотримання. Дієвим механізмом у цьому мала стати мультифункціональна модель прокуратури, яка здійснювала загальний нагляд за додержанням законів. Це, певною мірою, сприяло захисту прав громадян, однак реалії тоталітарного режиму і командно-адміністративної системи та значне послаблення нагляду за судовими структурами суттєво обмежували її можливості, що сприяло повсюдному поправанню прав і свобод людини та розгортанню масових політичних репресій. Створення й перші роки діяльності Одеської губернської прокуратури є типовим прикладом діяльності регіональних прокуратур на початковому етапі їх існування. Нестабільність, відсутність злагодженості в організації нагляду за органами дізнання, слідством та організацією обвинувачення, постійні кадрові переміщення на фоні хронічного дефіциту кваліфікованих працівників, організаційні проблеми, нестача необхідних для роботи законодавчих рішень та складна комунікація з іншими державними органами, особливо ДПУ, – ось неповний перелік проблем, з якими зіткнулася прокуратура в 1922–1924 рр. Найбільше розглянутих кримінальних справ стосувалися хабарництва, майнових злочинів, виготовлення та збуту самогону, контрреволюційної діяльності.

Джерела та література

- В губюротделе. *Вісти-Известия (Одеса)*, № 806 від 13.08.1922 р., С. 4.
- ВЦВК. *Вісти ВУЦВК*, № 289 від 22.12.1922 р., С. 3.
- ДАОО – Державний архів Одеської області.
- Кравчук, В. М.** (2010) Сутність та особливості періодизації функціонування прокуратури України. *Держава і право*. Вип. 48. 95–101.
- Мурза, В. В.** (2003) Прокуратура в державному механізмі УСРР (1922–1933 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків.
- Организация прокуратуры. *Вісти-Известия (Одеса)*, № 823 від 05.09.1922 р., С. 4.
- Положение о прокурорском надзоре. *Собрание Указаний и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства*, № 36, ст. 424, 18.06.1922 р., 810–813.
- Порядок ликвидации отделов юстиции. *Звезда*, № 51 від 19.09.1922 р., С. 2.
- Постанова всеукраїнського центрального виконавчого комітету «Про скасування губернських відділів юстиції (губюротів) та їх повітових уповноважених (повітиустів) і про порядок заведення прокуратури». *Вісти ВУЦВК*, № 220 від 1.10.1922 р., С. 8.
- Неприкосновенность судей. *Пролетарская правда*, № 35 від 12.02.1924 р., С. 5.
- Реформа советской юстиции. *Вісти-Известия (Одеса)*, № 794 від 30.07.1922 р., С. 4.
- Сливенко, В. А.** (2016) Особливості створення та діяльності прокуратури на Півдні України у 1920-ті рр. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія»*. Вип. 24. 52–57.
- Сухонос, В. В.** (2008) Прокуратура в системі державних органів України: теоретичний аналіз сучасного стану та перспектив розвитку: Монографія. Суми: ВТД «Університетська книга».
- ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки.

References

- V hubiurotdele. *Visty-Yzvestyia (Odesa)*, № 806 vid 13.08.1922 r., S. 4. [In the provincial law department] [in Russian].
- VTsVK. *Visty VUTsVK*, № 289 vid 22.12.1922 r., S. 3. [in Ukrainian].
- DAOO – Derzhavnyi arkhiv Odes'koyi oblasti. [State Archive of Odessa Region].
- Kravchuk, V. M.** (2010) Sutnist ta osoblyvosti periodyzatsii funktsionuvannia prokuratury Ukrainy [The essence and peculiarities of the periodization of the functioning of the prosecutor's office of Ukraine]. *Derzhava i pravo*. Vyp. 48. 95–101 [in Ukrainian].
- Murza, V. V.** (2003) Prokuratura v derzhavnomu mekhanizmi USRR (1922–1933 rr.) [The prosecutor's office in the state mechanism of the Ukrainian SSR (1922–1933)]. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Orhanyzatsiia prokuraturi. *Visty-Yzvestyia (Odesa)*, № 823 vid 05.09.1922 r., S. 4. [Organization of the prosecutor's office] [in Russian].
- Polozhenye o prokurorskom nadzore. *Sobranie Uzakoneniy y Rasporiazheniy Rabocheho y Krestianskoho Pravytelstva*, № 36, st. 424, 18.06.1922 p., 810–813. [Regulations on prosecutorial supervision] [in Russian].
- Poriadok lykvydatsyy otделov yustytssy. *Zvezda*, № 51 vid 19.09.1922 r., S. 2. [Procedure for liquidation of justice departments] [in Russian].
- Postanova vseukrainskoho tsentralnoho vykonavchoho komitetu “Pro skasuvannia hubernalnykh viddiliv yustytssy (hubiustiv) ta yikh povitovykh upovnovazhenykh (povitiustiv) i pro poriadok zavedennia prokuratury”. *Visty VUTsVK*, № 220 vid 1.10.1922 r., S. 8. [Resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee ‘On the abolition of provincial departments of justice (gubyst) and their district representatives (povityust) and on the procedure for establishing the prosecutor's office.’] [in Ukrainian].
- Neprykosnovennost sudei. *Proletarskaia pravda*, № 35 vid 12.02.1924 r., S. 5. [Immunity of judges] [in Russian].
- Reforma sovetskoï yustytssy. *Visty-Yzvestyia (Odesa)*, № 794 vid 30.07.1922 r., S. 4. [Reform of the Soviet justice system] [in Russian].
- Slyvenko, V. A.** (2016) Osoblyvosti stvorennia ta diialnosti prokuratury na Pivdni Ukrainy u 1920-ti rr. [Peculiarities of the creation and activity of the prosecutor's office in the South of Ukraine in the 1920 s.]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriia “Istoriia ta arkheolohiia”*. Vyp. 24. 52–57. [in Ukrainian].

Sukhonos, V. V. (2008) Prokuratura v systemi derzhavnykh orhaniv Ukrainy: teoretychnyi analiz suchasnoho stanu ta perspektyv rozvytku: Monohrafiia [The prosecutor's office in the system of state bodies of Ukraine: theoretical analysis of the current state and prospects for development]. Sumy: VTD "Universytetska knyha" [in Ukrainian].

TsDAHOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky. [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies].

Дата надходження статті: 14.07.2025

Дата прийняття статті: 19.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025

УДК 94(477)''19''

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.14>

Мирослава ФІЛІПОВИЧ

кандидат історичних наук, доцент, Почесний професор Балтійського науково-дослідного інституту проблем трансформації економічної сфери, м. Рига, Латвійська Республіка; доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності, Заклад вищої освіти «Академія рекреаційних технологій і права», вул. Промислова, 2, м. Луцьк, Україна, індекс 43023 (filmira@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3220-6746>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/GPW-7877-2022>

Наталія СІРУК

кандидат історичних наук, викладач, Відокремлений структурний підрозділ «Волинський фаховий коледж Національного університету харчових технологій», вул. Кафедральна, 6, м. Луцьк, Україна, індекс 43016 (siruk.nat@meta.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-9368>

Бібліографічний опис статті: Філіпович, М., & Сірук, Н. (2025). Процес консолідації культурно-просвітницьких організацій Волині у 1918–1939 рр. *Українські історичні студії*, 18(60). 124–130. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.14>

ПРОЦЕС КОНСОЛІДАЦІЇ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ВОЛИНІ В 1918–1939 РР.

Анотація. Ця розвідка має на меті вирішити такі питання: з'ясувати сутність можливого об'єднання зусиль громадських товариств Волині в міжвоєнний період у сфері популяризації та збереження культури та освіти, проаналізувати особливості культурно-освітньої діяльності організацій, простежити специфіку їх дій та ставлення польської влади до спроби створити єдине українське культурно-освітнє товариство на Волині.

Методологічну основу становить порівняльно-історичний підхід, що передбачає сукупність пізнавальних засобів, процедур, які дають змогу виявити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються, визначити їхню генетичну спорідненість (зв'язок за походженням), загальне й специфічне в їхньому розвитку. В основу дослідження покладено з'ясування історичної тягlosti поняття «культурно-освітньої діяльності».

Наукова новизна полягає в комплексному аналізі культурно-освітнього середовища Волинського воєводства та зусиль, які були направлені на об'єднаний процес громадських організацій. Проблема співпраці громадських організацій, об'єднання їх зусиль є актуальною не лише в минулому столітті, а й нині. Вивчення об'єднаних спроб дасть можливість уникнути помилок, які стали перешкодою до виконання культурницьких завдань. Діяльність культурно-освітніх організацій на терені Волинського краю була об'єктом наукового інтересу багатьох учених, але чимало питань пов'язаних з об'єднаними процесами залишаються і до сьогодні маловивченими та не формують повної картини громадського руху в період між двома світовими війнами.

Висновки. Встановлено, що цей процес був неоднозначним і суперечливим, та не обмежувався лише культурною ідентифікацією українського населення. Попри спроби об'єднатися та налагодити тісну співпрацю у сфері культури та освіти, громадські організації на Волині лишилися розпорошеними, що дало змогу польській владі до кінця 30-х років XX століття фактично їх ліквідувати. А ті, які утрималися, змушені були перейти на утраквістичні умови своєї діяльності.

Ключові слова: культурно-освітні товариства, «Просвіта», організаційні збори, філії, з'їзди, статут, розпорядження, Волинське воєводство.

Myroslava FILIPOVYCH

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Honorary Professor of the Baltic Research Institute for Economic Sphere Transformation, Riga, Republic of Latvia, Associate Professor at the Department of Documentation and Information Activities, Institution of Higher Education “Academy of Recreation Technologies and Law”, 2, Promyslova Str., Lutsk, Ukraine, postal code 43023 (filmira@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3220-6746>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/GPW-7877-2022>

Natalia SIRUK

Candidate of Historical Sciences, Lecturer, Subdivision “Volyn Professional College, National University of Food Technologies”, 6, Katedralna Str., Lutsk, Ukraine, postal code 43016 (siruk.nat@meta.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-9368>

To cite this article: Filipovych, M., & Siruk, N. (2025). Protses konsolidatsii kulturno-prosvitnytskykh orhanizatsii Volyni u 1918–1939 rr. [The process of consolidation of cultural and educational organizations of Volyn in 1918–1939]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18(60). 124–130. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.14> [in Ukrainian].

THE PROCESS OF CONSOLIDATION OF CULTURAL AND EDUCATIONAL ORGANIZATIONS OF VOLYN IN 1918–1939

Summary. This intelligence is *aimed* at solving the following issues: to find out the essence of the possible unification of efforts of public societies in Volyn in the interwar period in the field of popularization and preservation of culture and education, to analyze the peculiarities of cultural and educational activities of organizations, to trace the specifics of their actions and the attitude of the Polish authorities to the attempt to create a single Ukrainian cultural and educational society in Volyn.

The methodological basis is the comparative-historical approach, which provides for a set of cognitive means, procedures that allow to identify similarities and differences between the phenomena under study, to determine their genetic kinship (connection by origin), general and specific in their development. The study is based on the clarification of the historical continuity of the concept of «cultural and educational activity».

The scientific novelty lies in the comprehensive analysis of the cultural and educational environment of the Volyn Voivodeship and the efforts that were aimed at the unification process of public organizations. The problem of cooperation of public organizations, combining their efforts is relevant not only in the last century, but also today. The study of unifying attempts will make it possible to avoid mistakes that have become an obstacle to solving cultural problems. Volyn region was the object of scientific interest of many scientists, but many issues related to the unification processes remain poorly studied to this day and do not form a complete picture of the social movement in the period between the two world wars.

Conclusions. It was established that this process was ambiguous and contradictory, and was not limited only to the framework of cultural identification of the Ukrainian population. Despite attempts to unite and establish close cooperation in the field of culture and education, public organizations in Volyn remained dispersed, which allowed the Polish authorities to actually liquidate them by the end of the 30s of the twentieth century. And those who abstained were forced to switch to *utraquist* conditions of their activities.

Key words: cultural and educational societies, “Prosvita”, organizational meetings, branches, congresses, charter, orders, Volyn Voivodeship.

Постановка проблеми. Співпраця культурно-освітніх організацій завжди є актуальною, незважаючи на часові та просторові маркери. Це питання було актуальним і сто років тому. Попри буремні 1917–1920 роки, культурно-освітнє життя вирувало на теренах Волині. Посилювалось воно не лише тим, що тут відбувалися військові події, а й значною мірою – міграцією населення, зі сторони сходу – українського, із заходу – польського. Саме поява активних у громадському житті мешканців краю спонукає до появи різноманітних товариств, метою яких стали популяризація та збереження культури і освіти. Значну роль у цьому русі почали відігравати товариства «Просвіта». Особливість їх діяльності у Волинському воєводстві полягала в тому, що всі вони були повітові і своїм центром вважали Матірнє товариство «Просвіта» у Львові. Така структура призвела до того, що ці товариства не мали власного воєводського центру і були рівнозначні одна одній, що не завжди було благом у їх діяльності,

особливо в часи, коли став насаджуватися «сокальський кордон» між Галичиною та Волиню і Холмщиною.

Аналіз досліджень. Проблеми становлення культурницьких, просвітницьких, політичних організацій Волині в міжвоєнний період досліджували С. Булавина (Булавина, 2021), Р. Давидюк, А. Жив'юк (Давидюк, Жив'юк, 2016), М. Кучерепа (Кучерепа, 2016), Л. Стрільчук, М. Філіпович (Стрільчук, Філіпович, 2023), однак вони здебільшого акцентували увагу на окремих організаціях, оминаючи загальні процеси та тенденції, притаманні всім громадським установам, які переймалися збереженням української автентичності в межах II Речі Посполитої.

Мета дослідження – з'ясувати сутність можливого об'єднання, проаналізувати особливості об'єднавчого процесу просвітян, простежити специфіку просвітянських дій та ставлення польської влади до спроби створити єдине українське культурно-освітнє товариство на Волині.

Виклад основного матеріалу. Щоб зрозуміти сьогодення, нерідко варто оглянутися, дослідити минуле. Нині з регулярною періодичністю порушується, навіть зловісно мусолиться, питання «волинської трагедії» 1943 року. Як би деяким політичним діячам не хотілося трактувати їх і будувати, на цих поістину трагічних сторінках історії, свій політичний імідж та кар'єру, у будь-якому разі вони змушені зголоситися, що ця трагедія мала свої витоки та корені сформовані не блискавично і в одномоменті, ці події породжені навіть не кількарічно, вони стали апогеєм діянь, які передували йому десятиліттями. Свідченням чого стає навіть той факт, що їх відголосок відчутний і після 80 років по тому. Тому, на наше переконання, доречним їх витоки досліджувати з розгляду двох основних критеріїв – хронологічних і культурно-освітніх, адже культура – «це троянській кінь у політиці» (ДАТО, ф. 3567, оп. 1, спр. 226, арк. 5.).

Щодо хронологічних, то щонайменше з буремних визвольних змагань 1918–1921 років. І в ці роки українці, як і поляки, були не готові до якогось поборювання одне одного. Перші намагалися вберегтися від повного краху, другі докладали зусиль до зміцнення власних позицій, що згодом дало змогу наступні кілька років проживати в ілюзорних стосунках. Українці переводили подих, вірячи і зважаючи на міжнародні догмати: Версальський договір від 28 червня 1919 року, § 109 Конституції Польщі 17 березня 1921 року, ст. VII Ризького мирного договору від 18 березня 1921 року, які гарантували певну національну автономію та самовираження.

Поляки ж стримували свої амбіції, почасти від того, що не вірили тому чуду, як порівняно легко дісталася значна частина українських земель. Лояльному ставленню до формування різного роду українських національних організацій сприяв той факт, що Армія Української Народної Республіки та Військо Польське перемогли більшовиків у 1920 році у Варшавській битві (13–25 серпня 1920 року), яка стала згодом відома як «Диво на Віслі», а також те, що 6 січова дивізія під командуванням полковника Марка Безручка обороняла місто Замостя. Ситуацію, яка склалась у тогочасній Польщі, повною мірою характеризує вислів, який приписують польському дипломату Каєтану Моравському (*Kajetan Dzierżykraj-Morawski/Gaëtan Morawski/Jan Chomecki*): «Оборонили Галичину для Польщі, заплативши за це сотнями убитих. Що за іронія долі!!!».

Однак ставлення до цих подій швидко змінилося, фактично розпочинаючи з виборів до польського Сейму і Сенату 1922 року, де було продемонстровано консолідувальну силу української громади. З того часу стихають голоси про спільну боротьбу українців і поляків проти більшовиків. І на цей відголосок ми натрапляємо й сьогодні, коли на честь цієї перемоги щороку 15 серпня в Польщі відзначають Свято польського війська. Цей день символізує перемогу над більшовиками та зміцнення незалежності Другої Речі Посполитої. Однак не прийнято говорити про участь українців у цьому контексті. І сьогодні постає не лише саме питання формування інституцій та екзистенцій національної пам'яті, а нагальним стає питання «культури пам'яті». Тому в цьому контексті стає доречним питання дослідження культурно-освітнього простору як тодішньої Польщі, так і в сьогоденні.

Якщо вести мову про становлення культурно-освітнього руху і його консолідаційні зусилля між двома світовими війнами (зважаючи на сучасну війну між Україною та Росією, на нашу думку, прийнятним є відхід від терміна «міжвоєнний період»), то тут варто найперше спертися на суспільно-політичний важіль, який дає змогу ці зусилля розділити на певні етапи, саме з урахуванням його впливу на них.

1) 1918–1925 роки, *ремісія* – розгубленість і розпорошеність як відголосок подій попереднього десятиліття. Характеризується певною спонтанністю, масовістю і значною кількістю різного роду товариств. Завдяки пануванню в широких масах ідеї про самовизначення нації, про створення окремого чи автономного державного національного сегмента, це позитивно посприяло на виборах до сейму та сенату в 1922 році. Одним із результатів цих консолідаційних зусиль є не лише поява Волинської парламентської Репрезентація, а й усвідомлення поляками ідеї «всепольськості», що призводить до появи в 1924 році особливого «кресового закону», метою якого було ополячення і вводилася двомовна шкільна освіта.

2) 1925–1935 роки, *стабілізація* – структуризація національних організацій, розуміння поняття «в єдності сила», колонізація, осадництво, створення утравістичних інституцій шкіл та організацій. Саме в цей період з'являється нова політична сила УНДО, проводяться об'єднавчі заходи. Загалом цей час характеризується народними вічами, селянськими сходами.

Одним із найбільш вагомих консолідувальних заходів на Волині можна вважати Луцький церковний з'їзд 1927 року з метою українізації Православної церкви в міжвоєнній Польщі. На церковний з'їзд прибуло 565 делегатів від усіх повітів Волині та частини православних парафій Полісся, Холмщини і Підляшшя та майже 200 гостей, зокрема й 8 українських послів Сейму та Сенату.

У цей же період активізуються об'єднавчі зусилля і серед волинських просвітян, організації яких були найбільш чисельними. І хоча Товариство «Луцька «Просвіта» було зареєстровано ще за часів української влади в Житомирському окружному суді 1918 року, у цей же час у Волинському воєводстві створюються окремі повітові просвітянські товариства у Володимирі, Горохові, Дубно, Здолбунові, Ковелі, Кременці, Рівному. Із самого початку питання об'єднання в єдину «Волинську «Просвіту» розглядалось місцевими діячами як засіб координації їх праці. У той час, коли Львівська «Просвіта» була центром для всієї Галичини, Товариство «Рідна Хата» в Холмі – центром для Холмщини, Товариство «Просвіта» в Бересті – для всього Полісся, то подібні тенденції притаманні були і Волині.

15 лютого 1921 року Рада Луцької «Просвіти» скликала перший з'їзд повітових «Просвіт» Волині. Статут «Об'єднання українських культурно-просвітницьких організацій Волині» з центром у м. Ковелі був поданий до Волинського воєводства для легалізації. Однак процес владою затягувався (Філіпович, 2022, с. 68). А спроби влади на початку 1922 року ліквідувати Рівненське Товариство змусили до скликання з ініціативи Луцькою «Просвітою» 8–9 липня 1922 року другого з'їзду культурно-освітніх організацій воєводства. Спільними зусиллями Рівненське Товариство вдалося відстояти і задекларувати, що утворення єдиної культурно-просвітницької установи на Волині є необхідністю. Статут об'єднання під назвою «Волинська Просвіта» з центром у Луцьку був ухвалений з'їздом.

Однак легалізація Волинської «Просвіти» затяглась на три роки. 5 березня 1924 року Волинське воєводство остаточно відмовило в легалізації. 13 червня 1925 року у відповіді на звернення просвітян міністр внутрішніх справ зазначив, що «Волинська Просвіта» є такою, що «загрожує спокоєві і є небезпечною для громад, або й противною моралі» (Власовський, 1928, с. 70). Попри заборону проводити з'їзд повітових «Просвіт», 28 червня 1925 року відбулася нарада представників культурно-освітніх, кооперативних організацій Волині, Холмщини, Полісся в Рівному (ДАВО, ф. 389, оп. 1, спр. 29, арк. 3). І хоча формально єдиного товариства так і не було створено, однак представники повітових просвітянських товариств стали дедалі частіше проводити спільні заходи, координувати власні зусилля і надавати підтримку одне одному. Так, у період з 28 лютого 1926 року до 27 березня 1927 року відбува-

лися з'їзди повітових представників «Просвіт» Волині (ДАВО, ф. 54, оп. 1, спр. 108, арк. 6). Ковельська повітова «Просвіта» у 1927 році листувалася з Луцькою повітовою «Просвітою» та надавала відомості про свою діяльність (ДАВО, ф. 248, оп. 1, спр. 78, арк. 3).

Активно долучалися товариства до спільного проведення днів пам'яті Тараса Шевченка, Симона Петлюри. Підтримували ініціативи товариства «Рідна хата» щодо відстоювання українських шкіл. Розглядалися проєкти створення гуртків, основним завданням яких мало бути підняття культурного рівня селян і села.

Зважаючи на те, що влада перешкождала об'єднавчим зусиллям, на третьому з'їзді «Просвіт» Волині у Рівному 26 травня 1926 року було ухвалено рішення про визнання Головного товариства «Просвіта» у «Львові єдиним об'єднувальним центром для всіх українських просвітніх організацій на Українських землях у Польщі, а його Головний відділ – єдиним керівником та зверхником тих організацій» (Філіпович, 2007, с. 30).

І хоча сучасна система стримувань і противаг, пов'язана насамперед з активізацією держави у сфері управління суспільними процесами, інституалізувалася в 1960–1970 роках, однак з упевненістю можна стверджувати, що апробація цієї системи провадилася польською владою на Волині у 20–30-х роках XX століття щодо українських культурно-освітніх організацій.

Так, на початку 1927 року об'єднавчий процес набув несподіваного повороту. Волинський воєводський уряд 5 лютого 1927 року звернувся до Ради Луцької «Просвіти» з пропозицією організувати «Окружне Товариство Волинської «Просвіти». Внесення відповідного прохання і Статутів до реєстрації належало би зробити протягом лютого поточного року» (Філіпович, 2018, с. 80).

Розуміючи, що таке звернення було не свідченням «турботи» про розвиток просвітянського руху, а прагненням воєводства ізолювати Волинь від Галичини та підпорядкувати Товариство одному керівництву. Реакція представників повітових товариств була неоднозначною. Острог, Володимир і Рівне були за об'єднання, а Дубно, Крем'янець і Ковель – проти. З огляду на це було ухвалено рішення про скликання на осінь 1927 року в Рівному четвертого просвітянського з'їзду. Та його проведення довелося відкласти, оскільки надійшла заборона від міністерства внутрішніх справ без будь-яких пояснень та мотивацій. У травні 1928 року воєводство поставило вимогу змінити Статут організації на власнерозроблений, застерігаючи, що в разі відмови постане питання про ліквідацію товариства. Четвертий з'їзд представників просвітянських організацій Волині 9 липня 1928 року відхилив пропозицію воєводства. На кінець того ж року, після тривалого узгодження власне розробленого статуту між собою та між воєводою Г. Юзевським, було вирішено скликати черговий, п'ятий з'їзд. Однак 29 січня 1929 року польська влада видала заборону на його проведення, а згодом під різними приводами ліквідувала більшість повітових осередків, найдовше з яких, до липня 1935 року, діяло Луцьке товариство.

Консолідовані зусилля української громади на Волині викликали певне занепокоєння у влади, яка спочатку пом'якшує свою політику, переходячи до санації і як протипоходу організовує з'їзд послів і senatorів Волині в 1928 році, на якому воєвода наголосив, що не вбачає суперечності між концепцією незалежної України й належністю України до Речі Посполитої. Попри задеклароване, на цьому ж таки з'їзді послів і senatorів затверджується «волинська програма» як модель співжиття й інтеграції національних громад при збереженні державної та адміністративної єдності та санаційний курс, в основі якого лежали методи управління: посилення адміністративного контролю, економічне піднесення регіону й продовження утравістичної культурно-освітньої політики.

Попри такий поворот влади, спільні заходи продовжувалися, зокрема з червня 1931 року до грудня 1933 року, на заклик Луцької управи прихильників православної освіти і охорони традицій православної віри імені Петра Могили щодо впровадження служби Божої українською мовою в селах та збір пожертвувань голодуючим на Великій Україні. Відреагували товариства і щодо підтримки Луцької приватної української гімназії Товариства імені

Лесі Українки, яка проіснувала до 1939 р. Тісна співпраця української гімназії була і з Українським педагогічним товариством м. Львова у 1931–1935 рр. (ДАВО, ф. 63, оп. 1, спр. 3, арк. 280; ф. 73, оп. 1, спр. 37, арк. 20). А в 1938–1939 роках до підтримки гімназії долучилися «Просвітянські хати», духовенство, театральні товариства і кооперативи, які проводили збір коштів з метою розширення приміщення гімназії (ДАВО, ф. 73, оп. 1, спр. 104, арк. 26; спр. 109, арк. 123). У 1935–1936 роках культурно-освітні організації українців надавали посильну допомогу редакції у виданні журналу «За соборність» (ДАВО, ф. 63, оп. 1, спр. 17, арк. 167).

У 1935–1939 рр. радикалізація – на фоні всеохопного контролю влади за культурно-громадським рухом, пацифікації, відбулося наростання націоналістичних тенденцій як у поляків, так і в українців. Такі тенденції призводять до радикалізації громадськості, протистояння та появи мілітаризованих культурно-освітніх осередків, як результат – створення ОУН і «Табору національного єднання» (OZN), які спиралися також на культурно-освітній складник з певним ідеологічним ухилом. Обидві організації виникли майже одночасно й набули швидкого поширення.

Висновки. Так, попри спроби об'єднатися та налагодити тісну співпрацю у сфері культури та освіти, громадські організації на Волині лишилися розпорошеними, що дозволило польській владі до кінця 30-х років XX століття фактично їх ліквідувати. А ті, які утрималися, змушені були перейти на утраквістичні умови своєї діяльності. Встановлено, що цей процес був неоднозначним і суперечливим та не обмежувався лише культурною ідентифікацією українського населення. Загалом, попри офіційну заборону проведення об'єднаних заходів, українські товариства консолідувалися навколо певної спільної ідеї. Загальними зусиллями просвітян, товариства імені Петра Могили, іншими культурно-освітніми організаціями вдавалося підтримати та створити мережу бібліотек, які діяли впродовж майже двох десятиліть. Спільні зусилля розрізаних, коли штучно, коли ідеологічно, організацій все ж таки не були марними й стали щитом проти асиміляції та дали змогу зберегти мову, віру й національну ідентичність у складному політичному контексті.

Джерела та література

- Булавина, С. (2021). Культурно-освітні організації як чинник формування національної свідомості у політико-правовому контексті міжвоєнного періоду на Волині. *Історико-правовий часопис*, 16(1), 6–13.
- Власовський, І. (1928). *Луцька «Просвіта»* (10 років просвітницької праці 1918–1928 рр.). Львів.
- Давидюк, Р., & Жив'юк, А. (2016). Рівненська повітова «Просвіта»: десятиріччя під знаком УНР. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки*, 3(328), 39–44.
- Державний архів Волинської області – ДАВО.
- Державний архів Тернопільської області – ДАТО.
- Кучерепа, М. (2016). Становлення та діяльність просвітянських організацій на Волині (1918–1939 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки*, 3(328), 28–35.
- Стрільчук, Л., & Філіпович, М. (2023). Особливості ліквідації Волинських товариств «Просвіта» польською владою у міжвоєнний період. *Східноєвропейський історичний вісник*, (28), 125–133. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.28.287559>
- Філіпович, М. (2007). *Луцька «Просвіта» 1918–1935 рр.* Луцьк.
- Філіпович, М. (2022). Методичне забезпечення просвітницько-виховних заходів громадських організацій Волині у 1920–1930 рр. *Літопис Волині*, 63–68. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.12>
- Філіпович, М. (2018). Політичні умови діяльності громадських організацій на Волині 1918–1939 рр. *Літопис Волині*, (19), 78–82. <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/82/45>

References

- Bulavina, S.** (2021). Kulturno-osvitni orhanizatsiyi yak chynn timer formuvannya natsionalnoyi svidomosti u polityko-pravovomu konteksti mizhvoyennoho periodu na Volyni [Cultural and Educational Organizations as a Factor in the Formation of National Consciousness in the Political and Legal Context of the Interwar Period in Volyn]. *Istoryko-pravoviy chasopys*, 16(1), 6–13. [in Ukrainian]
- Vlasovskiy, I.** (1928). Lutska “Prosvita” (10 rokiv prosvitnitskoyi pratsi 1918–1928 rr.) [Lutsk “Prosvita” (10 years of educational work in 1918–1928)]. Lviv. [in Ukrainian]
- Davidyuk, R., & Zhiviyuk, A.** (2016). Rivnenska povitova “Prosvita”: desyatyrichchya pid znakom UNR [Rivne County “Prosvita”: A Decade Under the Sign of the Ukrainian People’s Republic]. *Naukoviy visnyk Skhidnoyevropeyskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrayinky. Seriya: istorichni nauki*, 3(328), 39–44. [in Ukrainian]
- DAVO – **Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti** [State Archive of Volyn Region].
- DATO – **Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti** [State Archives of Ternopil Region].
- Kucherepa, M.** (2016). Stanovlennya ta diyalnist prosvityanskikh orhanizatsiy na Volyni (1918–1939 rr.) [Formation and Activity of Educational Organizations in Volyn (1918–1939)]. *Naukoviy visnyk Skhidnoyevropeyskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrayinky. Seriya: istorichni nauki*, 3(328), 28–35. [in Ukrainian]
- Strilchuk, L., & Filipovych, M.** (2023). Osoblyvosti likvidatsiyi Volynskikh tovarystv “Prosvita” polskoyu vladoyu u mizhvoyenniy period [Features of the Volhynia “Prosvita” Societies Liquidation by the Polish Authorities during the Interwar Period]. *Skhidnoyevropeyskiy istorichniy visnyk*, (28), 125–133. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.28.287559> [in Ukrainian]
- Filipovych, M.** (2007). Lutska “Prosvita” 1918–1935 rr. [Lutsk “Prosvita” 1918–1935]. Lutsk. [in Ukrainian]
- Filipovych, M.** (2022). Metodychne zabezpechennya prosvitnytsko-vykhovnykh zakhodiv hromadskykh orhanizatsiy Volyni u 1920–1930 rr. [Methodological support of outreach activities of non-governmental organizations in Volyn in 1920–1930]. *Litopys Volyni*, 63–68. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.spec.12> [in Ukrainian]
- Filipovych, M.** (2018). Politychni umovy diialnosti hromadskykh orhanizatsii na Volyni 1918-1939 rr. [Political conditions of NGO activity in Volyn in 1918-1939] *Litopys Volyni*, (19), 78–82. <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/82/45> [in Ukrainian]

Дата надходження статті: 24.07.2025

Дата прийняття статті: 22.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025

УДК 94(477)(092)

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.15>

Віталій ТЕЛЬВАК

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (telvak1@yahoo.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/X-5320-2018>

Вікторія ТЕЛЬВАК

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (viktoriateltvak75@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAO-4723-2020>

Ольга ВЛАДИГА

кандидат історичних наук, викладач історії, Комунальний заклад Львівської обласної ради «Львівське вище професійне училище комп'ютерних технологій та будівництва», вул. Авраама Лінкольна, 23, м. Львів, Україна, індекс 79000 (olhavladyha@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5444-7164>

Бібліографічний опис статті: Тельвак, В., Тельвак, В., & Владига, О. (2025). Михайло Грушевський як творець і редактор часописів для селян. *Українські історичні студії*, 18(60). 131–141. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.15>

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ТВОРЕЦЬ І РЕДАКТОР ЧАСОПИСІВ ДЛЯ СЕЛЯН

Анотація. Метою статті є з'ясування діяльності М. Грушевського як засновника і редактора часописів для селянської аудиторії. **Методологічне підґрунтя** роботи становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів і порівняльно-історичному методі, з огляду на принципи об'єктивності та історизму. У дослідженні також використано методи періодизації, класифікації і типологізації. **Наукова новизна** статті полягає у спробі цілісної реконструкції зусиль М. Грушевського з розбудови селянської періодики на Наддніпрянщині на початку ХХ ст. **Висновки.** У підсумку відзначено, що адресовані М. Грушевським селянському читачеві періодичні видання стали вагомим складником національного суспільно-політичного руху на українських землях Російської імперії на початку ХХ ст. Творець і редактор «Села» та «Засіву» через різножанрові тексти й ретельно дібраний ілюстративний матеріал просував у середовище читачів з народу ідеї всеукраїнської соборності та діяльного солідаризму, громадського активізму й життєвого оптимізму, почуття гордості за своє величне минуле, любові до рідної культури і мови та поваги до регіональних відмінностей корінного населення українських теренів по обидва боки збручанського кордону. Завдяки налагодженому М. Грушевським серйозному, шанобливому й довірливому діалогу зі своїм читачем, ці важливі для українського модерного націєтворення максими отримали чимале поширення в селянському середовищі, представники якого долали наслідки тривалої агресивної русифікації. Усе це перетворило часописи «Село» та «Засів» на авторитетну школу громадянського самовиховання спрагого просвіти народу. Це мало помітний вплив на долю підросійського українства, яке невдовзі постало перед численними викликами Першої світової війни, а тому й масштабних революційних потрясінь.

Ключові слова: М. Грушевський, «Село», «Засів», ідеологія, редакційна політика, реценція.

Vitalii TELVAK

Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (telvak1@yahoo.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/X-5320-2018>

Viktoria TELVAK

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (viktoriateltvak75@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAO-4723-2020>

Olha VLADYGA

Candidate of Historical Sciences, history teacher, Municipal Institution of Lviv Regional Council "Lviv Higher Vocational School of Computer Technologies and Construction", 23, Avraam Linkoln Str., Lviv, Ukraine, postal code 79000 (olhavladyha@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5444-7164>

To cite this article: Telvak, V., Telvak, V., & Vladysga, O. (2025). Mykhailo Hrushevskyy yak tvorets i redaktor chasopysiv dlia selian [Mykhailo Hrushevsky as the creator and editor of periodicals for peasants]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18(60). 131–141. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.15> [in Ukrainian].

MYKHAILO HRUSHEVSKY AS THE CREATOR AND EDITOR OF PERIODICALS FOR PEASANTS

Summary. *The goal of the article is to examine the activities of Mykhailo Hrushevsky as the founder and editor of periodicals targeted at a peasant audience. The methodological basis of the work is an interdisciplinary approach with particular emphasis on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the comparative-historical method, based on the principles of objectivity and historicism. The scientific novelty of the article lies in the attempt to provide a holistic reconstruction of Hrushevsky's efforts in developing peasant-oriented press in the Dnipro region at the beginning of the 20th century. Conclusions.* *The periodicals led by Mykhailo Hrushevsky became a significant component of the national socio-political movement in the Ukrainian lands under the Russian Empire at the beginning of the 20th century. As the creator and editor of Selo and Zasiv, through multi-genre texts and carefully selected illustrative material, he introduced into the popular readership ideas of Ukrainian unity and active solidarity, civic engagement and life optimism, pride in their glorious past, love for native culture and language, and respect for the regional differences of the indigenous population of Ukrainian territories on both sides of the Zbruch border. Thanks to the serious, respectful, and trustful dialogue established by Hrushevsky with his readers, these key maxims of modern Ukrainian nation-building gained wide dissemination among the peasantry, who were overcoming the consequences of prolonged aggressive Russification. These factors transformed the periodicals Selo and Zasiv into an authoritative school of civic self-education for a people thirsty for enlightenment. This had a noticeable impact on the fate of Ukrainians under Russian rule, who soon faced numerous challenges of the First World War and, subsequently, major revolutionary upheavals.*

Key words: M. Hrushevsky, Selo, Zasiv, ideology, editorial policy, reception.

Постановка проблеми. Різноманісна культурно-наукова та громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського незмінно перебуває у фокусі уваги дослідників української історіографії протягом останньої третини століття (Тельвак, 2010; Тельвак, 2021). Така небуденна зацікавленість зумовлена дедалі більшим розумінням фундаментальності впливу національного служіння визначного вченого на модернізацію всіх сторін життя його співвітчизників (Тельвак, 2008). При цьому в поле зору зазвичай потрапляють найбільш spektakлярні проекти автора «Історії України-Руси». Так, в аспекті його громадської праці історіографії найчастіше фокусуються на діяльності вченого як голови Центральної Ради чи його

участі в партійному будівництві. За такого селективного підходу почасти маргіналізуються інші аспекти суспільної активності історика, які зрештою й уможливили появу першого українського парламенту, а з ним і відродження політичної суб'єктності нашого народу.

У цьому плані особливою актуальністю позначена праця М. Грушевського з культурно-національного освідомлення широких верств української громади на зламі XIX–XX ст. Пріоритетність цієї діяльності визначали виклики модернізації, що динамізували польсько-українську (на півднісхідних теренах) та російсько-українську (на Наддніпрянщині) конкуренцію за культурні, а тому й політичні впливи на населення теренів «від Сяну до Дону». Чітко усвідомлюючи екзистенційну назрілість навздогінної модернізації свідомості своїх земляків, учений разом зі своїми нечисленними колегами з українського демократичного табору розгорнув широку діяльність із заснування україномовної періодики для різних читацьких аудиторій. І якщо спрямовані на інтелігентського читача видавничі проекти М. Грушевського (насамперед «Літературно-науковий вістник») на сьогодні отримали всебічне історіографічне осмислення (Піріг, Тельвак, 2021, с. 136–156), то цього не можемо сказати про ініційовані й редаговані ним селянські часописи. З огляду на це, нижче відтворимо внесок визначного історика в розбудову селянської періодики.

Аналіз досліджень. Питання освідомлювальної праці М. Грушевського неодноразово порушували в сучасній історіографії. Чимало на сьогодні написано й стосовно впливу численних видавничих проєктів автора «Історії України-Руси» на його сучасників. При цьому особливою повнотою аналізу позначені студії авторства Ігоря Ткаченка (Ткаченко, 2004; Ткаченко, 2005; Ткаченко, 2015), Світлани Панькової (Панькова, 2004–2005) та Віталія Тельвака (Telvak, Vladyga, 2019; Telvak, Zhuravlov, 2020), які зосередилися на часописах «Село» і «Засів». Утім, надалі виразно бракує узагальнювального погляду на проблему внеску вченого в появу й редагування першої селянської періодики. Цим і зумовлена актуальність нашого дослідження.

Метою статті є з'ясування діяльності М. Грушевського як засновника і редактора часописів для селянської аудиторії.

Виклад основного матеріалу. Досвід проживання М. Грушевського в півднісхідній Галичині переконав його у вагомості рідномовних періодичних видань для національно-культурного освідомлення широких верств українства. Наприкінці XIX ст. там видавалася показна кількість часописів, найпопулярніші з яких були виразниками політичних партій («Діло», «Руслан», «Галичанин» й ін.) (Тельвак, 2016). Як відомо, для популяризації соборницької демократичної платформи вчений створив власний друкований орган – щойно згадуваний «Літературно-науковий вістник» (Тельвак, Курилишин, 2012; Тельвак, Курилишин, & Тельвак, 2022). Тож коли після першої російської революції з'явилася можливість видавати україномовну періодику, історик у короткому часі переводить цей часопис до Києва. Утім, невдовзі з'ясувалося, що «Вістник» має вплив здебільшого на інтелігентську аудиторію і є майже незнаним на селі, де проживала основна маса українського населення, у середовищі якого стихійно міцними були національні культурні традиції, незважаючи на століття агресивної русифікації.

З огляду на це, попри чималу зайнятість багатьма науковими і громадськими проєктами, М. Грушевський виправдано поставив питання про україномовну селянську періодику на Наддніпрянщині (Тельвак, 2018). Реалізація цієї ідеї не була простою, як це може здаватися на перший погляд. Адже в Російській імперії не існувало україномовної школи, яка могла б підготувати читача до сприйняття рідномовної преси. Також у своїй більшості середовище наддніпрянського селянства було неписьменним і мало доволі невиразне національне самоусвідомлення (Тельвак, 2006). Усе це обіцяло чималі труднощі на шляху реалізації проєкту селянської газети. Утім, ці ризики не знеохотили львівського професора, який після розгону І Думи визначив пріоритетом для наддніпрянської інтелігенції освідомлення земляків для діяльної громадянської праці. Про це ми дізнаємося з його щоденникового запису від 29 серпня 1906 р., у якому описано перебіг однієї з нарад очільників наддніпрянського українського

руху. «Я запитував, а вони відповідали, – занотував М. Грушевський, – які погляди між селянством, чи здобувають публіку інтелігенти, виходило, що нічого не здобули» (Грушевський, 2021a, с. 322). Таку неприглядну ситуацію вирішили змінювати шляхом заснування української преси і видання літератури для народу.

Уперше ідею селянської газети М. Грушевський порушив ще на початку 1906 р. у статті «Перші кроки», наголосивши, що «газета стала тепер потребою селянина» (Грушевський, 2001, с. 327). У цьому дописі професор обґрунтував власне бачення концепції селянських пресодруків. Насамперед він указав на необхідність всебічного запізнання з дійсними потребами широких мас українства з тим, щоб дати селянину дійсно потрібну і цікаву для нього газету. Далі історик указав на необхідність відкинути старосвітський стереотип про нібито неготовність селянина до серйозної розмови про його потреби: «Він [селянин] не потребує сентиментальних фраз і того псевдонаукового стилю добрих старих часів, коли думали, що як з селянином говорити по-розумному, то він не зрозуміє, а треба говорити по можності дурновато» (Грушевський, 2001, с. 327). Осмислюючи модель і концепцію селянської газети, львівський професор вбачав її як видання з періодичністю не більш ніж двічі на тиждень. За змістом, на його переконання, це має бути суспільно-політичний орган з домінуванням популярно-наукових статей із сільськогосподарським ухилом та белетристичним фейлетоном. При цьому М. Грушевський акцентував на необхідності кореляції змісту видання зі специфікою регіону проживання селянина, що дало б змогу редакторам давати господарські поради найбільш практичного плану. А це б, у свою чергу, збільшувало зацікавленість такою газетою в селянському середовищі.

Ці спостереження автор «Історії України-Руси» розвинув через рік у дописі «Наша газета», опублікованому на шпальтах київського часопису «Рада». У ньому він наголосив, що поряд із пресодруком для читачів із високим освітнім цензом, що ним є «Рада», гурток її видавців планує заснувати часопис і для зануреного в клопоти щоденного життя селянина. «Коли ж знайдеться ширший круг читачів, – інформував М. Грушевський, – для яких буде потрібний більш популярний виклад, при газеті нашій буде заведено друге, популярне видання для селян» (Грушевський, 2005b, с. 4). Як бачимо, львівський професор початково планував заснувати селянську газету як своєрідний додаток до адресованої інтелігентській аудиторії «Ради». Натомість, як будемо про це говорити далі, перемогла ідея цілком окремого пресодруку зі спеціальними цілями і завданнями.

Ідею селянської періодики М. Грушевський також інтенсивно обговорював й у своїх листах до таких лідерів наддніпрянського руху, як Петро Стебницький і Євген Чикаленко. У них історик усебічно пояснював гостроту потреби «поставити на ноги» українську селянську газету. Його кореспонденти цілком поділяли наведені аргументи, водночас порушуючи практичні питання функціонування нового громадського органу. Серед останніх найбільшу увагу привертала мовна фактура газети. Ішлося про те, яким діалектом – галицьким чи наддніпрянським – буде видаватися нова газета.

Протягом перших місяців 1909 р. були зроблені перші практичні кроки з реалізації плану М. Грушевського. Позаяк він постійно перебував у Галичині, на номінального редактора запросили приятельку вченого ще з часів його навчання в Київському університеті Ганну Ямпольську. Вирішувати всі видавничі питання львівський професор доручив своєму давньому співробітнику по видавничих проєктах Юрію Тищенку, який як політичний емігрант проживав у Києві за фальшивим паспортом. Він погодився на запропоновану М. Грушевським роль за умови, що той визначатиме редакційну політику й писатиме вступні статті. Ініціатори часопису вирішили, що перше число газети «Село» вийде 15 вересня 1909 р. Так, було подано необхідні документи на ім'я київського губернатора і 6 червня 1909 р. Г. Ямпольська отримала свідоцтво на право видання щотижневої ілюстрованої газети «Село». Відзначимо, що для імперської влади не було секретом заангажування М. Грушевського у справу заснування «Села», адже в подальших цензурних матеріалах неодмінно йшлося, що часопис виходить за його безпосередньої участі.

Поява «Села» була довгоочікуваною подією в середовищі наддніпрянських українців. Про це свідчить як солідарна підтримка нового видавничого проєкту з боку підросійської інтелігенції, так і неабиякий ажіотаж, яким супроводжувалися чутки про появу селянської газети. Наприклад, В'ячеслав Липинський писав щодо таких поголосок Василю Доманицькому: «З «Ради» я довідався, що має виходити «Село» – селянський тижневик ілюстрований – ближче, однак, про нього не знаю – здогадуюсь, що видає професор [М. Грушевський – авт.]. У всякому разі страшенно це потрібна річ, і мені здається, що її слід було-б всіма силами підтримати, в противному разі ми серед селянства за ці роки готові стратити стільки, що потім десятками літ не надолужаємо» (Липинський, 2003, с. 559–560).

Первісток української селянської періодики почав своє життя 3 вересня 1909 р. Мету та завдання «Села» М. Грушевський виклав у редакційному зверненні до читача, яким відкривалося перше число газети: «Де селянство, робітники і весь народ тямущий, просвічений, тим ліпше, легше, щасливіше живеться всім вкупі і кожному зокрема. – Менше темноти – менше й неправди, шкоди, всякого лиха. Через те – хто хоче добра своєму краю, своєму народові, повинен подбати про те, щоб самому бути просвіченим, тямущим, але і про те також, щоб і навколо нього люди, громада, народ були теж якомога тямущі, просвічені. До сього служить школа, книжка, газета. Сьому допомогти хочемо і нашою газетою [...]» (Грушевський, 2005а, с. 234).

Відповідно до задуму М. Грушевського, часопис виходив щотижня в четвер, на 8 сторінках. День появи газети в четвер не був випадковим, позаяк принциповою позицією видавців було те, щоб вона могла протягом другої половини тижня дійти до читача і він міг отримати її щонайпізніше в неділю. Один раз на місяць читач отримував збільшене до 16 сторінок число. Для реклами газети М. Грушевський практикував безоплатне надсилання потенційним передплатникам пробного примірника видання. Поряд із самим пресодруком його постійні передплатники безкоштовно отримували додатки, серед яких особливою популярністю тішився ілюстрований календар «Села».

Як уже згадувалося, формальним редактором-видавцем «Села» була Г. Ямпольська, яка обіймала цю посаду протягом вересня 1909 р. – квітня 1910 р. За цей час вона пережила два арешти за публікацію в часописі матеріалів, визнаних цензурою такими, що плекають сепаратизм у середовищі селян. Ці арешти й подальші ув'язнення помітно підірвали здоров'я приятельки М. Грушевського, тож він запросив на посаду номінального редактора Івана Малича, а Г. Ямпольська залишалася тільки видавцем газети. Та невдовзі І. Малич перейшов на таку ж посаду до «Ради». Так, черговим номінальним редактором «Села» став Віталій Товстоніс, який погодився накладені на газету грошові кари «відсиджувати» в поліційній дільниці за половину визначеного адміністративного штрафу. Такий хід дозволив редакції часопису вдвічі заощаджувати на фінансових покараннях, які помітно підірвали його скромний бюджет.

Уже перше число «Села» дає уявлення про його архітекtonіку і змістові акценти. Головними рубриками газети були: «По світу», «З українського життя», «За тиждень», «Вісти з столиці», «З закордонної України» й ін. Майже в кожному номері містилася консультативна інформація сільськогосподарського характеру (наприклад, статті «Хліборобський інструмент», «Як треба обробляти ріллю», «Чи варто заводити кіз у хазяйстві», «Як зберігати картоплю», «Як побільшити врожай хліба»). Для зв'язку з читачем були створені рубрики «Дописи» і «Відповіді передплатникам». Низка рубрик мала суто розважальний характер, як, наприклад, «Сміховинка». Такий різножанровий зміст «Села» викликав чимале зацікавлення читачів, які, отримуючи практичні сільськогосподарські поради, одночасно знайомилися з ключовими подіями в суспільно-політичному й культурному житті поділених кордонами українських земель.

Якісному наповненню цих та інших рубрик сприяв добре дібраний М. Грушевським авторський колектив, який складався з багатьох авторитетних українських учених і письменників з обох боків Збруча. Так, господарську сторінку вели такі знавці сільськогосподарської

справи, як Є. Чикаленко, Василь Королів і Андрій Терниченко. Тижневою хронікою та рубрикою «З українського життя» опікувався Максим Гехтер. Він, за його спогадами, «умудрявся на однім стовпці подавати яких 15–20 звісток, які в цілості робили вражіння акту обвинувачення проти царської влади» (Гехтер, 2005, с. 31). Рубрику «Вісті зі столиці» постійно вів П. Стебницький. Своєю чергою, представник львівської школи М. Грушевського Микола Залізняк провадив рубрику «З закордонної України», яку після його арешту продовжив вести Володимир Дорошенко. Огляди світових новин редактор доручив робити досвідченим журналістам Микиті Шаповалу та Юрію Тищенко. Їм же належало авторство більшості рецензій, біографічних оглядів та бібліографічних нотаток, які знайомили читача зі світом української культури. Поряд зі згаданими постійними співробітниками «Села», з часописом співпрацювали такі майстри українського слова, як Олександр Олесь, Володимир Винниченко, Ольга Кобилянська, Василь Стефаник та ін. Усе це значно піднімало інтелектуальний рівень першої селянської газети.

Та найактивнішим автором «Села» був сам М. Грушевський, який визначав ідейне обличчя й змістові пріоритети газети. Щоденник ученого буквально рясніє численними згадками про його постійну редакційну працю в «Селі» (Грушевський, 2021b, с. 297, 298, 301). Загалом, у 76 випусках часопису за 1909–1911 рр. львівський професор опублікував 84 статті. Так, саме він був автором усіх передовиць «Села» (таких було 36), у яких порушували збодненні питання національного життя на підросійських теренах. У них найбільше уваги було відведено обговоренню наслідків заборони українського шкільництва в імперії Романових, що призвело до небачених масштабів анальфабетизму на селі. Резонансність цих публікацій стала причиною їх передруку істориком в окремій тематичній збірці «Про українську мову і українську школу» (1912). Поряд із вступними дописами, на шпальтах «Села» М. Грушевський запропонував читачеві галерею визначних діячів української історії та культури, серію нарисів про історичні міста й архітектурні пам'ятки, замальовки про важливі події минулого тощо.

При цьому варто звернути увагу на образну й доступну мову дописів М. Грушевського, який послідовно конструював партнерський діалог зі своїм сільським читачем і вповні серйозно обговорював гострі питання вузькостанового та загальнонаціонального масштабів. У цих статтях історик проявив чималий талант популяризатора, зумівши поєднати у своєму стилі образність мови із серйозністю тону. На це вперше звернув увагу літературознавець Сергій Єфремов: «Самий стиль його, повільний і трохи важкуватий у наукових працях, враз змінюється в публіцистиці, набуваючи гнучкості, блиску й розмаїття» (Єфремов, 1995, с. 171). Подібні спостереження належали й Миколі Вороному, який «був приємно здивований, бачачи, з яким особливим зацікавленням селяни накидались на історичні та публіцистичні статті проф. Грушевського» (Вороний, 1911, с. 2).

За задумом творця «Села», особливе світоглядне і змістове навантаження в газеті мав ілюстративний матеріал. Як досвідчений популяризатор, М. Грушевський розумів важливість якісного ілюстрування часопису з огляду на специфіку малограмотної у своїй масі селянської аудиторії, для якої добрий малюнок ставав надійним помічником для глибшого розуміння змісту супроводжуваного ним тексту. З огляду на це, вже в грудні 1909 р. за дорученням професора видавець Г. Ямпольська подала заяву до київської адміністрації, у якій обґрунтовувалася необхідність доповнення газети географічними мапами, фотографіями і художніми портретами. Це сприяло помітному збільшенню ілюстративної частини газети й було схвально сприйнято критикою (Вороний, 1911, с. 2).

Згадані вище зусилля М. Грушевського і його співробітників мали наслідком стрімке зростання інтересу до часопису в селянському середовищі. Про це свідчать листи Ю. Сірого до Львова. Так, у листопаді 1909 р. він інформував професора про 1 950 передплатників (Мельник, 2012, с. 173). Для порівняння, водночас згадуваний «Літературно-науковий вістник» мав лише 870 передплатників у підросійській Україні. Тож для українського пресодруку на Наддніпрянщині зацікавлення селянською газетою було небуденним. Цьому сприяла

й добре вибудована редакцією популяризаційна політика, що полягала в постійному нагадуванні своїм читачам необхідності поширення видання серед односельців. Тож насправді цифра охоплення «Селом» читачької аудиторії була значно більшою за наведені шойно цифри, адже за інформацією самих передплатників, на кожне придбане ними число припадало п'ять зацікавлених читачів.

Такий чималий інтерес до української газети в селянському середовищі став причиною специфічної «опіки» над нею з боку царських цензорів. Варто сказати, що губернські чиновники доволі чітко розуміли загрозу своєму впливу в українському селі, що йшла від редагованого М. Грушевським часопису. Так, відомий зі своєї українофобії київський цензор Сергій Щоголев прямо вказав, що мета видавців «Села» – «переконати читача-малороса, що він живе не в Росії, а на Україні, а тому російські інтереси повинен вважати для себе чужими; переконати його, що гріх спати й лежати на боці, поки Україна не здобула самостійності; нарешті, дискредитувати в очах селян і робітників начальство як елемент варварський і несправедливий» (Тельвак, 2010а, с. 144).

Тож майже одразу після появи перших чисел на пресодрук посипалися чималі штрафи за дійсні та уявні прорахунки видавців. Коли ж не було законних причин накладати штрафи, вводилися негласні заборони на видачу передплатникам «Села». У численних циркулярах рекомендувалося всіляко утруднювати доступ до формально легального видання навіть шляхом фізичного знищення надісланих поштою примірників. Також у поліційних обіжниках йшлося про потребу стежити за передплатниками, особливо з числа сільської інтелігенції, і всіляко перешкоджати їм у професійній діяльності аж до звільнення з посад. Істерію довкола «Села» промовисто ілюструє запит катеринославського губернатора до київського колеги, чи дійсно «Село» є офіційно легальним пресо друком (Мельник, 2012, с. 208). Про ці дедалі частіші переслідування сам М. Грушевський з неприхованим дотепом оповів на сторінках «Літературно-наукового вістника»: «Се факт, що ні одне українське видавництво не було так високо отаксоване: крім явних репресій і кар, котрими прийнято сю газетку, вона від початків свого існування почала заборонюватися «секретно» всякими начальствами і відомствами на різні і всякі способи, включно до наказу з волостей адресатам її не видавати, а відсилати до канцелярії губернатора. Здається, що тільки «управление государственного конезаводства» і «ведомство императрицы Марии» не встигло видати спеціальних циркулярів, котрими забороняло передплачувати «Село» своїм підвладним» (Грушевський, 2005с, с. 184).

Дедалі більші штрафи й адміністративні переслідування зробили безперспективним продовження видання «Села». Так, на початку 1911 р. М. Грушевський був змушений повідомити читачеві про закриття часопису. В останньому числі «Села» він повідомляв: «Тяжко видавати тепер справедливий часопис взагалі, а ще тяжче українську, а ще гірше – селянську українську. [...] Нема ні одній газеті такої тісноти, як нашій» (Грушевський, 2005а, с. 280). У цьому ж дописі львівський професор повідомив, що на зміну закритій газеті прийде нова – «Засів», яка продовжуватиме ті традиції, які сформувалися «за такий короткий час, що минув від початку виходу у світ першої селянськоробітничої газети українською мовою». М. Грушевський також інформував читача, що передплатники «Села» одержуватимуть замість нього «Засів» без додаткової доплати.

Так, на зміну «Селу» прийшов «Засів». Прогнозуючи сумну долю селянської періодики, київські українці завчасу поклопоталися про дозвіл на видання нового часопису. Враховуючи досвід видання «Села» і його переслідування царською цензурою, було вирішено суттєво «понизити тон», тобто зменшити кількість публікацій суспільно-політичного плану на користь суто сільськогосподарських порад і культурно-просвітницьких дописів. Це завдання реалізовував той же склад редакції, яка видавала «Село». Програма нового часопису передбачала наявність таких рубрик, як хроніка та статті про сучасне життя в Росії та за кордоном; белетристична рубрика; публікації науково-популярного плану; новинки економічного життя та поради з раціонального ведення сільського господарства; листування читачів з редакцією. Подібно до «Села», значна увага редакції була прикута до ілюстрування «Засіву», що подібно

до попередника містив численні фотографії, художні замальовки, географічні карти та ін., які не тільки супроводжували тексти, а й подеколи мали самостійне смислове навантаження. Перше число «Засіву» вийшло 4 березня 1911 р. (Ткаченко, 2004, с. 34).

Ідейна платформа нового часопису була викладена в редакційному дописі, що відкривав перше число: ««Засів» буде газетою поступовою, подаватиме: статі й новини про сучасне життя на Україні, в Росії і за кордоном, з української і всесвітньої історії і письменства, артистичної творчості, з наук природних, лікарських, з сільського господарства, кооперації, техніки, гігієни і медицини, також вірші, оповідання, ілюстрації при статтях і осібні. Буде містити дописи з сіл і міст, звертатиме особливу увагу на рух освітний та економічний на селі; даватиме відповіді на запитання передплатників, а також поради спеціалістів: господарські, юридичні й лікарські в справах економічних і просвітних» (Ткаченко, 2004, с. 34). Ці наміри цілком відображали наміри видавців можливо деполітизувати новий пресодрук. Підтвердив це у листі до М. Грушевського і Ю. Сірий: «Нову часопись попробуємо вести в чисто хазяйським дусі. Про політику нема чого й думати тепер» (Мельник, 2012, с. 250).

Як продовжувач «Села», «Засів» намагався уникати конфліктів з царськими чиновниками. З огляду на це, щоб не дразнити своїм іменем київських цензорів, у ньому майже не друкувався ідеолог часопису М. Грушевський. За час видання газети (1911–1912) він лише двічі звертався до передплатників – у першому числі й через пів року після цього. В обох випадках львівський професор нарікав на закриття «Села», пояснюючи це не тільки діями адміністрації й певними таємними заборонами, а й недостатньою увагою самих селян до свого єдиного україномовного часопису. Так, учений просив передплатників «Засіву» до поширення інформації про свою газету, щоб вона могла фінансово вижити (Грушевський, 2001, с. 234).

Заклик М. Грушевського виявився ефективним, позаяк за інформацією фактичного редактора Ю. Тищенка станом на 8 серпня 1911 р. «Засів» мав уже 1406 передплатників (Мельник, 2012, с. 280), що дозволяло редакції на перших порах уникати боргів. Утім, попри зменшення уваги до національних і суспільно-політичних проблем, а також відходу львівського професора від активної співпраці з часописом, його видавнича доля виявилася напрочуд подібною до попередника. Київські цензори в короткому часі зрозуміли, що «Засів» є лише менш політизованою версією «Села», а й надалі формує в читача ворожість до всього імперського. Так, було поновлено широкий арсенал репресій, серед яких домінували постійні штрафи. Як згадував Ю. Тищенко, протягом другого півріччя 1911 р. грошові штрафи накладалися майже кожне друге число (Тищенко-Сірий, 1951, с. 17). Та найдошкульнішим було адміністративне свавілля чиновників. Його промовистим проявом стала інструкція Тимчасовому комітету в справах друку від 30 серпня 1911 р. У ній вказувалося на необхідність піддати «Засів» дії секретного циркуляра, суть якого полягала в затримці під будь-якими приводами на пошті україномовних газет. Його руйнівну дію описав редактор до Львова М. Грушевському: «На почті довідався теж, що є якийсь циркуляр не видавати газет лівих селянам» (Мельник, 2012, с. 289). Про цю ситуацію до редакції газети масово писали й передплатники, які не могли отримати свою газету (Ткаченко, 2004, с. 40).

У таких складних умовах редакція деякий час намагалася боротися з дедалі більшим фінансовим дефіцитом. Так, було збільшено передплатну ціну на газету, а її формат видавець зменшив з 16 сторінок до 8. Попри такі непопулярні заходи, як зазначав Ю. Тищенко, інтерес до газети з боку селянської аудиторії не лише не зменшився, а й зріс, що було свідченням широкої запитаності цим громадським органом. Утім, безвиглядність протистояння державній дискримінаційній політиці ставала дедалі очевиднішою. Так, в умовах дедалі більшого фінансового дефіциту і постійних чиновницьких нагінок редактор газети прийняв непросте для нього рішення про її закриття. Тож закінчивши 1912 рік, редакція вже не анонсувала передплати на наступний рік. Загалом же, майже дворічна історія «Засіву» показала його достойним продовжувачем редакційних традицій «Села», адже часопис не тільки не втратив, а й наростив охоплення селянської аудиторії.

Висновки. У підсумку відзначимо, що адресовані М. Грушевським селянському читачеві періодичні видання стали вагомим складником національного руху на українських землях Російської імперії на початку XX ст. Творець «Села» та «Засіву» через різножанрові тексти й ретельно підбраний ілюстративний матеріал просував у середовище читачів з народу ідеї всеукраїнської соборності та діяльного солідаризму, громадського активізму й життєвого оптимізму, почуття гордості за своє величне минуле, любові до рідної мови та поваги до регіональних відмінностей корінного населення українських теренів по обидва боки Збруча. Завдяки налагодженому М. Грушевським серйозному, шанобливому й довірливому діалогу зі своїм читачем ці важливі для модерного націєтворення максими отримали чимале поширення в селянському середовищі. Все це перетворило «Село» та «Засів» на авторитетну школу громадянського самовиховання спраглої просвіти народу. Це мало помітний вплив на долю підросійського українства, яке невдовзі постало перед численними викликами Першої світової війни та масштабних революційних потрясінь.

Джерела та література

- Вороний, М. (1911). «Село». *Рада*, 78, 2.
- Гехтер, М. (2005). *Спогади. Листи до М. Грушевського*. Київ.
- Грушевський, М. (2001). Перші кроки. Грушевський М. Твори: У 50 т., Львів: Світ, 2, 323–328.
- Грушевський, М. (2005a). До наших читачів. *Грушевський М. Твори: У 50 т.*, Львів: Світ, 3, 233–234.
- Грушевський, М. (2005b). Наша газета. *Грушевський М. Твори: У 50 т.*, Львів: Світ, 3, 3–5.
- Грушевський, М. (2005c). Недооцінювання. *Грушевський М. Твори: У 50 т.*, Львів: Світ, 3, 183–188.
- Грушевський, М. С. (2021a). *Щоденник (1902–1914 рр.): у двох томах. Т. 1 (1902–1907)*. К.
- Грушевський, М. С. (2021b). *Щоденник (1902–1914 рр.): у двох томах. Т. 2 (1902–1907)*. К.
- Єфремов, С. (1995). На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності М. С. Грушевського. *Український історик*, 1–4, 167–179.
- Липинський, В. (2003). *Повне зібрання творів, архів, студії. Т. I. Листування*. Київ–Філадельфія.
- Мельник, О. (2012). (упор.) *Листування Михайла Грушевського. Т. 6*. Київ; Нью-Йорк: УІТ.
- Панькова, С. (2004–2005). Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел. *Український історик*, 3–4; 1, 25–46.
- Пиріг, Р., Тельвак, В. (2021). *Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби*. Херсон : Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС.
- Тельвак, В. (2006). Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку XX століття. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, X, 348–358.
- Тельвак, В. (2008). *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)*. Київ – Дрогобич.
- Тельвак, В. (2010). Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*, 3, 29–35.
- Тельвак, В. (2010a). «Ересіарх українського руху» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини XX ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*, 20, 131–154.
- Тельвак, В. (2016). Громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського в Галичині в оцінках сучасників. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Lublin*, LXXI, 65–88.
- Тельвак, В. (2018). Культурна політика Михайла Грушевського як редактора селянських газет. *Український селянин*, 19, 127–133.
- Тельвак, В. (2021). Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*, 5, 4–16.
- Тельвак, В., Курилишин, К. & Тельвак, В. (2022). Михайло Грушевський та часопис «Діло»: співпраця, конфлікти, рецепція (до 1914 р.). *Рукописна та книжкова спадщина України*, 28, 347–371.
- Тельвак, В., Курилишин, К. (2012). Образ Михайла Грушевського на сторінках часопису «Галичанин». *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, XVI, 283–294.
- Тищенко-Сірий, Ю. (1951). *Перші українські масові політичні газети*. Нью-Йорк.
- Ткаченко, І. (2004). Видання українського народного тижневика «Засів» у Києві (1911–1912). *Рукописна та книжкова спадщина України*, 9, 29–45.
- Ткаченко, І. (2005). «Село» – перша українська суспільно-політична селянська газета. *Рукописна та книжкова спадщина України*, 10, 91–104.

- Ткаченко, І.** (2015). Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках тижневиків «Село» та «Засів» як джерело з історії української селянсько-робітничої дореволюційної періодици. *Рукописна та книжкова спадщина України*, 19, 344–352.
- Telvak, V., Vladyga, O.** (2019). M. Hrushevsky's publications for peasants in historiographical perception at the beginning of XX century. *Український селянин*, 21, 124–129.
- Telvak, V., Zhuravlov, S.** (2020). Mykhailo Hrushevsky's editorial projects for peasants: ideology, topics, perception. *Український селянин*, 23, 78–81.

References

- Gechter, M.** (2005). *Spohady. Lysty do M. Hrushevskoho [Memoirs. Letters to M. Hrushevsky]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Vorony, M.** (1911). “Selo” [“Village”]. *Rada – Council*, 78, 2. [in Ukrainian].
- Hrushevsky, M.** (2001). Pershi kroky [The first steps]. *Hrushevskiy M. Tvory: U 50 t. – Works: 50 vol.* Lviv: Svit, 2, 323–328 [in Ukrainian].
- Hrushevsky, M.** (2005). Do nashykh chytachiv [To our readers]. *Hrushevskiy M. Tvory: U 50 t. – Works: 50 vol.* Lviv: Svit, 3, 233–234 [in Ukrainian].
- Hrushevsky, M.** (2005). Nasha hazeta [Our newspaper]. *Hrushevskiy M. Tvory: U 50 t. – Works: 50 vol.* Lviv: Svit, 3, 3–5. [in Ukrainian].
- Hrushevsky, M.** (2005). Nedootsiniuvannia [Underestimating]. *Hrushevskiy M. Tvory: U 50 t. – Works: 50 vol.* Lviv: Svit, 2, 183–188 [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005a). Do nashykh chytachiv [To our readers]. *Hrushevskiy M. Tvory: U 50 t. – Works: 50 vol.* Lviv: Svit, 3, 233–234. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. S.** (2021). Shchodennyk (1902–1914 rr.) [Diary (1902–1914)]: U dvokh tomakh. T. 1 (1902–1907) / Uporiad., vstupna stattia, komentari S. Pankova; naukovyi redaktor I. Hyrych. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafi i ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. S.** (2021). Shchodennyk (1902–1914 rr.) [Diary (1902–1914)]: U dvokh tomakh. T. 2 (1902–1907) / Uporiad., vstupna stattia, komentari S. Pankova; naukovyi redaktor I. Hyrych. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafi i ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Yefremov, S.** (1995). Na storozhi natsionalnoi hidnosti. Do kharakterystyky publitsystychnoi diialnosti M. S. Hrushevskoho [On the guard of national dignity. To the characteristic of the journalistic activity of M. S. Hrushevsky]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian Historian*, 1–4; 1, 167–179. [in Ukrainian].
- Lypynsky, V.** (2003). *Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii. T. I. Lystuvannia [Complete collection of works, archive, studies. Archive. Vol. I. Correspondence]*. Kyiv-Philadelphia [in Ukrainian].
- Melnyk, O.** (2012). (upor.) *Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho [The correspondence of Mikhaïlo Hrushevsky]*, 6. Kiev – New York: UIT. [in Ukrainian].
- Pan'kova, S.** (2004–2005). Mykhailo Hrushevskiy i narodna hazeta “Selo” u svitli memuariv ta epistoliariv dzherel [Mykhailo Hrushevsky and the people's newspaper “Selo” in the light of memoirs and epistolary sources]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian Historian*, 3–4; 1, 25–46. [in Ukrainian].
- Pyrih, R., Telvak, V.** (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: zhyttiepys na tli doby [Mykhailo Hrushevskiy: biography against the backdrop of the times]*. Kherson : Vydavnytstvo OLDI-PLiUS. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2006). Naukovo-populiarni pratsi Mykhaila Hrushevskoho v istoriohrafichnykh dyskusiiakh pochatku XX stolittia [Popular scientific works of Mykhailo Hrushevskiy in historiographical discussions of the beginning of the 20th century]. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych local history collection*, X, 348–358. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2008). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykh (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia) [Creative Heritage of Mykhailo Hrushevsky in judgements of his contemporaries (end XIX c. – 1930 s)]*. Kyiv-Drohobych. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2010). Hrushevskoznavstvo: metodolohichni problemy postupu [Hrushevsky studies: methodological problems of progress]. *Kraieznavstvo – Local history*, 3, 29–35. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2010b). “Eresyarkh ukraynskoho dvyzhenyia” (retsepsiia tvorchoi spadshchyny M. Hrushevskoho v rosiiskomu pravomonarkhichnomu seredovyshchi pershoi tretyny XX st.) [“Heresiarch of the Ukrainian Movement” (Reception of M. Hrushevsky's Creative Heritage in the Russian Right-Monarchist Environment of the First Third of the 20th Century)]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographical Studies in Ukraine*, 20, 131–154.

- Telvak, V.** (2016a). Hromadsko-politychna diialnist Mykhaila Hrushevskoho v Halychyni v otsinkakh suchasnykiv [Social and political activities of Mykhailo Hrushevskyi in Galicia in the assessment of contemporaries]. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F*, LXXI, 65–88. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2018). Kulturna polityka Mykhaila Hrushevskoho yak redaktora selianskykh hazet. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 19, 127–133. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2021). Suchasne hrushevskoznavstvo: zdobutky, vtraty, perspektyvy [Modern Hrushevsky studies: achievements, defeats, prospects]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 4–16. DOI: 10.15407/uhj2021.05.004 [in Ukrainian].
- Telvak, V., Kurylyshyn, K. & Telvak, V.** (2022). Mykhailo Hrushevskyi ta chasopys “Dilo”: spivpratsia, konflikty, retseptsia (do 1914 r.) [Mykhailo Hrushevskyi and “Dilo” newspaper: cooperation, conflicts, reception (before 1914)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 28, 347–371. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.28.347> [in Ukrainian].
- Telvak, V., Kurylyshyn, K.** (2012). Obraz Mykhaila Hrushevskoho na storinkakh chasopysu “Halychanyn”. *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych Local History Collection*, XVI, 283–294. [in Ukrainian].
- Tkachenko, I.** (2004). Vydannia ukraïnskoho narodnoho tyzhnevnyka “Zasiv” u Kyievi (1911–1912) [The publication of the Ukrainian folk weekly “Zasiv” in Kiev (1911–1912)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and book heritage of Ukraine*, 9, 29–45. [in Ukrainian].
- Tkachenko, I.** (2005). “Selo” – persha ukraïnska suspilno-politychna selianska hazeta [“Village” – the first Ukrainian public-political peasant newspaper]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and book heritage of Ukraine*, 10, 91–104. [in Ukrainian].
- Tkachenko, I.** (2015). Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho na storinkakh tyzhnevnykiv “Selo” ta “Zasiv” yak dzherelo z istorii ukraïnskoi seliansko-robotnychoi dorevoliutsiinoi periodyky [Publicistic works of Mykhailo Hrushevsky on the pages of weekly newspapers “Village” and “Sowing” as a source from the history of Ukrainian peasants’ and workers’ prerevolutionary periodicals]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and book heritage of Ukraine*, 19, 344–352. [in Ukrainian].
- Telvak, V., Vladyga, O.** (2019). M. Hrushevsky’s publications for peasants in historiographical perception at the beginning of XX century. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 21, 124–129. [in English].
- Telvak, V., Zhuravlov, S.** (2020). Mykhailo Hrushevsky’s editorial projects for peasants: ideology, topics, perception. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 23, 78–81 [in English].

Дата надходження статті: 23.07.2025

Дата прийняття статті: 27.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025

Іван АНДРУХІВ

аспірант кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, вул. Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, індекс 46027 (andrukhiv.gon1993@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8701-5819>

Бібліографічний опис статті: Андрухів, І. (2025). Єпископ Григорій Хомишин: служіння, ідеї та спадщина в історії Української греко-католицької церкви. *Українські історичні студії*, 18(60). 142–148. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.16>

ЄПИСКОП ГРИГОРІЙ ХОМИШИН: СЛУЖІННЯ, ІДЕЇ ТА СПАДЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Анотація. Метою дослідження є комплексний аналіз постаті єпископа Григорія Хомишина як одного з ключових духовних, інтелектуальних і пастирських лідерів Української греко-католицької церкви (далі – УГКЦ) першої половини ХХ століття. У центрі уваги – його служіння, суспільно-політична позиція, реформаційна діяльність, а також ідейна та богословська спадщина в контексті духовного й національного відродження українського народу. **Методологія.** У дослідженні використано комплексний міждисциплінарний підхід, що містить історико-біографічний, компаративний, джерелознавчий та текстуальний аналіз. Значну увагу приділено опрацюванню архівних документів, пастирських послань, проповідей і спогадів сучасників єпископа. Історико-критичний метод дав змогу простежити трансформацію поглядів Г. Хомишина в умовах суспільно-політичних викликів (зокрема, радянської окупації та переслідування УГКЦ), а також схарактеризувати його позицію щодо модернізації Церкви, ролі інтелігенції та духовенства, національного питання й морально-етичних засад християнського життя. **Наукова новизна.** Систематизовано та розглянуто ідеї Григорія Хомишина як цілісну концепцію духовного відродження українського суспільства, що об'єднувала елементи традиційного християнського вчення з модерними соціальними викликами. Обґрунтовано його роль як модернізатора УГКЦ, мислителя й лідера думок, який намагався сформувати духовну еліту на основі католицької етики й освіти. Також уперше проаналізовано рецепцію його богословських поглядів у контексті сучасного українського церковного й громадського життя. **Висновки.** Дослідження показує, що постать єпископа Григорія Хомишина має ключове значення для розуміння процесів розвитку УГКЦ в першій половині ХХ століття, зокрема її реакції на виклики модерності, ідеологічного тиску та політичних репресій. Його служіння позначене глибоким патріотизмом, безкомпромісною вірністю католицькій вірі та прагненням виховати нове покоління духовно зрілих християн. Спадщина Хомишина, представлена в його працях («Два царства», пастирських листах, щоденниках), продовжує бути джерелом натхнення для богословів, істориків Церкви та вірних УГКЦ. Водночас його досвід репресованого священномученика вимагає подальшої наукової уваги як приклад мучеництва за віру й вірності Церкві в тоталітарних умовах.

Ключові слова: єпископ Григорій Хомишин, Станиславівська єпархія, греко-католицька церква, Східна Галичина, міжвоєнний період.

Ivan ANDRUKHIV

Postgraduate Student at the Department of World History and Religious Studies, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2, Maksym Kryvonos Str., Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (andrakhiv.gon1993@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8701-5819>

To cite this article: Andrukhir, I. (2025). Yepyskop Hryhorii Khomyshyn: sluzhinnia, ideii ta spadshchyna v istorii Ukrainskoi hreko-katolytskoi Tserkvy [Bishop Hryhorii Khomyshyn: Ministry, Ideas, and Legacy in the History of the Ukrainian Greek-Catholic Church]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18(60). 142–148. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.16> [in Ukrainian].

BISHOP HRYHORII KHOMYSHYN: MINISTRY, IDEAS, AND LEGACY IN THE HISTORY OF THE UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC CHURCH

Summary. *The purpose of the study is a comprehensive analysis of Bishop Hryhorii Khomyshyn as one of the key spiritual, intellectual, and pastoral leaders of the Ukrainian Greek-Catholic Church in the first half of the 20th century. The focus is on his ministry, socio-political position, reformist activity, and ideological and theological heritage in the context of the spiritual and national revival of the Ukrainian people. Methodology.* The study employs a comprehensive interdisciplinary approach, incorporating historical-biographical, comparative, source-critical, and textual analysis. Particular attention is paid to the examination of archival documents, pastoral letters, sermons, and contemporaries' memoirs. The historical-critical method made it possible to trace the transformation of Khomyshyn's views amid socio-political challenges (especially the Soviet occupation and persecution of the UGCC), as well as to characterize his positions regarding Church modernization, the role of the intelligentsia and clergy, the national question, and the moral-ethical foundations of Christian life. **Scientific Novelty.** The ideas of Hryhorii Khomyshyn are systematized and presented as a coherent concept of the spiritual revival of Ukrainian society, combining traditional Christian doctrine with responses to modern social challenges. The study substantiates his role as a modernizer of the UGCC, a thinker, and an opinion leader who sought to form a spiritual elite based on Catholic ethics and education. For the first time, the reception of his theological views is analyzed in the context of contemporary Ukrainian ecclesiastical and civic life. **Conclusions.** The research demonstrates that the figure of Bishop Hryhorii Khomyshyn is central to understanding the development of the UGCC in the first half of the 20th century, particularly its response to the challenges of modernity, ideological pressure, and political repression. His ministry was marked by deep patriotism, uncompromising fidelity to the Catholic faith, and a commitment to nurturing a new generation of spiritually mature Christians. Khomyshyn's legacy, reflected in his works (Two Kingdoms, pastoral letters, diaries), continues to inspire theologians, Church historians, and UGCC faithful. At the same time, his experience as a repressed hieromartyr warrants further scholarly attention as an example of martyrdom for faith and loyalty to the Church under totalitarian conditions.

Key words: Bishop Hryhorii Khomyshyn, Stanyslaviv Eparchy, Greek-Catholic Church, ministry, clergy, national identity.

Постановка проблеми. Процеси історичної реабілітації релігійних та громадських діячів цікавлять не одне покоління сучасних дослідників історії Церкви. Діяльність єпископів, священників чи монахів становить неабиякий науковий інтерес для відновлення історичної справедливості. Єпископ Григорій Хомишин (1867–1945) належить до когорти найвпливовіших діячів Української греко-католицької церкви в першій половині XX століття. Його багатогранна постать виявляється не лише в контексті церковної ієрархії, а й у ширшому суспільно-релігійному та національному дискурсі доби. У період глибоких зрушень – політичних, соціальних та духовних – він послідовно обстоював християнські цінності, ідентичність УГКЦ, права українського народу та моральну силу Церкви. Його інтелектуальний рівень, рішучість у пастирському служінні та відважна реакція на виклики секуляризації, радикалізму й зовнішнього тиску роблять його постать особливо актуальною для сучасного осмислення церковної історії (Гайдай, 2000, с. 624).

Попри значну кількість публікацій, присвячених окремим аспектам життя і діяльності владики Хомишина, в українській історіографії досі бракує комплексного аналізу його ідей-

ної спадщини як духовного провідника та мислителя, що прагнув оновлення УГКЦ на засадах глибокої релігійної свідомості та євангельської місії. Його роль у модернізації церковного життя, боротьбі за збереження католицької ідентичності серед українців, спробах гармонізації національного та церковного елементів потребує подальшого вивчення в контексті широкого історико-культурного поля.

З огляду на це, постає необхідність системно осмислити служіння, провідні ідеї та духовну спадщину Григорія Хомишина як важливого складника не лише історії УГКЦ, а й релігійного життя українського народу в трагічних обставинах ХХ століття.

Аналіз досліджень. Науковий інтерес до постаті єпископа Григорія Хомишина проявляється у працях як українських, так і зарубіжних авторів. Одним із перших узагальнених підходів до вивчення церковної історії в контексті біографічного методу є праця Л. Гайдая «Історія України у персоналіях» (2000), де постать Хомишина подається в загальнонаціональному контексті. Водночас А. Жуковський в «Енциклопедії українознавства» (т. 10, 2000) окреслює основні віхи життя та діяльності єпископа, підкреслюючи його духовну місію і мучеництво.

Особливе значення має внесок Б. Боцюрківа, який у публікації «Українська греко-католицька церква в підсоветській Україні» (1970) аналізує роль УГКЦ під радянськими переслідуваннями, що створює ширший фон для розуміння значення діяльності Хомишина. Зарубіжний дослідник О. Мартинович (1988) вивчає взаємодію УГКЦ і Ватикану, що дає змогу краще осмислити політичні аспекти служіння Станиславівського владики.

Цінним у дослідницькому плані є внесок І. Андрусяка, який у статті «Єпископ Григорій Хомишин і католицька соціальна доктрина» (2015) розкриває соціально-етичний вимір його ідей. Комплексний аналіз взаємозв'язку релігійної ідентичності та національного самовизначення в Галичині подає І.-П. Химка у своїй фундаментальній монографії «*Religion and Nationality in Western Ukraine*» (1999), що дає ширший контекст для оцінки місії Хомишина в тогочасному українському суспільстві.

Непересічне значення має автобіографічна праця самого владики «*Два царства*» (Рим, 1967), у якій він висловлює власні духовні та суспільні переконання – джерело першорядної ваги для розуміння його внутрішнього світу й позицій. Окремо слід відзначити статтю Б. Турова «Григорій Хомишин: голос істини у добу терору» (2010), яка акцентує на його моральній позиції в період тоталітаризму.

Систематичний довідник Д. Блажейовського «*Hierarchy of the Kyivan Church*» (1990) надає фактологічну базу для дослідження ієрархічної структури та служіння владики. Загальнонаціональний контекст церковного життя в Україні у ХХ столітті розглянуто в праці П. Магочія (2008), яка містить оцінки місця УГКЦ у формуванні національної ідентичності.

Джерелом офіційного визнання мучеництва владики Хомишина є матеріали з порталу Синоду єпископів УГКЦ (2025), що підкреслюють його значення як блаженного новомученика Церкви. Актуальний аналітичний підхід до оцінки ідейної спадщини єпископа подає О. Пограничний у статті «*Виклики ідеологій та відповідь Церкви*» (2020), де простежується паралель між минулими викликами та сучасним богословським осмисленням.

Власне історичне дослідження контексту церковного підпілля, у якому сформувалася традиція, що продовжувала справу владики Хомишина, подає прикарпатський історик та богослов о. А. Жук у праці «*Ієрархія Станиславівської (Івано-Франківської) єпархії у часи підпілля УГКЦ (1946–1989 рр.)*» (2021), що дає змогу проаналізувати біографічні дані єпископа та оцінити вплив його служіння на наступні покоління духовенства.

У сукупності зазначені джерела створюють потужне наукове підґрунтя для дослідження духовного шляху, інтелектуальної спадщини та суспільної ролі єпископа Григорія Хомишина. Однак залишається потреба в комплексному богословсько-історичному осмисленні його ідей у світлі сучасних викликів для Церкви.

Мета статті – комплексно дослідити постать єпископа Григорія Хомишина як визначного церковного й суспільного діяча Української греко-католицької церкви першої половини ХХ століття. У центрі уваги – його пастирське служіння, ідеї, богословське бачення,

суспільна позиція та духовна спадщина в контексті історичних, політичних й ідеологічних викликів епохи. Також стаття має на меті оглядово проаналізувати актуальність спадщини владики Хомишина для сучасного церковного життя й українського національного самовизначення.

Виклад основного матеріалу. Григорій Хомишин народився 25 березня 1867 року в селі Гадинківці на Тернопільщині, у родині селянина. Після завершення навчання в духовній семінарії у Львові він продовжив студії в Теологічному факультеті Інсбруцького університету, де здобув ступінь доктора богослов'я. Перебування в Західній Європі вплинуло на його церковне мислення – він став прихильником строгого римського католицького обряду, порядку й дисципліни, що згодом виявилось в його реформаторській діяльності (Жук, 2021, с. 608; Жуковський, 2000, с. 3822–3833; Blazejowskyj, 1990, р. 245–248). Цей етап формування особистості Хомишина варто вважати визначальним для його подальшого служіння. Західноєвропейська богословська традиція надала йому чітке бачення Церкви як інституції, що потребує ієрархічного порядку та дисципліни. В умовах культурної багатшаровості Австро-Угорщини та дедалі більшого національного пробудження це формувало в ньому особливу чутливість до небезпек релігійного хаосу й анархії.

У цей період формується його чітко виражене бачення Церкви як не лише духовної, а й морально-організуючої сили, що повинна стояти осторонь політичних крайнощів. Хомишин уважно стежив за політичними тенденціями в Австро-Угорщині, зокрема за зростанням націоналізму серед слов'янських народів, і вже тоді відзначав ризики надмірної політизації духовного середовища (Боцюрків, 1970, с. 78–92). Погоджуючись з автором, треба констатувати, що позиція Хомишина щодо дистанціювання Церкви від політики була не лише пастирським міркуванням, а й стратегічною відповіддю на виклики доби. Він виразно розумів, що перетворення релігії на інструмент політичної мобілізації веде до втрати її духовної автономії, а Церкву – до загрози морального компромісу.

У 1904 році Папа Пій Х призначив Хомишина єпископом Станіславівської єпархії УГКЦ. Його єпископське служіння почалося з активної реорганізації єпархіального життя: він модернізував духовну семінарію, запровадив регулярні реколекції для священників, сприяв розвитку католицької преси. Його стиль керівництва базувався на високих вимогах до морального життя духовенства і чіткої вірності Ватикану (Martynowych, 1998, р. 45–76). Мусимо ствердити, що єпископ Хомишин постає як яскравий приклад модерного, але ортодоксального церковного адміністратора. Його зусилля з реформи духовенства демонструють переконання, що оновлення Церкви має починатися з її служителів. Вірність Апостольському Престолу в його розумінні була не лише церковним обов'язком, а й захистом від локальних політичних впливів і націоналістичних викривлень.

Єпископ Хомишин також активно пропагував католицьку соціальну доктрину, зокрема принципи енцикліки *Rerum Novarum*, що закликала до соціальної справедливості та відповідальності бізнесу перед працівниками. Він підтримував створення католицьких кооперативів, християнських спілок і благодійних організацій, розуміючи, що економічна убогість вірян підриває їхню духовну стійкість (Андрусак, 2015, с. 45–52). Важливим залишається той факт, що соціальне вчення Церкви для Хомишина було не теоретичною площиною, а практичним інструментом душпастирства. Його підтримка кооперативного руху й християнської солідарності показує усвідомлення глибокого зв'язку між матеріальним станом людини і її духовним життям. Він закликав до милосердя, але також до структурних змін у середовищі християнської громади.

Однією з найбільш суперечливих, але водночас принципових позицій Хомишина була його критика українського націоналізму, зокрема радикального крила. Він уважав, що націоналізм як ідеологія, яка підносить націю вище за Божу правду, є духовною загрозою для християнської людини. Особливо негативно він ставився до політизації священства, що, на його думку, шкодило душпастирській місії Церкви (Himka, 1999, р. 178–195). На наше переконання, критика радикального націоналізму в Хомишина не була запереченням патріотизму як

такого. Натомість він викривав ідеологічну небезпеку підміни релігійної істини політичними догмами. У цьому контексті його позиція була пророчою – національна ідея без духовного осердя може перетворитися на нове язичництво.

Григорій Хомишин публічно засуджував діяльність Організації українських націоналістів (ОУН), застерігаючи, що вона веде до розпалювання міжнаціональної ворожнечі й насильства. Це поставило його в опозицію до значної частини української інтелігенції того часу, яка підтримувала національну ідею як провідну. Проте Хомишин наполягав на тому, що духовна місія Церкви має бути поза ідеологічною боротьбою (Хомишин, 1967). Його конфлікт із середовищем інтелігенції засвідчує, що владику відмовився від компромісу заради суспільної популярності. Хомишин залишався послідовним у визнанні надприродної місії Церкви, що не може підпорядковуватися жодній політичній парадигмі, навіть якщо вона є національною. Це підтверджує його відданість принципам, а не настроям часу. Свої політичні настрої єпископ твердо аргументує у своїх повчальних творах, які становили об'єкт окремого дослідження в галузі історичної документалістики (Андрухів, 2024, с. 5–12).

Найвідомішою працею єпископа є книга «Два царства», завершена в 1944 році, напередодні його арешту. У ній він проводить чітке розмежування між Божим царством – Церквою – і земним царством – політикою. Цей твір є не лише богословським трактатом, а й свідченням внутрішньої боротьби, яку переживала Церква в часі міжвоєнної політичної напруги та ідеологічного розколу. Автор закликає до духовної пильності, апелюючи до совісті духовенства та вірних (Туров, 2010, с. 78–95). На наше переконання, працю «Два царства» варто розглядати як теологічно-політичний маніфест, спрямований на збереження чистоти віри в умовах ідеологічного наступу з обох боків. Праця водночас і програмна, і сповідальна, бо демонструє особистий внутрішній спротив владики світській логіці сили, яка загрожувала еклесіальній істині.

У 1939–1944 роках, під час радянської окупації Західної України, УГКЦ зазнала системних репресій. Григорія Хомишина, як одного з найбільш авторитетних єпископів, було заарештовано радянськими органами НКВС 28 грудня 1944 року. У в'язниці він зазнав жорстоких катувань і помер 28 грудня 1945 року в київській тюрмі (Магочій, 2008). Його смерть є трагічним кульмінаційним моментом свідчення віри. Принципова позиція неприйняття атеїстичного режиму і відмова співпрацювати з радянською владою зробили Хомишина символом мучеництва за віру. Цей акт смерті був не поразкою, а духовною перемогою – як знак остаточного вірного служіння Христові та українському народові.

Його смерть була актом мучеництва, що пізніше було офіційно визнано Католицькою церквою. У 2001 році Папа Іван Павло II беатифікував (визнано блаженним – І. А.) Хомишина разом з іншими новомучениками УГКЦ, назвавши їх «свідками віри, які не зрадили Христа в умовах духовної темряви» (Синод єпископів УГКЦ, 2025). Варто наголосити, що беатифікація Хомишина – це не лише акт шани мученику, а й відновлення історичної справедливості. У пострадянському релігійному відродженні цей крок набув особливого символізму: як акт визнання духовного спротиву тоталітаризму і запорука пам'яті про Церкву, яка вистояла.

Єпископ Григорій Хомишин залишив після себе глибоку духовну спадщину, що актуальна й сьогодні. Його постать – це символ священика, що не піддався тиску з боку ані тоталітарних режимів, ані політичних спокус. Його богослов'я, відданість Церкві та мужність перед обличчям репресій є прикладом для сучасних душпастирів та вірян (Пограничний, 2020, с. 124–128). Тому постать Хомишина, ідеали його служіння та національні ідеї особливо актуальні в контексті новітніх викликів для Церкви, зокрема на тлі гібридних ідеологічних впливів. А його життя та праці є взірцем того, як зберігати церковну тотожність у складних історичних обставинах, не зрікаючись ані істини, ані людської гідності.

Висновки. Життєвий шлях і пастирська діяльність єпископа Григорія Хомишина окреслюють образ духовного лідера, що діяв у складний історичний період між національним пробудженням, соціальними потрясіннями та наступом тоталітарних режимів. У своїй бага-

тогранній місії він поєднав богословську глибину, організаційний таланти моральну послідовність, залишивши по собі вагому духовну та інтелектуальну спадщину, актуальну для сьогодення.

По-перше, його погляди на природу Церкви як наднаціональної, духовної спільноти, що стоїть вище політичних поділів, становлять цінний концепт для осмислення ролі релігії в публічному просторі. Його критика політизації духовенства є прикладом богословської зрілості, яка актуальна в умовах сучасних ідеологічних поляризацій.

По-друге, соціальна доктрина, яку він активно впроваджував на теренах Станиславівської єпархії, демонструє, що УГКЦ завжди була не лише духовною, а й суспільно відповідальною інституцією. Підтримка кооперативного руху, християнських спілок і благодійності відкриває важливу перспективу для дослідження взаємодії Церкви і громадянського суспільства в умовах економічної нестабільності.

По-третє, мученицька смерть владики Хомишина, а згодом і його беатифікація, репрезентують парадигму віри, витривалості та жертвності, яка формує нову історіософію Церкви у XX столітті. Його особистий вибір стати голосом істини перед обличчям тоталітарного терору є ключем до розуміння ролі духовенства в опорі радянській репресивній системі.

Джерела та література

- Андрусак, І. (2015). Єпископ Григорій Хомишин і католицька соціальна доктрина. *Духовність і культура*. 45–52.
- Андрухів, І. (2024). Історичний аналіз творів та послань єпископа Греко-католицької церкви Григорія Хомишина та їх соціальний вплив. *Південний архів. Історичні науки*. Вип. 47. 5–12.
- Боцюрків, Б. (1970). Українська греко-католицька церква в підсоветській Україні. *Сучасність*. 78–92.
- Гайдай, Л. (2000). *Історія України у персоналіях*. Київ: Либідь. 624.
- Жук, А. (2021). Ієрархія Станиславівської (Івано-Франківської) єпархії у часи підпілля Української греко-католицької Церкви (1946–1989 рр.). *Грааль науки*, (2–3), С. 607–609. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.02.04.2021.127>
- Жуковський, А. (2000). «Хомишин Григорій». *Енциклопедія українознавства*, Т. 10. Львів. 3822–3833.
- Магочій, П. (2008). *Історія України: Формування модерної нації*. Київ: Критика. 690.
- Пограничний, О. (2020). Виклики ідеологій та відповідь Церкви: погляд крізь призму спадщини Хомишина. *Theologia Universitatis*. 124–138.
- Синод єпископів УГКЦ. (2025). Блаженні новомученики УГКЦ: імена та цікаві факти до річниці їхньої беатифікації. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/blazhenni-novomuchennyky-ugkts-imena-ta-tsikavifakty-do-richnytsi-yhnoy-beatyfikatsiy-6370/> (дата звернення: 26.07.2025).
- Туров, Б. (2010). Григорій Хомишин: голос істини у добу терору. Львів. *Наукові записки УКУ*. 78–95.
- Хомишин, Г. (1967). *Два царства*. Рим. 240.
- Blazejowskyj, D. (1990). *Hierarchy of the Kyivan Church (861–1990)*. Rome: Pontifical Oriental Institute. 245–248.
- Himka, J. P. (1999). *Religion and Nationality in Western Ukraine*. McGill-Queen's University Press. 178–195.
- Martynowych, O. (1998). The Ukrainian Catholic Church and the Vatican. *Journal of Ukrainian Studies*. 45–67.

References

- Andrusiak, I. (2015). Yepyskop Hryhorii Khomyshyn i katolytska sotsialna doktryna [Bishop Hryhorii Khomyshyn and the Catholic social doctrine]. *Dukhovnist i kultura* [in Ukrainian].
- Andrukhiv, I. (2024). Istorychnyi analiz tvoriv ta poslan yepyskopa Hreko-katolytskoi Tserkvy Hryhoriia Khomyshyna ta yikh sotsialnyi vplyv [Historical analysis of the works and letters of the Greek-Catholic bishop Hryhorii Khomyshyn and their social impact]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)*, 47, 5–12 [in Ukrainian].
- Botsiurkiw, B. (1970). Ukrainska hreko-katolytska tserkva v pidsovetskii Ukraini [The Ukrainian Greek-Catholic Church in Soviet Ukraine]. *Suchasnist* [in Ukrainian].
- Haiday, L. (2000). *Istoriia Ukrainy u personaliakh* [History of Ukraine in personages]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

- Zhuk, A.** (2021). Ierarkhiia Stanyslavivskoi (Ivano-Frankivskoi) yeparkhii u chasy pidpillia Ukrainskoi hreko-katolytskoi Tserkvy (1946–1989 rr.) [Hierarchy of the Stanyslaviv (Ivano-Frankivsk) eparchy during the underground period of the Ukrainian Greek-Catholic Church (1946–1989)]. *Hraal nauky*, 2–3, 607–609. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.02.04.2021.127> [in Ukrainian].
- Zhukovskiy, A.** (2000). Khomyshyn Hryhorii [Hryhorii Khomyshyn]. *Entsyklopediia ukrainoznavstva*, 10 [in Ukrainian].
- Magochii, P. R.** (2008). Istoriiia Ukrainy: Formuvannia modernoi natsii [A history of Ukraine: The formation of a modern nation]. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Pohrychchnyi, O.** (2020). Vyklyky ideolohii ta vidpovid Tserkvy: pohliad kriz pryzmu spadshchyny Khomyshyna [The challenges of ideologies and the Church's response: a view through the prism of Khomyshyn's legacy]. *Theologia Universitatis* [in Ukrainian].
- Synod yiepyskopiv UHKTs. (2025). Blazhenni novomuchenky UHKTs: imena ta tsikavi fakty do richnytsi yikhnoi beatyfikatsii [Blessed new martyrs of the UGCC: names and interesting facts for the anniversary of their beatification]. <https://synod.ugcc.ua/data/blazhenni-novomuchennyky-ugkts-imena-ta-tsikavi-fakty-do-richnytsi-yhnoy-beatyfikatsiy-6370/> (accessed: 26.07.2025) [in Ukrainian].
- Turov, B.** (2010). Hryhorii Khomyshyn: holos istyny u dobu terroru [Hryhorii Khomyshyn: the voice of truth in the age of terror]. Lviv: Naukovi zapysky UKU [in Ukrainian].
- Khomyshyn, H.** (1967). Dva tsarstva [Two Kingdoms]. Rome [in Ukrainian].
- Blazejowskyj, D.** (1990). Hierarchy of the Kyivan Church (861–1990). Rome: Pontifical Oriental Institute [in English].
- Himka, J. P.** (1999). *Religion and Nationality in Western Ukraine*. Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press [in English].
- Martynowych, O.** (1998). The Ukrainian Catholic Church and the Vatican. *Journal of Ukrainian Studies* [in English].

Дата надходження статті: 31.07.2025

Дата прийняття статті: 28.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025

Ольга КАКОВКІНА

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, просп. Науки, 72, м. Дніпро, Україна, індекс 49045 (landion@ukr.net)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6254-1545>

Бібліографічний опис статті: Каковкіна, О. (2025). Відчуття і «післясмаки» «Празької весни» 1968 р. у документах з Державного архіву Дніпропетровської області. *Українські історичні студії*, 18(60). 149–161. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.17>

ВІДЧУТТЯ І «ПІСЛЯСМАКИ» «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ» 1968 Р. У ДОКУМЕНТАХ З ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. *Мета дослідження* – з'ясування інформаційного потенціалу документів з Державного архіву Дніпропетровської області для вивчення українсько-чехословацьких відносин періоду «Празької весни» та її наслідків на регіональному й локальному рівні. *Предметом уваги* стали дві сфери – економічна (виробнича) і туристична, де зосередилася основна частина проаналізованих документів. **Методологія дослідження.** Дослідження виконано в руслі локальної історії, що дало змогу розкрити інформаційний ресурс джерел з регіонального архіву для вивчення українсько-чехословацьких відносин 1960-х – початку 1970-х рр. **Наукова новизна** розвідки полягає у введенні в науковий обіг неопублікованих джерел з Державного архіву Дніпропетровської області, які збагачують уявлення про зміст радянсько-чехословацьких / українсько-чехословацьких відносин доби «Празької весни» та «нормалізації» в Чехословаччині на регіональному, периферійному рівні. **Висновки.** Події «Празької весни» 1968 р. відбулися в окремих сферах життя населення Дніпропетровської області, яка була, поряд з іншими регіонами України, географічно віддаленою від Чехословаччини, але доволі щільно включеною до розвитку радянсько-чехословацьких / українсько-чехословацьких відносин. Найперше це стосувалося економічної і туристичної сфери. Відносини з підприємствами з Дніпропетровщини були використані профспілковими активами, працівниками Східнословачького (м. Кошице), Вітковицького (м. Острава) металургійних комбінатів, щоб пояснити своїм колегам з українських підприємств («Криворіжсталі», Дніпровського металургійного заводу в Дніпродзержинську (сучасне м. Кам'янське), Жданівського металургійного комбінату (сучасний Маріуполь) та інших сенс реформ у своїй країні, спростувати звинувачення у зраді «справи соціалізму». Обміни делегаціями, періодичні зустрічі колективів підприємств створювали атмосферу довіри, на яку сподівалися представники ЧССР, щоб переконати радянських «товаришів» у необхідності реформ, ініційованих владою їхньої країни. Складна для контролю сфера туризму стала «заручницею» кризи у відносинах СРСР та ЧССР, перебувала під тиском радянської пропаганди, що зафіксували звіти керівників груп з Дніпропетровської області, які відвідували Чехословаччину протягом 1968–1972 рр. Із розгортанням «Празької весни» виїзди туристичних груп не припинилися, але ретельно готувалися. Після вторгнення країн Варшавського договору до ЧССР на певний час туристичний потік між СРСР і Чехословаччиною був обмежений, та з його відновленням українські туристи з Дніпропетровщини відчули зміну настроїв, негативне ставлення з боку чехів і словаків. Враження, викладені у звітах, поступаються своєю відвертістю документам, що акумулювалися в матеріалах КДБ, та вони дають змогу поглибити уявлення про суспільні настрої в Чехії, Словаччині та Україні, з'ясувати умови, у яких довелося вибудовувати відносини після 20–21 серпня 1968 р. Результати джерельної евристики доводять значний інформаційний потенціал джерел з регіональних архівних зібрань у дослідженні не тільки проявів «Празької весни» та її наслідків, а й загалом відносин України з державами Східного блоку.

Ключові слова: українсько-чехословацькі відносини, «Празька весна», Східнословачький металургійний комбінат, «Криворіжсталь», туризм, пропаганда.

Olha KAKOVKINA

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of World History, Oles Honchar Dnipro National University, 72, Nauky Avenue, Dnipro, Ukraine, postal code 49045 (landion@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6254-1545>

To cite this article: Kakovkina, O. (2025). Vidchuttia i “pisliasmaky” “Prazkoi vesny” 1968 r. u dokumentakh z Derzhavnoho arkhivu Dnipropetrovskoi oblasti [The feelings and ‘aftertastes’ of the 1968 Prague Spring in documents from the State Archives of the Dnipropetrovsk Region]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18 (60). 149–161. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.17> [in Ukrainian].

THE FEELINGS AND “AFTERTASTES” OF THE 1968 PRAGUE SPRING IN DOCUMENTS FROM THE STATE ARCHIVES OF THE DNIPROPETROVSK REGION

Summary. *The purpose of the study is to determine the informational potential of documents from the State Archives of the Dnipropetrovsk Region for studying Ukrainian-Czechoslovak relations during the Prague Spring and its consequences at the regional and local levels. The focus was on two areas – economic (production) and tourism, where the majority of the analyzed documents were concentrated. Research methodology.* The research was conducted in the context of local history, which made it possible to reveal the information resources of sources from the regional archive for studying Ukrainian-Czechoslovak relations in the 1960s – early 1970s. **The scientific novelty** of the research lies in the introduction into scientific circulation of unpublished sources from the State Archives of the Dnipropetrovsk Region, which enrich the understanding of the content of Soviet-Czechoslovak / Ukrainian-Czechoslovak relations during the Prague Spring and the ‘normalization’ in Czechoslovakia at the regional and peripheral levels. **Conclusions.** The events of the Prague Spring of 1968 were reflected in certain areas of life in the Dnipropetrovsk region, which, along with other regions of Ukraine, was geographically distant from Czechoslovakia but quite closely involved in the development of Soviet-Czechoslovak / Ukrainian-Czechoslovak relations. This primarily concerned the economic and tourism sectors. Relations with enterprises in the Dnipropetrovsk region were used by trade union activists from the East Slovak (Košice) and Vitkovice (Ostrava) metallurgical plants to explain to their colleagues from Ukrainian enterprises (Kryvorizhstal in Kryvyi Rih, Dniprovsky Metallurgical Plant in Dniprodzerzhynsk, now Kamyanske; Zhdanivsky Metallurgical Plant in Mariupol) and others, the meaning of reforms in their country, and to refute accusations of betraying the ‘case of socialism.’ Exchanges of delegations and periodic meetings of enterprise collectives created an atmosphere of trust that Czechoslovak representatives hoped to use to convince their Soviet ‘comrades’ of the need for reforms initiated by their country’s authorities. The tourism sector, which was difficult to control, became a hostage to the crisis in relations between the USSR and the CSSR and was under pressure from Soviet propaganda, as recorded in the reports of group leaders from the Dnipropetrovsk region who visited Czechoslovakia between 1968 and 1972. With the unfolding of the Prague Spring, tourist group trips did not stop, but were carefully prepared. After the Warsaw Pact countries invaded Czechoslovakia, tourist traffic between the USSR and Czechoslovakia was restricted for a certain period of time, but when it resumed, Ukrainian tourists from Dnipropetrovsk felt a change in the mood and attitude of the Czechs and Slovaks. The impressions presented in the reports are inferior in its frankness to the documents accumulated in the KGB archives, and they allow us to deepen our understanding of the public moods in Czech Republic, Slovakia, and Ukraine, as well as the conditions under which relations had to be built after 20–21 August 1968. The results of source heuristics prove the significant informational potential of sources from regional archival collections in researching not only the manifestations of the Prague Spring and its consequences, as well as Ukraine’s relations with the Eastern Bloc countries totally.

Key words: Ukrainian-Czechoslovak relations, Prague Spring, East Slovak metallurgical plant, Kryvorizhstal, tourism, propaganda.

Постановка проблеми. Дніпропетровщина – регіон, доволі віддалений від Чехословаччини географічно, як і частина українських областей, тому очікувати виразного представлення подій «Празької весни» в житті й свідомості населення області, здавалося б, не варто. Та й в умовах цієї віддаленості існували інформаційні канали, які пов’язували Дніпропетровську область із Чехословаччиною, включали її до міжнародного життя, зокрема

таких резонансних подій, які відбулися в 1968 р., і за своїм змістом та впливом визначили наступний етап у радянсько-чехословацьких відносинах, загалом існуванні Східного блоку. У дослідженні пропонується звернутися до документів Державного архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО), які не є «генеральною» вибіркою, але висвітлюють сфери відносин, які можна назвати домінантними в зарубіжних зв'язках регіону, – економічні (промислові, виробничі) і туристичні. Їх осмислення з погляду локальної історії дасть змогу «реабілітувати» джерела регіонального походження для вивчення макропроцесів і явищ, до яких належить «Празька весна», визначити місце окремих міст, регіонів та їх населення в її рецепціях та рефлексіях.

Вбачається важливим заглибитися в зміст документів регіонального архіву з погляду сучасних українсько-чеських та українсько-словацьких відносин, які в умовах російського вторгнення в Україну переживають випробування на міцність, спонукаючи аналізувати складну спадщину радянського тоталітаризму.

Аналіз досліджень. Тема «Україна і «Празька весна» вже має певну традицію її дослідження українськими істориками (Постоловський & Слесаренко, 2018), нові сюжети для вивчення (Віруцька, 2018; Малая, 2014). Зважаючи, що в цій статті увага зосереджена на інформаційних можливостях українських архівів для вивчення чехословацьких подій 1968 р., безпосередньо регіональних, виокремимо розвідки, найбільш дотичні до теми. З часу публікації ґрунтовного дослідження В. Дмитрука, де автор залучив широке коло джерел з центральних та регіональних архівних зібрань (Дмитрук, 2004), тема українського виміру «Празької весни» збагатилася іншими вагомими розвідками на основі оригінальних джерел, – його авторства (Дмитрук, 2004; Дмитрук, 2008; Дмитрук, 2018), О. Бажана (Бажан, 2008а; 2008б; 2020), О. Зінченка (Зінченко, 2018). У більшості цих публікацій названо факти, що стосуються Дніпропетровської області, її жителів, які засуджували тиск на Чехословаччину з боку СРСР, саме вторгнення, намагалися поширити інформацію про події в сусідній країні. Із новітніх розвідок, що доводять цінність матеріалів регіональних архівів у висвітленні чехословацьких подій 1968 р., є публікація В. Міщанина, де автор розлого репрезентує джерела Державного архіву Закарпатської області (Міщанин, 2023).

Проблема місця України в подіях 1968 р. привертала увагу зарубіжних науковців, як-от М. Крамер, праця якого ґрунтується на джерелах з українських зібрань і часто цитується західними ученими (Ukraine and the Soviet-Czechoslovak crisis of 1968 (part 2), 2004). Осмислення чехословацьких подій та ролі в них П. Шелеста на основі матеріалів з архіву Служби безпеки України запропонував Л. Весели (Vesely, 2019). Науковці, впровадивши до наукового обігу численні джерела, створили основу для пошуку ідей для їх інтерпретації. З огляду на це, заслуговує на увагу дисертація американської науковиці М. Маллінс (Mullins, 2013). Предметом її дослідження стало Кошице – друге за кількістю населення місто Словаччини після Братислави, промисловий центр Східної Словаччини в другій половині ХХ ст., у зламні для Чехословаччини 1948, 1968 та 1989 роки. Такий підхід вивів «назовні» нових акторів, нові сенси у відомих джерелах і спонукав до пошуку маловивчених або не залучених раніше інформаційних комплексів. Окрему увагу дослідниця приділила реакції металургів Східної Словаччини на реформи та вторгнення 1968 року (Mullins, 2018). Чому нас має цікавити досвід Кошице? Саме там був розташований Східнославацький металургійний комбінат, щільно пов'язаний з українськими підприємствами, насамперед з «Криворіжсталлю», яку також торкнулися події 1968 р.

Мета статті – з'ясувати інформаційний потенціал документів з одного з регіональних архівів, а саме – Державного архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО), для вивчення «Празької весни» як явища і як події, що відбулася в окремих сферах життя однієї з українських областей. Предметом аналізу стали документи, які представляють економічний, (промисловий, виробничий) та туристичний рівень відносин СРСР та України з Чехословаччиною. Вони містяться у фондах Дніпропетровського обласного комітету КПУ, Дніпропетровського обласного комітету профспілок та фондах окремих підприємств, які були складником радянсько-чехословацької / українсько-чехословацької економічної співпраці.

Виклад основного матеріалу. Хронологічні маркери подій «Празької весни» безпосередньо впливають на зміст представлених у дослідженні джерел: події 20–21 серпня 1968 р. стали їх кульмінацією, коли відносини ЧССР з СРСР визначатимуться «до» і «після». Наступний рік після окупації Чехословаччини став тяжким періодом усвідомлення різними верствами суспільства нових реалій, реакції відчаю, як-от самоспалення Яна Палаха. Своєрідною «точкою неповернення» можна назвати акції протесту до річниці серпневих подій у 1969 р., які відбулися по різних містах Чехословаччини. Їх придушення – це «остаточний кінець надій, пов'язаних з Празькою весною, і необмежене настання нормалізації, означеною відступом громадянського суспільства на другий план» (Bárta, Vřečka, & Kalous, 2012, s. 9).

Головним інформаційним каналом про події у Чехословаччині для більшості населення України, власне Дніпропетровщини, безперечно була преса, хоча влада застосовувала широкий арсенал засобів для «обробки» своїх громадян: «Інформування населення про події у Чехословаччині мало на меті, з одного боку, пояснити населенню, як «правильно» розуміти й реагувати на процеси, що відбувалися, а з іншого боку, сформуванню громадську думку, яка також могла чинити тиск на чехословацьке керівництво» (Дмитрук, 2018, с. 86).

Особливість Дніпропетровської області поряд з Донецькою, Луганською, Запорізькою областями, полягала у вагомій ролі важкої промисловості в розвитку економічних відносин, де металургійний комплекс був одним з ключових. Його специфіка полягала в об'єднанні підприємств різного функціонального значення – від видобувних, переробних до ливарних, які часто були містоутворювальними або одними з них. До таких належали промислові об'єкти Дніпропетровська, Дніпродзержинська (сучасне м. Кам'янське поблизу Дніпра), Кривого Рогу, Нікополя, Марганця. Суто радянська специфіка виробничих відносин із Чехословаччиною та іншими країнами Східного блоку полягала в тому, що вони щільно перепліталися з так званими інтернаціональними зв'язками. У цьому загалом не можна вбачати якусь «ненормальність», якщо не враховувати їх заідеологізованість, відверту пропаганду радянських тоталітарних наративів. Провідниками «партійної лінії» в розвитку інтернаціональних зв'язків були профспілки, які вдало виконували роль захисника інтересів «простої робочої людини», переконуючи в цьому своїх закордонних колег у різних країнах (Пронь & Козлов, 1967). У відносинах українських та чехословацьких підприємств профспілки також ставали сполучною ланкою, демонструючи винятково «добровільний» характер діяльності.

Так, в «Інформації про роботу Дніпропетровського обкому профспілок робітників металургійної промисловості з розвитку і зміцнення інтернаціональних зв'язків у 1968 р.», поданої до Дніпропетровської обласної ради профспілок, ідеться про постійне листування з профспілковими організаціями металургійних заводів Болгарії, НДР, Польщі, Чехословаччини, Франції, Японії, Індії. На заводах діяли «кутки», присвячені інтернаціональним зв'язкам, відбувалися зустрічі з іноземними групами, учасників яких «...знайомили з виробництвом, умовами праці і побуту трудящих...», проводили «вечори зустрічі з активом підприємств, вечори запитань і відповідей» (ДАДО, ф. 1860, оп. 1, спр. 1023, арк. 25). Профспілкові комітети контролювали, чи діють ініціативні групи, чи ведеться листування із порідненими підприємствами, наполягаючи на виконанні відповідних вказівок.

Саме такі планові інтернаціональні відносини поєднували «Криворіжсталь» та Східнославацький металургійний комбінат у Кошице. Обидва підприємства пройшли непростим шляхом приватизацій, зміни назв і власників¹. Документи свідчать, що перші зустрічі криворізьких металургів зі своїми словацькими колегами з Кошице відбувалися починаючи з 1964 р. Того року Іван Єсенський, який очолюватиме заводський комітет профспілки комбінату з часу його відкриття, протягом 1965–1969 рр., відвідав Кривий Ріг. У 1968 р. обидва підприємства обмінялися візитами, зокрема протягом 10 днів у травні до Чехословаччини в складі делегації ЦК профспілок металургів СРСР виїздили 8 осіб від криворізьких металургів

¹ Криворізький металургійний комбінат сьогодні – публічне акціонерне товариство «АрселорМіттал Кривий Ріг», яке є складником корпорації «АрселорМіттал». Східнославацький металургійний комбінат – з 2000 р. – «U. S. Steel Košice».

гійних підприємств, інша група – гірничників, відвідали рудні копалини Богушино та рудник «Словінські» (ДАДО, ф.1860, оп. 1, спр. 1023, арк. 22–23).

Інша «спеціалізована група туристів-металургів», яка налічувала 19 осіб – «передовиків виробництва, інженерно-технічних працівників і профспілкового активу Криворізького металургійного комбінату» – перебувала власне у Словаччині протягом 10–22 травня 1968 р. Зміни в країні відбилися на посиленій підготовці групи до подорожі, У Словаччині «Групу прийняли тепло й радо. Група ознайомилася з культурою і побутом словацького народу», але часу спілкування з робітниками «порідненого» заводу було обмаль: більшу частину поїздки криворізькі туристи були або в дорозі або на відпочинку, при цьому на Східнославацькому комбінаті перебували близько двох годин, тому з його роботою познайомитися не було можливості. На це нарікав керівник групи: «Це дивує, зважаючи на тривалі зв'язки між заводами». Хоча на сніданку в готелі з українськими гостями зустрічалися представники комбінату – завком профспілки І. Єсенський, інженер Бржезіна, Ріго, Безецький, додаткові зустрічі не відбулися, що викликає питання про причини такої «негостинності». Кидається у вічі також те, що в програмі, на відміну від інших, було багато природних об'єктів й обмаль відвідувань громадських місць, зокрема об'єктів, присвячених радянським солдатам, – пам'ятників, поховань тощо (ДАДО, ф. 1860, оп. 1, спр. 1023, арк. 41).

Згадка про зустріч із робітниками Східнославацького комбінату у травні 1968 р. міститься чи не в єдиній публікації місцевої авторки (зважаючи на зміст, замовній), статті редактора дніпропетровської газети Олександри Дем'яненко, яка відвідала Чехословаччину в складі групи журналістів із СРСР. За її словами, «словацькі робітники усіляко намагалися переконати радянських гостей у непорушності дружби...» (Дем'яненко, 1968, с. 3).

Словацького відгукнулося на започатковані реформи. Зокрема, з березня 1968 р. в Кошице стрімко розвивалися всі форми громадянської активності різних верств населення – від робітників до студентства, висувалися ідеї реформувати компартію, активізувалися профспілки, зокрема на Східнославацькому комбінаті (Mullins, 2018, р. 59). Водночас діяла опозиція цим реформаторським прагненням, одним з учасників якої був Е. Ріго, – вірний партієць і керівник партійної організації Східнославацького комбінату. Його опонентом з боку профспілки заводу був І. Єсенський, щирий прихильник курсу А. Дубчека. Протягом декількох місяців на заводі вирували пристрасті – робітники виступали з різними вимогами до керівництва, брали участь у політичних акціях, вимагаючи зміщення Новотного з посади президента та активізації федералізації Чехословаччини (Mullins, 2018, р. 60). Під час окупації країни в Кошице відбулися зіткнення, унаслідок яких були убиті й поранені (Mullins, 2018, р. 64).

Розуміння тієї атмосфери, у якій жили і працювали кошицькі робітники у 1968 р., змушує інакше поставитися до змісту листа, який І. Єсенський, направив десяткам підприємств із СРСР, Болгарії, НДР, запрошуючи їх профспілки обговорити реформи у діяльності на спільній зустрічі в Кошице у вересні (ДАДО, ф.1860, оп. 1, спр. 1023, арк. 37–40). Та не судилося – до початку вересня, коли пропонувалося організувати таку зустріч, країна була окупована.

Одна з делегацій Східнославацького комбінату, документи про підготовку до зустрічі якої збереглися у фонді «Криворіжсталі», перебувала в Кривому Розі під час драматичних подій 20–21 серпня 1968 р. У справі залишилися матеріали, які розкривають увесь підготовчий процес, але відсутній звіт про перебування. Програма візиту для 23 осіб була розрахована на 7–22 серпня, включала прибуття до Москви, зустріч у Кривому Розі та відпочинок в Алушті (ДАДО, ф. 4646, оп.1, спр. 757, арк. 7–13), поєднувала виробничі питання з відпочинком. Можна тільки припустити, у якому стані були гості з Кошице., коли дізналися про події на батьківщині. Про цю делегацію 25 серпня на сторінках дніпропетровської газети з'явився невеликий допис від заступника голови партійної організації «Криворіжсталі» В. Митрофанова, який неодноразово бував у словацьких металургів. Він переконував у «правильності дій радянського керівництва, яке врятувало Чехословаччину від «чорних рук імперіалізму», при цьому гості зі Східнославацького комбінату засвідчили «гаряче почуття

любові до радянських людей». За його словами, група виїхала до Алушти 24 серпня (Митрофанов, 1968, с. 1), тобто на два дні пізніше визначеного часу за програмою.

В. Дмитрук відзначає, що громадяни ЧССР, «які перебували на території України, брали участь у реалізації економічних, культурних, освітніх програм», «уже в перші дні після окупації Чехословаччини висловлювали негативне ставлення до зазначеного кроку радянського керівництва...», наводячи приклади акцій протесту (Дмитрук, 2018, с. 91–92). Чи в усіх випадках вони наважувалися на це, як саме, – питання, варте подальшого вивчення.

У матеріалах заводської профспілки зберігається звіт про перший приїзд групи працівників зі Східнославацького комбінату в лютому 1969 р., після окупації, коли чехословацьке суспільство перебувало під враженням після самоспалення в січні у Празі Яна Палаха. Цього разу приїхали 5 осіб, деякі з яких вже були в Кривому Розі. Це насамперед керівник делегації І. Єсенський, який, як і раніше, залишався завкомом профспілки Східнославацького комбінату і членом Президії профспілок металургії ЧССР, Е. Ріго, уже голова парткому комбінату і член ЦК комуністичної партії ЧССР, Я. Требула, заступник директора комбінату з економічних питань і голова заводського комітету товариства культурних зав'язків із СРСР, Й. Карцол, економіст конвертерного цеху комбінату і член Національних зборів Словаччини, В. Крайчович, начальник ремонтного цеху і перекладач (ДАДО, ф. 4646, оп. 1, спр. 757, арк. 20–21). Зважаючи на напруженість у відносинах та доволі представницький склад словацької делегації, вона потрапила до Кривого Рогу через Москву, де було узгоджено програму перебування. Крім вітань від знайомих працівників, словацькі гості «...повідомили про зміни у структурі й керівництві профспілкових органів ЧССР. Так Єсенський повідомив, що тепер є ЦК металургів Чехії і ЦК металургів Словаччини, які підпорядковуються ЦК металістів ЧССР». Відзначив, що представництво чехів і словаків у цьому ЦК та виконавчому комітеті є рівним, а колишні керівники ЦК, які знайомі криворізьким колегам, – «Копачек, Гадулак і Анелът вже не обрані, а обрані люди, які раніше із профспілками не були пов'язані», і, «з його погляду, вже не зможуть належним чином впливати на низові організації» (ДАДО, ф. 4646, оп. 1, спр. 757, арк. 20–21).

Сам факт зустрічі в Кривому Розі свідчить про прагнення відновити відносини, але, імовірно, було дано вказівки уникати гострих питань. У Кривому Розі під час зібрання і спілкування з міськомітетом профспілок, де обговорювали питання розвитку «інтернаціональних зав'язків», за весь час перебування делегації «питання політичні і ті, що стосуються сучасного становища Чехословаччини, не порушувалися» (ДАДО, ф. 4646, оп. 1, спр. 757, арк. 22). Та ці питання висіли у повітрі й визначали настрої чехословацької групи.

Традиційна «парадно-показова» програма чекала на гостей у Кривому Розі з вихвалянням про нові будинки для працівників «Криворіжсталі», новий палац спорту. На це Єсенський заявив, «що їх зараз більше турбує політика, ніж спорт». Саме він наполягав на тому, щоб змінити програму перебування і познайомитися з роботою цехів і виробництвом на Центральному гірничо-збагачувальному комбінаті, що вимагало дозволів і узгоджень. Те, що вдалося відійти від офіціозу, «розтопило кригу» в спілкуванні: якщо до цього відчувалася напруженість, то опісля «повірили у щирість бажання наших товаришів познайомити із життям металургів Кривого Рогу». Усі були задоволені тим, що пішли на зустріч, «крім Крайчовича, який на питання відповідав кволо і посилався на втому» (ДАДО, ф. 4646, оп. 1, спр. 757, арк. 22).

Як і в Москві, Єсенський наголошував на необхідності більш активного спілкування, відвідувань по обміну, особистих контактах, слушно вважаючи, що «особистий обмін думками дає більше, ніж будь-яка інша форма спілкування». Його підтримав Карцол, який зауважив, що «треба менше посилати офіційних делегацій, а більше посилати фахівців і просто робітників, які протягом достатнього часу перебування змогли б ознайомитися з передовими методами праці, умовами життя і роботи на наших заводах». Гості розуміли, що показна, далека від реалій життя програма цього дати не могла, а господарі в Кривому Розі за будь-що намагалися довести, що добробут населення – це головне, чим мають опікуватися проф-

спілки. На питання, чим зайняті профспілки у Словаччині, Єсенський відповів: «Політикою, оскільки ми наймасовіша організація, то ми і маємо направляти політику». Контраргументи криворізьких колег не знайшли підтримки, і тільки один Е. Ріго (голова парткому) «висловився правильно» (ДАДО, ф. 4646, оп. 1, спр. 757, арк. 22).

Ще одне підприємство, яке було пов'язано з українським промисловим комплексом, – Вітковицький металургійний завод у Вітковіце поблизу Острави в Чехії. У фонді Дніпропетровського обкому профспілок зберігся лист, який було направлено працівникам Жданівського металургійного комбінату (Жданов – сучасний Маріуполь), а також посольствам СРСР у Чехословаччині й Чехословаччини в СРСР, підприємствам та організаціям, з якими мали безпосередні зв'язки автори листа – інженери конструкторського та проєктного бюро заводу. З дніпропетровських інституцій листа було адресовано «Укрдіпромезу» – Українському державному інституту з проєктування металургійних заводів (ДАДО, ф. 19, оп. 52, спр. 78, арк. 77–78). Цей лист уміщено у відкритому доступі Галузевим державним архівом СБУ на своїй сторінці, на яку посиляється, зокрема Л. Весели, аналізуючи колективні листи-звернення від чехословацьких до радянських підприємств (Vesely, 2019, с. 576). Приводом для написання листа вітковицькими інженерами стала публікація в московській газеті «Советская Россия», яка вразила своїм змістом словацьких інженерів, що вони наважилися пояснити радянським товаришам, що ті, кого названо «імперіалістами» – це громадяни країни, які вболівають за її долю, а усі звинувачення у зраді – безпідставні.

Дніпродзержинський металургійний завод (далі – ДМЗ)² з 1956 р. поєднували «братні» відносини з Тржинецьким металургійним заводом у Чехії, який у своїй назві – «імені Великої Жовтневої Революції» – демонстрував імперативи радянсько-чехословацької «дружби». Як і у випадку з іншими «порідненими» підприємствами, виробничі контакти «обростали» неофіційними зв'язками, – відбувалися обміни делегаціями на «безвалютній» основі, відвідування на ювілейні дати з мистецькими колективами, листування – від профспілок до школярів. «Конструювання» дружби передбачало й конструювання спільної історичної пам'яті, на чому наголошувалося під час зустрічей: «...дружба металургів наших заводів має глибоке історичне коріння, вона скріплена кров'ю найкращих синів радянського і чехословацького народів у боротьбі з ворогами революції, з гітлерівськими окупантами» (ДАДО, ф. 2160, оп. 3, спр. 5453, арк. 122). Таким символом спільної боротьби став Юліус Скалік – чех і комуніст, який у роки більшовицької революції був командиром бронепотяга і героєм серед «борців за революцію» в Кам'янському, ім'я якого зникло з простору міста внаслідок декомунізації.

Фонд ДМЗ містить уривчасті дані про відносини з тржинецькими металургами наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. Маємо звіти про відвідування заводу делегаціями з ЧССР за 1972 р.: тільки за один рік на батьківщину радянського лідера приїздили чотири групи з Чехословаччини, зокрема з виробничими питаннями (ДАДО, ф. 2160, оп. 3, спр. 5453, арк. 28–32, 64–65, 67). Одна з груп перебувала у Дніпродзержинську саме 16–21 серпня. Звіт про їх перебування містить не тільки детальний опис спілкування з теми відрядження, а й організовану «культурною програмою», де було знайомство з містом, туристичними базами, прогулянка по Дніпру на катерах, чим чехословаки залишилися задоволені (ДАДО, ф. 2160, оп. 3, спр. 5453, арк. 117–118). Організація дозвілля – обов'язкова частина візитів, що можна пояснити не тільки гостинністю, а й заборонаю для вільного пересування іноземців у таких випадках, зважаючи на сусідній «режимний» Дніпропетровськ. В інших матеріалах за той же 1972 р. натрапляємо на посилення на події «Празької весни», де йшлося про те, що «в період відомих подій, які мали місце в Чехословаччині в недавньому минулому, колектив Тржинецького комбінату твердо стояв на марксистсько-ленінських позиціях, рішуче виступав за дружбу з Радянським Союзом, з радянськими металургами, за соціалізм» (ДАДО, ф. 2160, оп. 3, спр. 5453, арк. 122). Історія зі Східнославацьким заводом дає підстави сумніватися у «твердості» тржинецьких металургів, хоча «народна дипломатія», імовірно, відіграла свою роль у подоланні негативних проявів у взаєминах підприємств.

² Кошишній ДМЗ сьогодні – приватне акціонерне товариство «Дніпровський металургійний завод».

Інший комплекс джерел – звіти керівників туристичних груп, які виїздили до Чехословаччини від Дніпропетровського обласного комітету профспілок у 1968–1970 рр. Дніпропетровська область та її міста не були включені до туристичних маршрутів з часу розвитку масового міжнародного туризму із середини 1950-х років за винятком спеціалізованих виробничих груп або делегацій, про які йшлося раніше. Але виїзний туризм був доступний для жителів регіону і ставав важливим каналом інформації про зарубіжжя. Чехословаччина, починаючи з 1968 року, коли в країні розгорнулися реформи, стала особливим об'єктом нарівні з капіталістичними країнами, виїзд до яких супроводжувався особливо ретельною підготовкою. З країн Східного блоку за кількістю відвідувань вона посідала друге або третє місце після Болгарії і Польщі. Часто пропонувалися візити до двох країн, найчастіше в парі «Польща – Чехословаччина». Так, наприклад, у 1968 р. з 52 груп, які формувалися обласним комітетом профспілки, 8 відвідали Чехословаччину, у 1969 р. – з 54 груп – 9, у 1970 р. з 56 туристичних груп – 9, зокрема 6 подорожей об'єднували її з Польщею або з Угорщиною. Програми туристичних подорожей, як правило, були перевантажені ідеологічними та пропагандистськими сюжетами, пам'ятками і місцями, що мали усіляко підкреслювати «непорушну» радянсько-чехословацьку дружбу.

З 11 до 24 лютого 1968 року одна з таких груп обласної профспілки з 32 осіб, які були рекомендовані профспілковими комітетами металургів (17 осіб), будівельників, працівників зв'язку та іншими, виїздила ще не до «розбурханої» реформами Чехословаччини. Українська група відвідала традиційні місця в програмі у Празі, зокрема Ольшанський цвинтар загиблим радянським солдатам, залишилася задоволеною гарним сервісом та роботою гідів, подорожжю загалом, яка «... залишила у всіх сильне враження, ще раз показала міцну дружбу радянського і чехословацького народу». (ДАДО, ф. 1860, оп. 1, спр. 1022, арк.133–134).

Тривожні «дзвіночки» у звітах з'явилися невдовзі, через місяць. Так, з 25 березня до 5 квітня відбулася подорож до Чехословаччини групи з 34 осіб від Придніпровської залізниці і Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту, «яка тричі збиралася для прослуховування лекцій та розучування радянських пісень» (ДАДО, ф. 1860, оп. 1, спр. 1022, арк. 127). Кожен отримав тексти задовго до подорожі, щоб їх вивчити, і у переїздах автобусом усі завзято співали пісні. Така «пісенна» підготовка була поширеною практикою для більшості туристичних груп із СРСР (Попов, 2008, с. 305), хіба що з такою ретельністю готувалися у виняткових випадках, як-от у цьому, коли стояло завдання продемонструвати бадьорих і щасливих радянських людей, задоволених владою, країною та своїм життям.

У звіті підкреслювалося, що поїздка «...відбувалася у той період, коли у Чехословаччині проходив березнево-квітневий Пленум ЦК КПЧ, вибори президента та інші зміни у складі уряду» Зазначалося, що «з боку членів групи, під час зустрічі з громадянами, у розмовах, бесідах не помічалося ніяких ворожих випадів, висловлювань. Навпаки, всі висловлювали необхідність дружби Чехословацького і Радянського народів. З нашого боку також не було допущено нетактовності у висловлюваннях або діях. Ми постійно були в курсі подій, що відбувалися в Чехословаччині й нашій країні, читали наші газети, просили гідів систематично розповідати нам про матеріали, які друкувалися в їх газетах». Поїздка відбулася згідно з програмою, до того ж «Інтурист» та чехословацькі колеги відгукнулися на прохання групи з Дніпропетровщини і організували зустріч з колективом залізничного підприємства в депо м. Брно. «Нам надали можливість оглянути виробничі приміщення депо, інженерно-технічні працівники пояснювали організацію праці. У процесі огляду проводилися бесіди з робітниками. Після цього в Червоному кутку депо була зустріч керівників депо, представників профспілкового активу з нашою групою. У своїх виступах начальник депо й представник місцевого комітету говорили про необхідність зміцнення дружби між нашими народами...» (ДАДО, ф. 1860, оп. 1, спр. 1022, арк. 128).

Група машинобудівників, яка з 21 до 28 травня подорожувала Польщею і Чехословаччиною, отримала належно підготовлених гідів, зокрема в Чехословаччині: «Особливі симпатії усіх учасників групи були до тов. Владислава Коженя, який, крім обов'язків гідів, про-

тягом усього перебування групи (7 днів) в Чехословаччині постійно інформував групу про всі події, що відбувалися в Чехословаччині» «Чех за національністю, член Чехословацької Компартії, інженер-технік авіації у відставці», В. Коженъ, сприяв «правильному» поясненню подій радянським туристам. На цьому етапі ще були можливі зустрічі поза туристичною програмою, як, наприклад, організована за підтримки Всесоюзної спілки науково-технічних товариств та Празького обласного науково-технічного товариства з бесідою, яка «відбулася у невимушеній обстановці» (ДАДО, ф. 1860, оп. 1, спр. 1022, арк. 91–92).

Звіти за 1969 р. уже принципово відрізняються від попереднього року, у них відбилися «післямаки» «Празької весни», які неможливо було ігнорувати керівникам, які з обуренням повідомляли про «ганебну» поведінку чехословацьких громадян (ДАДО, ф. 1860, оп. 1, спр. 1122, арк. 78–79).

Так, з групою туристів з Дніпропетровської області, яка відвідала Чехословаччину у квітні 1969 р., працювала гід – болгарка за національністю, яка, на думку керівника з України, «була порядною людиною, але далекою від правильного розуміння політики». Зокрема, вона «не хотіла, щоб ми були у громадському місті, щоб уникнути неприємностей», коли було скасовано відвідування театру в Празі начебто тому, що у вихідний театр не працює. При цьому туристам не повернули кошти на квитки, які згодом домовилися повернути через «Інтурист». У тому, що гід намагається убезпечити групу від небажаних зустрічей, туристи переконалися на стадіоні у Брно, де зустрічалися баскетбольні команди радянського клубу ЦСКА³ та чеська команда «Славня»: «Там нас зустріли із ворожістю, і деякі члени групи змушені були залишити стадіон. Вигукували ворожі СРСР гасла» (ДАДО, ф. 1860, оп. 1, спр. 1122, арк. 25). Гості із СРСР не потрапили на фунікулер у Татрах, який також нібито не працював. Попри те, що харчуванням були задоволені, персонал ставився до туристів «з вишуканою обережністю, не виявляючи ніяких емоцій». Не приховував своєї відрази й водій автобуса, який невдало «пожартував», розповівши, що площа, яку вони проїжджають після серпневих подій, була перейменована на площу окупантів. У курортному містечку Маріанські Лазні в ресторані оркестр відмовився грати, коли дізнався, що в залі туристи із СРСР. Та в підсумку керівник групи визнав подорож корисною, оскільки вдалося познайомитися з історією країни та «якось посприяти налагодженню контактів між нашими братськими народами» (ДАДО, ф. 1860, оп. 1, спр. 1122, арк. 26).

З аналогічними проблемами стикнулася група, яка подорожувала автобусом Польщею і Чехословаччиною: під час перетину кордону, переїхавши до Чехословаччини, туристи не отримали гід, ледь знайшли готель, знову повторилася історія з театром у Празі, але гості вирішили самі не йти: там йшов фестиваль із назвою «Празька весна». Якщо загалом програма подорожі була виконана, то зауваження отримала гід: «загальна недоброзичливість, рекомендація крамниць уцінених товарів, при переїзді через м. Прешув не розповіла про пам'ятник радянським воїнам, при відвідуванні Ольшанського кладовища розповідала, що тут похований Ян Палех (Так прізвище вказано у звіті – О. К.), архітектуру поганих будівель пояснювала як стиль соціалістичного реалізму. Дорогою з Праги до Брно не розповідала про міста, які проїжджали» (ДАДО, ф. 1860, оп. 1, спр. 1122, арк. 26).

Схожими негараздами у ставленні до туристів з СРСР були сповнені звіти інших керівників груп, що доповнює результати досліджень, присвячених специфіці туристичних подорожей до ЧССР у цей період, «розмаїтить» палітру негативу та форм його прояву з боку чехів і словаків.

Група, яка опинилася в Чехословаччині наприкінці липня – на початку серпня, також відчувала «братню любов», неприязне ставлення з боку організаторів, що отримувало «характер аполітичності та антирадянської пропаганди». Гід у Празі «проводив відверту антирадянську пропаганду, називаючи Яна Палаха своїм національним героєм, висловлював незадоволення соціалістичним ладом у Чехословаччині і наводив при цьому як позитивний приклад образ життя у ФРН» (ДАДО, ф. 1860, оп. 1, спр. 1122, арк. 27–28). Навіть була спроба зви-

³ ЦСКА – Центральний спортивний клуб (радянської) армії.

нувати туристів у крадіжці, подавали зіпсовані продукти для «сухпайка», відмовлялися обслуговувати, кидали камінням у потяг та дозволяли вислови – те, що чули і відчували на собі туристи з Дніпропетровщини, збираючи враження від поїздки.

Зауважу, що з наближенням річниці серпневих подій 1968 р. зростало напруження в суспільстві Чехословаччини, що відчувала й влада: 15 серпня 1969 р., в театрі в Брно «відбувся з'їзд комуністів Південно-Моравського краю, на якому гостем був перший секретар ЦК КПК Густав Гусак. У своїй промові він чітко дав зрозуміти, що для збереження спокою режим готовий піти на крайні заходи...» (Bárta, Břečka & Kalous, 2012, с. 166). Тому не дарма один з мешканців Праги, українець, застерігав гостей з України від «провокацій», які готуються у місті (ДАДО, ф. 1860, оп. 1, спр. 1122, арк. 34). Опиняючись за межами контрольованої дружби, туристи стикалися з іншою реальністю, яка різко контрастувала з пропагандою на шпальтах радянських газет.

У звітах за 1970 р. зауваження про негативне ставлення до туристів з СРСР були скоріше винятком. Виїздила цього року і окрема група металургів з Кривого Рогу до Кошице, де комітет профспілки Східнославацького комбінату очолював уже не І. Єсенський, а новий голова, «правильно» орієнтований у ставленні до радянської політики. Директор заводу «просив запевнити радянських людей, що чехословацький народ під керівництвом комуністичної партії Чехословаччини виправить помилки, допущені в 1968–1969 рр., що постійно буде прагнути до зміцнення дружби з радянським народом» (ДАДО, ф. 1860, оп. 1, спр. 1248, арк. 92). «Нормалізація» призвела до зміни кадрів, що дозволило далі радянському керівництву розвивати тези про «непорушну» дружбу й роль рятівника чехословацького народу від «сил контрреволюції та імперіалізму».

Висновки. Презентовані джерела ДАДО дали змогу увиразнити інформаційні можливості регіональних архівів, актуалізувати висновок про вагу українського чинника в багатьох міжнародних подіях, де «Празька весна» не стала винятком. Документи з ДАДО можна назвати джерелами «другого плану», у яких відбулися події «Празької весни» і які не втрачають своєї інформаційної ваги через віддаленість від центрів рішень у Києві чи Москві. З іншого боку, вони можуть розглядатися як окремий джерельний комплекс для дослідження мікроісторичних, локальних сюжетів.

Події «Празької весни» 1968 р. відбулися в окремих сферах життя населення Дніпропетровської області, яка була, поряд з іншими регіонами України, географічно віддаленою від Чехословаччини, але доволі щільно включеною до розвитку радянсько-чехословацьких / українсько-чехословацьких відносин. Найперше це стосувалося економічної і туристичної сфери. Відносини з підприємствами з Дніпропетровщини були використані працівниками Східнославацького (м. Кошице), Вітковицького (м. Острава) металургійних комбінатів, щоб пояснити своїм колегам з українських підприємств («Криворіжсталі», Дніпровського металургійного заводу в Дніпродзержинську (сучасне м. Кам'янське), Жданівського металургійного комбінату (сучасний Маріуполь) та інших сенс реформ у своїй країні, спростувати звинувачення у зраді «справи соціалізму». Влада СРСР, УРСР, сприяючи контрольованому розвитку «інтернаціональних відносин» як інструменту, засобу впливу на акторів цих відносин, стала фактично заручницею своєї політики: неформальні особисті контакти між підприємствами і колективами Дніпропетровщини, зокрема в металургійній галузі, були використані чехословацькими колегами для поширення своїх поглядів на події в країні та ініційовані реформи.

Складна для контролю сфера туризму стала заручницею кризи у відносинах СРСР та ЧССР, перебувала під тиском радянської пропаганди, що зафіксували звіти керівників груп з Дніпропетровської області, які відвідували Чехословаччину протягом 1968–1972 рр. Із розгортанням «Празької весни» виїзди туристичних груп не припинили, але ретельно готували. Після вторгнення радянської армії та армій інших країн Варшавського договору до ЧССР туристи з Дніпропетровщини відчули зміну настроїв, негативне ставлення з боку чехів і словаків. Враження, викладені у звітах, поступаються своєю відвертістю документам, що аку-

мулювали в матеріалах КДБ, та вони дають змогу поглибити уявлення про суспільні настрої в Чехії, Словаччині та Україні, з'ясувати умови, у яких довелося вибудовувати відносини після 20–21 серпня 1968 р. Показово, що туристичні подорожі, якщо і були обмежені, не припинялися, попри загрози інформаційної інвазії. Посилився контроль за програмами і групами, спілкуванням, але ізоляція чи припинення подорожей взагалі вкотре свідчила б про серйозні проблеми в радянсько-чехословацьких відносинах, про страх з боку московської влади втратити над ними контроль.

Результати джерельної евристики доводять значний інформаційний потенціал джерел з регіональних архівних зібрань у дослідженні не тільки «Празької весни» та її наслідків, а й загалом відносин України з державами Східного блоку. Зміна фокусу в бік локальних студій дає змогу переосмислити місце окремих регіонів, міст, постатей у міжнародних зв'язках України доби тоталітаризму, вести мову про локальну історичну пам'ять та її вплив на сучасні відносини з Чехією і Словаччиною. Є питання стосовно глибшого вивчення реакції різних груп населення України до чехословацьких подій, наприклад робітництва.

Джерела та література

- Бажан, О.** (2008а). «Празька весна» у документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, (30), 54–137. URL : <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/cf05dc9a-6d10-4fed-b619-c7c875cc8a05/content>
- Бажан, О.** (2008b). Суспільні настрої в Україні у ході чехословацької кризи 1968 року за донесеннями радянських спецслужб. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 30, 37–53. URL : http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2008_30_1_37
- Бажан, О.** (2020). Петро Шелест і чехословацька криза 1968 року. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей* / Гол. ред. В. Смолій, відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. В. Швидкий. Київ: Інститут історії України НАН України, вип. 25, 98–118.
- Віруцька, С.** (2018). Вплив чехословацьких подій 1968 року на громадську думку в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки*, (27), 70–83. doi: 10.15407/mzu2018.27.070
- Дем'яненко, А. А.** (1968, 29 августа). Сирени цвести! *Днепровская правда*, 3.
- ДАДО - Державний архів Дніпропетровської області.**
- Дмитрук, В.** (2004). *Україна не мовчала: Реакція українського суспільства на події 1968 р. в Чехословаччині*. Київ.
- Дмитрук, В.** (2008). «Празька весна» і Україна. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 30, 7–37. URL : http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2008_30_1_7
- Дмитрук, В.** (2018). Реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, вип. 27, 84–105. URL : http://resource.history.org.ua/publ/Mzu_2018_27_7
- Зінченко, О.** (2018). Листи з Праги. 1968 рік у матеріалах КГБ (2018). *Історична правда*. URL : <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/08/21/152809>
- Малая, Г.** (2024). Події «Празької весни» у світлі мемуаристики та епістолярію українських дисидентів. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 95–101. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2024.7.95-101>
- Міщанин, В.** (2023). Відгомін «Празької весни» 1968 року на Закарпатті: за матеріалами Державного архіву Закарпатської області. *Науковий вісник Ужгородського університету : серія: Історія*, вип. 2 (49), 49–56. doi: 10.24144/2523-4498.2(49).2023.290396
- Митрофанов, В.** (1968). Нужный шаг. *Днепровская правда*, 25 августа, 1.
- Попов, А. Д.** (2011). Народная республика Болгария как объект зарубежного туризма советских граждан. *Дриновский сборник*, т. 4, 302–309.
- Постоловський, Р. & Слесаренко, А.** (2018). «Празька весна» 1968 року в Чехословаччині в українській історіографії. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр.*, вип. 27, 106–119. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/188702/08-Postolovskyj.pdf?sequence=1>
- Пронь, В. М., & Козлов, И. К.** (1967). Интернациональная дружба металлургов и горняков Приднепровья. *Профсоюзы в развитии производственной и общественной активности металлургов. (Из опыта металлургических предприятий Приднепровья)*. Сборник статей. Днепропетровск, 71–91.

- Bárta, M., Břečka, J., & Kalous, J.** (2012). *Demonstrace v srpnu 1969 a jejich potlačení v Československu*. Praha. URL : <https://www.ustrcr.cz/wpcontent/uploads/2017/10/Demonstrace-v-Ceskoslovensku.pdf>
- Jašek, P.** (2019). Rok 1968 v paměťové politice na Slovensku. *Soudobé dějiny*, Vol. 26, 4, 540–557. doi: 10.51134/sod.2019.031
- Mullins, M. M.** (2013). Ph.D. Dissertation: *Slovakia's Second City in Times of Turbulence: Kosice and its Hungarians, Eastern Rite Catholics and Steelworkers in 1948, 1968, and 1989*. Chair: James Felak.
- Mullins, M. M.** (2018). Prague Spring on the Periphery: Eastern Slovak Steelworkers React to Reform and Invasion in 1968. *Kosmas: Czechoslovak and Central European Journal*, Vol. 1, no. 2, 53–77. URL : https://www.academia.edu/36937354/_Prague_Spring_on_the_Periphery_Eastern_Slovak_Steelworkers_React_to_Reform_and_Invasion_in_1968_?auto=download
- Ukraine and the Soviet-Czechoslovak crisis of 1968 (part 2): New Evidence from the Ukrainian Archives*. Compiled, Introduced, Translated, and Annotated by Mark Kramer. *Cold War International History Project Bulletin*, issue 14/15, 273–368. URL : <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/ukraine.pdf>
- Vesely, L.** (2019). Ukrajinský faktor pražského jara? Petro Šelest a československý rok 1968 ve světle dokumentů tajné bezpečnosti Ukrajinské SSR. *Soudobé Dějiny / Czech Journal of Contemporary History*, 558–584. doi: 10.51134/sod.2019.032.

References

- Bazhan, O.** (2008a). “Prazka vesna” u dokumentakh Haluzevoho derzhavnogo arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy [The Prague Spring in the documents of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, (30), 54–137. Retrieved from: <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/cf05dc9a-6d10-4fed-b619-c7c875cc8a05/content> [in Ukrainian].
- Bazhan, O.** (2008b). Suspilni nastroi v Ukraini u khodi chekhoslovatskoi kryzy 1968 roku za donesenniamy radianskykh spetssluzhb [Public sentiment in Ukraine during the Czechoslovak crisis of 1968, according to reports from Soviet special services]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 30, 37–53. Retrieved from: http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2008_30_1_37 [in Ukrainian].
- Bazhan, O.** (2020). Petro Shelest i chekhoslovatska kryza 1968 roku [Petro Shelest and the Czechoslovak crisis of 1968]. *Ukraina XIX st.: kultura, ideolohiia, polityka. Zbirnyk statei / Hol. red. V. Smolii, vidp. red. V. Danylenko, red.-uporiad. V. Shvydkyi*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Vyp. 25, 98–118. [in Ukrainian].
- Virutska, S.** (2018). Vplyv chekhoslovatskykh podii 1968 roku na hromadsku dumku v krainakh Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy [The impact of the events in Czechoslovakia in 1968 on public opinion in Central and South-Eastern Europe]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky ta znakhidky – International Relations of Ukraine: scientific searches and findings*, (27), 70–83. <https://doi.org/10.15407/mzu2018.27.070> [in Ukrainian].
- Demyanenko, A. A.** (1968, 29 avgusta). Sireni cvesti! [Sirens blare!]. *Dneprovskaya pravda*, 3. [in Russian].
- DADO – Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti** [State Archives of Dnipropetrovsk Region] [in Ukrainian].
- Dmytruk, V.** (2004). *Ukraina ne movchala: Reaktsiia ukrainskoho suspilstva na podii 1968 r. v Chekhoslovachchyni* [Ukraine did not remain silent: Ukrainian society's reaction to the events of 1968 in Czechoslovakia], Kyiv. [in Ukrainian].
- Dmytruk, V.** (2008). “Prazka vesna” i Ukraina [The Prague Spring and Ukraine]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 30, 7–37. Retrieved from: URL : http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2008_30_1_7 [in Ukrainian].
- Dmytruk, V.** (2008). Reaktsiia ukrainskoho suspilstva na podii 1968 roku v Chekhoslovachchyni. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky – International Relations of Ukraine: scientific searches and findings*, Vyp. 27, 84–105. Retrieved from: http://resource.history.org.ua/publ/Mzu_2018_27_7 [in Ukrainian].
- Zinchenko, O.** (2018). Lysty z Prahy. 1968 rik u materialakh KHB [Letters from Prague. 1968 in KGB documents]. *Istorychna pravda*. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/08/21/152809/> [in Ukrainian].
- Malaia, H.** (2024). Podii “Prazkoi vesny” u svitli memuarystyky ta epistolii ukrainskykh dysydentiv [The events of the Prague Spring in the light of memoirs and correspondence of Ukrainian dissidents]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky – NaUKMA Research Papers. History*, 95–101. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2024.7.95-101> [in Ukrainian].

- Mishchanyn, V.** (2023). Vidhomin “Prazkoi vesny” 1968 roku na Zakarpatti: za materialamy Derzhavnoho arkhivu Zakarpatskoi oblasti [Echoes of the “Prague Spring” of 1968 in Transcarpathia: according to the materials of the State Archive of the Transcarpathian Region]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu – Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History: seriia: Istoriia*, Vyp. 2 (49), 49–56. doi: 10.24144/2523-4498.2(49).2023.290396 [in Ukrainian].
- Mitrofanov, V.** (1968). Nuzhnyy shag [The necessary step]. *Dneprovskaya pravda*, 25 avgusta, 1. [in Russian].
- Popov, A.** (2011). Narodnaya respublika Bolgariya kak obekt zarubezhnogo turizma sovetskikh grazhdan [The People’s Republic of Bulgaria as a destination for foreign tourism for Soviet citizens]. *Drynovskiy zbirnyk*, T. 4, 302–309. [in Russian].
- Postolovskyi, R. & Slesarenko, A.** (2018). “Prazka vesna” 1968 roku v Chekhoslovachchyni v ukrainskii istoriografii [The Prague Spring of 1968 in Czechoslovakia in Ukrainian historiography]. *Mizhnarodni zviatky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky: mizhvid. zb. nauk. pr.*, Vyp. 27, 106–119. Retrieved from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/188702/08-Postolovskyj.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
- Pron, V., & Kozlov, I.** (1967). Internacionalnaya družba metallurgov i gornikov Pridneprovya [International friendship between metallurgists and miners of the Dnieper region]. *Profsoyuzy v razvitii proizvodstvennoj i obshestvennoj aktivnosti metallurgov. (Iz opyta metallurgicheskikh predpriyatij Pridneprovya). Sbornik statej*. Dnepropetrovsk, 71–91. [in Russian].
- Bárta, M., Břečka, J., & Kalous, J.** (2012). *Demonstrace v srpnu 1969 a jejich potlačení v Československu* [The demonstrations in August 1969 and their suppression in Czechoslovakia], Praha. Retrieved from: <https://www.ustrcr.cz/wpcontent/uploads/2017/10/Demonstrace-vCeskoslovensku.pdf> [in Czech].
- Jašek, P.** (2019). Rok 1968 v pamäťovej politike na Slovensku [The year 1968 in memory politics in Slovakia]. *Soudobé dějiny /Czech Journal of Contemporary History*, Vol. 26, 4, 540–557. doi: 10.51134/sod.2019.031 [in Slovak].
- Mullins, M.** (2013). Ph.D. Dissertation: *Slovakia’s Second City in Times of Turbulence: Kosice and its Hungarians, Eastern Rite Catholics and Steelworkers in 1948, 1968, and 1989*. Chair: James Felak. [in English].
- Mullins, M.** (2018). Prague Spring on the Periphery: Eastern Slovak Steelworkers React to Reform and Invasion in 1968. *Kosmas: Czechoslovak and Central European Journal*, Vol. 1, No. 2, 2018, 53–77. Retrieved from: https://www.academia.edu/36937354/_Prague_Spring_on_the_Periphery_Eastern_Slovak_Steelworkers_React_to_Reform_and_Invasion_in_1968_?auto=download [in English].
- Ukraine and the Soviet-Czechoslovak crisis of 1968 (part 2): New Evidence from the Ukrainian Archives.* Compiled, Introduced, Translated, and Annotated by Mark Kramer. *Cold War International History Project Bulletin*, issue 14/15, 273–368. Retrieved from: <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/ukraine.pdf> [in English].
- Vesely, L.** (2019). Ukrajinský faktor pražského jara? Petro Šelest a československý rok 1968 ve světle dokumentů tajné bezpečnosti Ukrajinské SSR [The Ukrainian factor in the Prague Spring? Petro Shelest and the Czechoslovak year 1968 in the light of documents from the secret security services of the Ukrainian SSR]. *Soudobé Dějiny/Czech Journal of Contemporary History*, 558–584. doi: 10.51134/sod.2019.032 [in Slovak].

Дата надходження статті: 30.07.2025

Дата прийняття статті: 26.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України і методики викладання історії, Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, індекс 76018 (igor.raikivskiy@pnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2218-9556>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/HKW-7522-2023>

Олег ЄГРЕШІЙ

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України і методики викладання історії, Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, індекс 76018 (oleh.yehreshii@pnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0639-910X>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAL-1583-2021>

Петро ГАВРИЛИШИН

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин, Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, індекс 76018 (gavryshp@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1187-9028>

Бібліографічний опис статті: Райківський, І., Єгрешій, О., & Гаврилишин, П. (2025). Опанас Заливаха в українських діаспорних періодичних виданнях (на прикладі часописів «Визвольний шлях» і «Сучасність»). *Українські історичні студії*, 18(60). 162–170. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.18>

**ОПАНАС ЗАЛИВАХА В УКРАЇНСЬКИХ ДІАСПОРНИХ ПЕРІОДИЧНИХ
ВИДАННЯХ (НА ПРИКЛАДІ ЧАСОПИСІВ «ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ»
І «СУЧАСНІСТЬ»)**

Анотація. *Мета статті* полягає в комплексному дослідженні висвітлення постаті Опанаса Заливахи в українських діаспорних періодичних виданнях «Визвольний шлях» і «Сучасність» впродовж 1960–2007 рр., від початку його активної громадської діяльності до смерті. **Методологія дослідження** ґрунтується на дотриманні принципів об'єктивності, історизму та системності, а також використанні методів індукції, дедукції, аналізу й синтезу. Також застосовано порівняльний аналіз публікацій у різних періодах для виявлення трансформацій у висвітленні постаті О. Заливахи. **Наукова новизна** дослідження зумовлена тим, що вперше звернено увагу на відображення діяльності О. Заливахи в українських діаспорних часописах. У дослідженні проаналізовано факти арешту й переслідувань дисидента в радянський період, а також маловідомі сторінки його життя, висвітлені на сторінках названих часописів. **Висновки.** Інформація про О. Заливаху в діаспорній пресі радянського періоду в Україні мала політичний характер, що було зумовлено необхідністю поширити правдиву інформацію про партійно-тоталітарний режим у СРСР на Заході. Вона пов'язувалася з українським дисидентським рухом, тож досліджувана постать стала однією з центральних у журналах «Визвольний шлях» і «Сучасність». Інформація про О. Заливаху до середини 1980-х рр. стосувалася здебільшого періоду життя, пов'язаного з його арештом та переслідуванням радянським партійно-тоталітарним режимом. У період незалежності України характер даних змінився і став більше просвітницьким, постать О. Заливахи отримала значно більший резонанс серед української і західної громадськості. Публікації про митця набули ознак історичної рефлексії та переосмислення ролі його творчості в контексті національно-культурного відродження. Акцент у статті зроблено не лише на громадсько-політичному, а й частково на мистецькому спадку О. Заливахи, що сприяв формуванню національної ідентичності.

Ключові слова: Опанас Заливаха, «Визвольний шлях», «Сучасність», періодичне видання, український дисидентський рух, шістдесятники, політичні репресії.

Ihor RAIKIVSKYI

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History, Vasyl Stefanyk Carpathian National University, 57, Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76018 (igor.raikivskyi@pnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2218-9556>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/HKW-7522-2023>

Oleh YEHRESHIY

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History, Vasyl Stefanyk Carpathian National University, 57, Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76018 (oleh.yehreshii@pnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0639-910X>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAL-1583-2021>

Petro HAVRYLYSHYN

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of International Relations, Vasyl Stefanyk Carpathian National University, 57, Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76018 (gavrylyshp@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1187-9028>

To cite this article: Raikivskyi, I., Yehreshiy, O., & Havrylyshyn, P. (2025). Opanas Zalyvakha v ukrainskykh diaspornykh periodychnykh vydanniakh (na prykladi chasopysiv “Vyzvolnyi shliakh” i “Suchasnist”) [Opanas Zalyvakha in Ukrainian diaspora periodicals (on the example of the magazines “Vyzvolnyi shliakh” and “Suchasnist”). *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18 (60). 162–170. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.18> [in Ukrainian].

**OPANAS ZALYVAKHA IN UKRAINIAN DIASPORA PERIODICALS
(ON THE EXAMPLES OF THE MAGAZINES “VYZVOLNYI SHLIAH”
AND “SUCHASNIST”)**

Summary. The purpose of the article consists in reflection of figure of Opanas Zalyvakha in Ukrainian diaspora magazines “Vyzvolnyi shliakh” and “Suchasnist” during 1960–2007, from beginning of his active public activity to the death. **The methodology of the research** is based on compliance principles of objectivity, historicism and systematicity, also on using methods of induction, deduction, analysis and synthesis. A comparative analysis of publications in different periods was also applied to identify transformations in the coverage of the figure of O. Zalyvakha. **The scientific novelty** caused by that the attention to reflection O. Zalyvakha's activity in Ukrainian diasporian magazines was paid for the first time. In research facts of arrest and persecutions of dissident in the Soviet period, also little-known pages of life, illuminated on pages of mentioned magazines, were analyzed. **Conclusions.** Information about O. Zalyvakha in diasporian press of the Soviet period in Ukraine had politic character, which was determined by necessarily of distributing of true information about party-totalitarian regime in USSR in the West. It was connected with Ukrainian dissident movement, so the researched figure became one of central ones in the magazines “Suchasnist” and “Vyzvolnyi shliakh”. The information about O. Zalyvakha to the middle 1980's concerned mostly the period of life, connected with his arrest and persecutions by Soviet party-totalitarian regime. In the period of independence of Ukraine the character of the information changed somewhat and became mostly educational, the figure of O. Zalyvakha received much greater resonance among the Ukrainian and Western public. Publications about the artist have taken on the characteristics of historical reflection and rethinking the role of his work in the context of national and cultural revival. The emphasis in the article is made not only on the public-political, but also on the O. Zalyvakha's artistic legacy that contributed to the formation of national identity.

Key words: Opanas Zalyvakha, “Vyzvolnyi shliakh”, “Suchasnist”, periodical, Ukrainian dissident movement, sixties, political repressions.

Постановка проблеми. У 1960–1980-х рр. у Радянському Союзі (СРСР) існував український дисидентський рух, що перебував в ідейній опозиції до офіційної влади. Його представником був і художник Опанас Заливаха, зацікавленість яким є проявом розвитку історичної біографістики в Україні. Дослідження біографії вказаної постаті долає обмеженість

фактографічного й концептуального характеру, нав'язану радянською історичною думкою. О. Заливаха був одним із дисидентів, які долучилися до видання «самвидаву» – нелегальної літератури представників дисидентства. Також поширювалася література, видана за кордоном (т. зв. тамвидав). «Самвидав» і «тамвидав» були призначені для поширення інформації про правдиву ситуацію в СРСР як серед населення країни, так і на Заході. Інформація «самвидаву» передруковувалася в іноземних та українських діаспорних виданнях, долучаючи так західну аудиторію до ознайомлення з подіями, що приховувалися в Радянському Союзі, як-от репресії, масові арешти дисидентів, Голодомор та ін.

Аналіз досліджень. Дослідження базується на аналізі статей у періодичних виданнях «Визвольний шлях» та «Сучасність», значна частина яких була передрукована з дисидентських самвидавних матеріалів. Серед них варто насамперед відзначити статтю М. Прокопа, у якій висвітлено інформацію про арешти українських дисидентів 1965 р. та ситуацію в СРСР загалом (Прокоп, 1968). Доречним видається в цьому контексті порівняння В. Стусом художника О. Заливахи з Т. Шевченком щодо заборони радянським тоталітарним режимом малювати в концтаборі, що було фактом нищення ним української культури (Стус, 1969). Авторами статей про мистецьку діяльність О. Заливахи, яка через панування в СРСР єдиної марксистсько-ленінської ідеології, з її нетерпимістю до інакодумства, не мала можливості для розвитку, були Д. Гриньків (Гриньків, 1990), В. Мельник (Мельник, 1997), В. Підгора (Підгора, 1995) та ін.

Мета статті полягає в комплексному дослідженні висвітлення постаті О. Заливахи в українських діаспорних періодичних виданнях «Визвольний шлях» і «Сучасність» упродовж 1960–2007 рр.

Виклад основного матеріалу. Одним із найбільш популярних українських націоналістичних періодичних видань на Заході був суспільно-політичний, літературний і науковий часопис-місячник Організації українських націоналістів (революційної) «Визвольний шлях», заснований у Лондоні в 1948 р. Це періодичне видання мало на меті реагувати на суспільно-політичні події в СРСР загалом та Русі Опору зокрема. Ця реакція зумовлювала розголос усіх аспектів політики радянської влади на Заході (Від видавництва, 1948: 1).

У журналі «Визвольний шлях» за 1967 р. (книга 11/12) опубліковано заяву О. Заливахи з мордовських колоній, датовану 5 квітня 1967 р. О. Заливаха потрапив за ґрати у 1965 р. за «антирадянську агітацію і пропаганду» відповідно до статті 62 Кримінального кодексу УРСР. Названий документ був свідченням критичного ставлення дисидента до політики радянської влади, зокрема до мовного питання в СРСР. О. Заливаха назвав несправедливими репресивні дії радянського керівництва проти українських патріотів, які офіційно вважалися інакодумцями і «буржуазними націоналістами». Думка дисидента розходилася з офіційним прагненням радянської влади асимілювати та зросійщити українців. О. Заливаха вважав, що прихильність до української національної ідеї не є «шкідливим впливом», а для керівництва СРСР це було проявом відходу від догм офіційної комуністичної ідеології. Як уважав дисидент, Комітет державної безпеки (далі – КДБ) був злочинною структурою, яка заважала українському суспільству розвиватися в потрібному для нього напрямі (Заява Опанаса Заливахи, 1967: 1372).

У заяві О. Заливахи з концтабору 5 квітня 1967 р. було відзначено, що політика радянської влади суперечила Декларації ООН із прав людини, свідченням чого були численні репресії щодо дисидентів 1965 р. Звинувачення О. Заливахи, що він нібито «потрапив під вплив ворожої націоналістичної пропаганди», було прямим порушенням Конституції СРСР, оскільки цей факт свідчив про недотримання радянською владою декларованої свободи переконань. Шістдесятник також критикував компартійний режим СРСР за фактичну відсутність можливості в тоталітарній за суттю країні реалізації права націй на самовизначення. О. Заливаха констатував порушення радянськими каральними органами процедури слідства, фабрикування обвинувачень, проведення закритих судових засідань як порушення законодавчих норм СРСР. Саме це давало підстави шістдесятникові не визнавати рішення суду спра-

ведливим. О. Заливаха вимагав негайного перегляду власної справи з дотриманням законності, свого повернення з Мордовії в УРСР, скасування підневільної праці та порушення судової справи проти КДБ (Заява Опанаса Заливахи, 1967: 1373).

У книзі 2 журналу «Визвольний шлях» за 1968 р. було згадано про умови перебування О. Заливахи в політичних колоніях, які полягали в можливості передачі листування та необхідних речей, оскільки табірний режим у зв'язку з десталінізацією послаблювався. Зокрема, від українського художника, викладача, дисидента-правозахисника Веніаміна Кушніра О. Заливаха отримав обкладинку до журналу «Мистецтво», а від українського поета, перекладача, літературознавця, дисидента-правозахисника Г. Кочура – збірку творів Миколи Зерова. О. Заливаха також робив спроби листування з українським літературо- та кінознавцем, активним учасником шістдесятницького руху Р. Корогодським, однак його листи до табору художник не отримав (Панас Заливаха, 1968: 225–226).

У книзі 6 часопису за 1971 р. висвітлено становище О. Заливахи в період судової розправи над Валентином Морозом, що отримав тривалий термін ув'язнення. Жорсткі методи КДБ щодо родини дисидента мали на меті примусити його відмовитися від патріотичних переконань. Імовірно, у зв'язку з цим до КДБ за кілька днів до суду над В. Морозом викликали дружину художника Дарію Возняк та її матір Марію з метою залякування. О. Заливасі офіційно в порядку нагляду заборонили впродовж тижня з'являтися на вулиці в м. Івано-Франківську, де розташовувався обласний суд (Ганебне судилище, 1971: 794). У цьому ж випуску вказані заходи міліції після поїздки О. Заливахи на похорон до Алли Горської. Про свою поїздку дисидент попередив заявою в міліцію, однак після повернення його покарали. Зокрема, збільшився час, заборонений для перебування на вулиці: до поїздки на похорон Алли Горської – з 11 години вечора до 8 години ранку, після – з 8 години вечора до 8 години ранку). О. Заливаха зобов'язувався щотижня відмічатися в міліції; міліціонери з'являлися для перевірки в будь-який час дня чи ночі (Голос нескорених, 1971: 676).

У книзі 12 журналу «Визвольний шлях» за 1990 р. було опубліковано інтерв'ю О. Заливахи, у якому відображено маловідомі факти з його сімейного життя в дитячий та юнацький періоди. Звідси дізнаємося, що дисидент мав чимало неприємних спогадів про Голодомор 1932–1933 рр. У пізніших інтерв'ю він теж згадував про радянські хлібозаготівлі. Одного разу привезли мертвого сусіда Ковальчука, який не вступав до колгоспу і займався перевезенням людей. Імовірно, він був убитий у період хлібозаготівель під час спротиву конфіскації майна. У результаті хлібозаготівель у сім'ї Заливах також забрали корів і курей. О. Заливаха в цей період допомагав батькові молотити вдень і вночі, а потім везти хліб у ящиках до залізничної станції. Дисидент згадував Святвечір, коли сім'я варила кутю без меду. Щоб дістати хліб і прогостувати сім'ю, батько міняв речі, вишиті на швейній машинці, на сухарі, а також викопував буряки з-під снігу для сім'ї (Інтерв'ю з художником Опанасом Заливахою, 1990: 1478).

Відзначимо також спогади О. Заливахи, опубліковані в книзі 12 журналу «Визвольний шлях» за 1990 р., з періоду життя на Далекому Сході, куди він разом із родиною переїхав через Голодомор в Україні. Спочатку, з 1933 р., його родина проживала в селі Павло-Фьодоровка в Уссурійському краї неподалік від залізниці. Там батько працював на лісопильні, а О. Заливаха пішов у другий клас школи. У цьому селі Заливахи проживали до 1938 р. (Інтерв'ю з художником Опанасом Заливахою, 1990: 1479). Пізніше сім'я Заливах переселилася в місто Лісозаводськ на річці Уссурі. Сім'я жила в бараках, а потім побудувала дерев'яну хату, обмазану глиною. Норма харчування становила 2 кг хліба на людину на добу. Його можна було отримати на другий день після займання черги та відмічання. Сім'я мала корову. Батько працював на їдопункті залізниці (Інтерв'ю з художником Опанасом Заливахою, 1990: 1479).

У згаданому випуску журналу «Визвольний шлях» 1990 р. присутні спогади О. Заливахи, що стосуються періоду навчання в Ленінградському інституті мистецтв. Як зазначав дисидент, навчальний заклад конкурував за першість у Радянському Союзі з московською

школою ім. В. І. Сурікова. Згадуючи атмосферу в інституті, О. Заливаха навів декілька випадків досвіду ув'язнення серед студентів. Один студент, на вісім років старший за художника, відсидів десять років за анекдот про Сталіна, інший – шість років за те, що назвав американську вантажівку «студебекер» гарною машиною. З інститутських товаришів О. Заливаха згадував Глазунова, який багато працював і навіть спав у майстерні, міг успішно рекламувати свої твори. Також із художником навчався Целков, якого відрахували з інституту «за формалізм», однак його твори пізніше були з успіхом сприйняті на Заході (Інтерв'ю з художником Опанасом Заливахою, 1990: 1481).

Хотілося б згадати про статтю Дмитра Гриньківа у книзі 5 журналу «Визвольний шлях» за 1990 р., у якій висвітлюється проблема втрати частини творчої спадщини О. Заливахи. Автор публікації вважає несправедливою долю творів митця, чиї зусилля створювати українську культурну спадщину відбувалися у складних умовах, нав'язаних радянською тоталітарною системою. Д. Гриньків стверджує, що твори О. Заливахи «говорять» своєрідною мовою, завдяки цьому відбувалося відродження національної свідомості українців. Автор статті навів декілька конкретних прикладів нищення радянською владою творчої спадщини художника. Зокрема, О. Заливаха намалював портрет латвійського поета-дисидента, журналіста і перекладача Кнутса Скуєнікса, який вдалося вивезти з концтабору розрізаним на частини. Першим успіхом художника в монументальному мистецтві після ув'язнення була вітрина на центральній вулиці у художньому салоні м. Івано-Франківська, однак радянська влада розібрала вітрину, пояснюючи це зацікавленнями нею з боку багатьох людей (Гриньків, 1990: 598–599).

У книзі 4 видання «Визвольного шляху» за 1995 р. присутні певні аспекти мистецьких поглядів О. Заливахи, відображені у статті Володимира Підгори «Філософ української образотворчості (мистецтво Опанаса Заливахи)». На думку автора, українська культура є давнішою за античну (візантійську), тому її втрата в умовах більшовизму мала б трагічні наслідки для світової цивілізації. Як уважав В. Підгора, українські традиції мають «глибоку закоріненість в образи, символи, знаки, історію, Божове, в первинне, первісне світосприйняття». Звідси «знак безконечности, невичерпність, гармонія і рухлива вічність – постійні складники мистецтва Опанаса Заливахи». У розумінні художника національна державність України повинна бути закономірним фактом після розпаду імперського режиму в СРСР. Якщо брати до уваги такий складник полотен О. Заливахи як колористика, то мистецтво ближче лежить до абстрактних формоутворень, оскільки колір у його творах відіграє символічну й декоративну роль. Сюжетні твори є фігурами, незважаючи на певні ознаки площинності й умовності трактування. В О. Заливахи збереглися картини, які перебувають на межі абстракціонізму та фігурного живопису («Вертикаль», «Молитва»). Водночас він створив цілком абстрактні твори («Вибух», «Тюремне коло»). У назви своїх творів митець часто вкладав певне поняття, що ставало програмою його роботи (Підгора, 1995: 450).

У книзі 4 журналу «Визвольний шлях» за 1995 р. є інформація про членство О. Заливахи в Національній асоціації митців із 1993 р. Членами організації були митці-професіонали, українські патріоти, які вважали розбудову національної державності України в сім'ї демократичних і соціально забезпечених країн світу своїм ключовим завданням. Члени національної асоціації митців ставили за мету поширити інформацію у світі про нищення Росією української культурної спадщини, відновити українське мистецтво після занепаду в СРСР та довести його конкурентоспроможність щодо мистецтв інших народів і країн (Заливаха, 1995: 510–511).

У книзі 11 журналу «Визвольний шлях» за 1997 р. міститься стаття Віктора Мельника про О. Заливаху, у якій відображені роздуми автора про біографію та твори художника. В. Мельник робить висновки про глибокий філософський характер і патріотизм картин О. Заливахи, які є відображенням його внутрішнього світогляду (Мельник, 1997: 1345). Також у цьому журналі представлено інтерв'ю О. Заливахи після його перебування в Лондоні в 1997 р. Він був дещо розчарований переважаючими матеріальними прагненнями серед пересічних

українців над патріотичними. Однак художник був втішений тим, що він побачив у Великій Британії українську духовну еліту. О. Заливаха констатував, що якби такий рівень національної свідомості був в українців у Росії, то Москва була би змушена рахуватися з Україною, потребами її національно-державницького розвитку (Гості про себе, 1997: 1349).

У книзі 4 журналу «Визвольний шлях» за 2007 р. була вміщена коротка біографічна довідка О. Заливахи, подана В. Овсієнком. Тут знайшли відображення основні віхи життя та діяльності дисидента, що наважився відкрито виступити проти комуністичної системи. Щоправда, у статті мало інформації безпосередньо про громадську діяльність О. Заливахи, однак розкрито основні досягнення та долю митця, до якого справжнє визнання прийшло лише в період незалежної України (Овсієнко, 2007: 99).

Ще одним періодичним виданням, у якому публікувалися «самвидав» та література дисидентів, був журнал «Сучасність». Уперше він вийшов у 1961 р. на основі видань «Сучасна Україна» й «Українська літературна газета» (Стахів, 1961: 3). Журнал спочатку видавався в Мюнхені, а з січня 1992 р. – у Києві (Україна є!, 1992: 5). Його видавцем було Українське товариство закордонних студій, яке випускало журнал щомісяця. До редакції в перші роки його існування увійшли Іван Кошелівець та Володимир Стахів. Редакція мала представництво в США (Богдан Кравців та Богдан Бойчук) та Франції (Кирило Митрович). Місячник був присвячений питанням мистецтва, науки, літератури, суспільного життя. Кожен автор, який публікував статті в журналі, мав право на власну думку. Значення видання полягало значною мірою в тому, що воно відображало духовне життя української діаспори (Стахів, 1961: 3).

У журналі «Сучасність» за 1966–1968 рр. відображена інформація про арешти українських дисидентів 1965 р., із кінцем «хрущовської відлиги», з якої можна довідатися про прізвища арештованих, зокрема О. Заливахи, та терміни позбавлення волі («Вісті з “Прологу”», 1967: 62; Нові інформації, 1966: 64). О. Заливаху засудили на п'ять років ув'язнення на закритому суді (Нові інформації, 1966: 64; Повідомлення «Прологу», 1966: 188; Прокоп, 1968: 106).

Із частини 10 журналу «Сучасність» за 1967 р. довідуємося, що В. Чорновіл випустив праці «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)), у яких виступив на захист О. Заливахи та інших «шістдесятників». В. Чорновіл вимагав доведення законності їх ув'язнення і відкидав сфабрикованість звинувачень, що були проголошені з порушеннями процесуальних норм, як це відбувалося в СРСР. Він відзначав, що діяльність «шістдесятників» не порушувала норм радянського законодавства, де стаття 62 Кримінального Кодексу УРСР містила тезу про «антирадянську агітацію і пропаганду». На його переконання, вона була незаконною, потребувала анулювання або конкретизації. В. Чорновіл констатував прагнення радянських каральних органів змінити ідейні погляди дисидентів, що порушувало свободу переконань у руслі загальнолюдських цінностей і норм права демократичних країн («Вісті з «Прологу»»: арешти, 1967: 87–88).

У частині 7 журналу «Сучасність» за 1967 р. було відображено позицію інших дисидентів щодо арешту О. Заливахи. Зокрема, вказано, що на його захист виступили десятеро членів Спілки художників України, серед яких А. Горська, В. Зарецький, Г. Якутович, І.-В. Задорожний, Л. Семикіна, Г. Севрук, В. Кушнір та деякі ін. Відоме їхнє звернення з клопотанням 20 квітня 1967 р. до Верховного Суду УРСР із проханням переглянути справу та зберегти безсумнівний талант ув'язненого художника. У заяві прямо наголошувалося: «Панас Заливаха з його ерудицією, з його художницькою скромністю і величезною працездатністю зараз може творити картини неперехідної вартості і значимості ...». Документ залишився без відповіді тодішніх судів і КДБ («Вісті з «Прологу»», 1967: 62).

У частині 4 згаданого журналу за 1969 р. також вміщений відкритий лист до президії Спілки письменників України В. Стуса, у якому засуджено репресивний характер радянського тоталітарного режиму та його політику у сфері літератури. У листі відображено різко негативне ставлення В. Стуса до арештів дисидентів у 1965 р. та умов їхнього перебування в концтаборах. Письменник відзначив, що, як і свого часу Т. Шевченку на заслання,

О. Заливасі в період позбавлення волі було заборонено малювати. Цей факт, на думку В. Стуса, свідчив про намагання радянської влади знищити українців як націю, позбавивши їх власної культури (Стус, 1969: 79).

У частині 9 журналу «Сучасність» за 1989 р. присутня інформація про відзнаку О. Заливахи премією ім. В. Стуса. Вона надавалася Українською асоціацією незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ) найкращим представникам українського мистецтва й літератури за особливий внесок у національну культуру та стійкість громадянської позиції. У документі була представлена церемонія нагородження художника відзнакою. Наголошено, що премія надавалася за громадські кошти, оскільки радянська влада не забезпечувала розвитку української культури і навіть в умовах демократизації в період горбачовської «перебудови» продовжувала репресивні заходи (Перші лавреати, 1989: 122).

У номерах 7–8 журналу «Сучасність» за 1994 р. вміщена публікація Володимира Підгори «Хутір і антихутір». У ній, зокрема, проаналізована творча спадщина українських художників, зокрема О. Заливахи, представлених на виставці «Хутір», організованій Національною асоціацією митців у Києві, Львові та Хмельницькому. У публікації висвітлено той факт, що О. Заливаха вперше виставив тут один зі своїх ранніх творів – портрет митця і філософа Володимира Крячка (1962), з якого, власне, почалися його більш зрілі творчі пошуки (Підгора, 1994: 129–137).

У журналі «Сучасність» за 2005 р. (номер 6) вміщена стаття Романа Корогодського «Опанас Заливаха». Тут присутня інформація про конфлікт мистецьких прагнень і громадянської позиції художника з поглядами радянського тоталітарного режиму. Яскравим прикладом цього є ставлення радянської влади до створення О. Заливахою в 1964 р. вітража Київського національного університету, оскільки образ Т. Шевченка на ньому, на думку партійних керівників, не відповідав уявленням про Кобзаря як революціонера-демократа. Загалом Р. Корогодський поділяв мистецтво художника на кілька тем: табірну, шевченківську і сакральну. Автор відзначав також здатність О. Заливахи не піддаватися впливу негативних обставин на своєму життєвому шляху (Корогодський, 2005: 126).

Висновки. Інформація про О. Заливаху в українській діаспорній пресі під час існування СРСР мала політичний характер, що було зумовлено необхідністю поширення на Заході правдивої інформації про компартійно-тоталітарний режим. Це пов'язувалося з українським дисидентським рухом, представником якого був О. Заливаха, багатогранна постать якого стала однією з центральних у журналах «Визвольний шлях» та «Сучасність». Оскільки інформація про О. Заливаху до середини 1980-х рр. стосувалася здебільшого періоду життя, пов'язаного з арештами та переслідуваннями компартійною владою, вона була засобом дискредитації політичного режиму в СРСР на Заході. У період незалежності України характер відомостей про видатного українського художника на сторінках журналів дещо змінився і став більше просвітницьким. Діяльність О. Заливахи викликала значно більший інтерес серед громадськості на пострадянському просторі та в західному світі.

Джерела та література

- Від видавництва. (1948). *Визвольний шлях*. Кн. 1. Річник I. 1.
- «Вісті з «Прологу»»: арешти діячів культури на Україні продовжуються. (1967). *Сучасність*. Ч. 10 (82). 86–88.
- «Вісті з «Прологу»»: засуджені далі караються. (1967). *Сучасність*. Ч. 7 (79). 61–64.
- Ганебне судилище в Івано-Франківську (Валентина Мороза засуджено на 14 років). (1971). *Визвольний шлях*. Кн. 7–8. Річник XXIV. 794–809.
- Голос нескорених. (1971). *Визвольний шлях*. Кн. 6 (279). Річник XXIV. 669–709.
- Гості про себе і свої враження (короткі інтерв'ю). Панас Заливаха / інтерв'ю провів Любомир Наконечний. (1997). *Визвольний шлях*. Кн. 11. 1348–1349.
- Гриньків, Д. (1990). Дзвони, в яких палає біль України. *Визвольний шлях*. Кн. 5 (506). Річник XLIII. 598–600.

- Заливаха, О.** (1995). Національна Асоціація Мистців / Опанас Заливаха, Віталій Ханко, Петро Гончар, Ярослав Мотика, Сергій Савенко, Микола Мазур, Борис Буряк, Микола Маричевський. *Визвольний шлях*. Кн. 4. 510–511.
- Заява Опанаса Заливахи з концтабору, від 5 квітня 1967 р. (1967). *Визвольний шлях*. Кн. 11/12. 1372–1373.
- Інтерв'ю з художником Опанасом Заливахою. (1990). *Визвольний шлях*. Кн. 12 (513). Річник XLIII. 1478–1483.
- Корогодський, Р.** (2005). Опанас Заливаха. *Сучасність*. № 6. 125–133.
- Мельник, В.** (1997). Панас Заливаха. *Визвольний шлях*. Кн. 11. 1344–1347.
- Нові інформації про арешти на Україні. (1966). *Сучасність*. Ч. 12 (72). 64–69.
- Овсієнко, В.** (2007). Він просто був українцем *Визвольний шлях*. Кн. 4 (709). 99.
- Панас Заливаха. (1968). *Визвольний шлях*. Кн. 2 (239). Річник XXI. 223–227.
- Перші лавреати премії імені Василя Стуса (1989). *Сучасність*. Ч. 9 (341). 122–123.
- Підгора, В.** (1995). Філософ української образотворчості (мистецтво Опанаса Заливахи). *Визвольний шлях*. Кн. 4 (565). Річник XLVIII. 448–453.
- Підгора, В.** (1994). Хутір і антихутір. *Сучасність*. № 7–8. 129–139.
- Повідомлення «Прологу» про арешти і процеси на Україні. (1966). *Сучасність*. Ч. 11 (71). 118–127.
- Прокоп, М.** (1968). Становище на Україні. *Сучасність*. Ч. 2 (86). 105–111.
- Стахів, В.** (1961). Від редакції. *Сучасність*. Ч. 1. 3.
- Стус, В.** (1969). Відкритий лист до Президії Спілки Письменників України. *Сучасність*. Ч. 4 (100). 76–81.
- Україна є! Акт проголошення незалежності України. (1992). *Сучасність*. Ч. 1. 5–6.

References

- Vid vydavnytstva [From publishing house]. (1948). *Yyzvolnyi shliakh – Liberation Path*. Kn. 1. Richnyk I. 1. [in Ukrainian].
- “Visti z «Prolohu»”: areshty diiachiv kultury na Ukraini prodovzhuiutsia [“News from «Prolog»”: arrests of culture statesmen in Ukraine continue]. (1967). *Suchasnist – Modernity*. Ch. 10 (82). 86–88. [in Ukrainian].
- “Visti z «Prolohu»”: zasudzeni dali karaiutsia [“News from «Prolog»”: the convicted are punished further]. (1967). *Suchasnist – Modernity*. Ch. 7 (79). 61–64. [in Ukrainian].
- Hanebne sudylyshche v Ivano-Frankivsku (Valentyna Moroza zasudzheno na 14 rokiv) [Shameful court in Ivano-Frankivsk (Valentyn Moroz is convicted for 14 years)]. (1971). *Yyzvolnyi shliakh – Liberation Path*. Kn. 7–8. Richnyk XXIV. 794–809. [in Ukrainian].
- Holos neskorenykh [Voice of unconquered]. (1971). *Yyzvolnyi shliakh – Liberation Path*. Kn. 6 (279). Richnyk XXIV. 669–709. [in Ukrainian].
- Hosti pro sebe i svoi vrazhennia (korotki interviu). Panas Zalyvakha / interviu proviv Liubomyr Nakonechnyi [Guests about themselves and their expressions (short interview. Panas Zalyvakha / interview conducted by Liubomyr Nakonechnyi)]. (1997). *Yyzvolnyi shliakh – Liberation Path*. Kn. 11. 1348–1349. [in Ukrainian].
- Hrynkiv, D.** (1990). Dzvony, v yakykh palaie bil Ukrainy [Bells in which pain of Ukraine burns]. *Yyzvolnyi shliakh – Liberation Path*. Kn. 5 (506). Richnyk XLIII. 598–600. [in Ukrainian].
- Zalyvakha, O.** (1995). Natsionalna Asotsiiatsiia Mysttsiv / Opanas Zalyvakha, Vitalii Khanko, Petro Honchar, Yaroslav Motyka, Serhii Savenko, Mykola Mazur, Borys Buriak, Mykola Marychevskyi [National artists association / Opanas Zalyvakha, Vitalii Khanko, Petro Honchar, Yaroslav Motyka, Serhii Savenko, Mykola Mazur, Borys Buriak, Mykola Marychevskyi]. *Yyzvolnyi shliakh – Liberation Path*. Kn. 4. 510–511. [in Ukrainian].
- Zaiava Opanasa Zalyvakhy z kontstaboru, vid 5 kvitnia 1967 r. [Opanas Zalyvakha's statement from concentration camp, from April 5th, in 1967] (1967). *Yyzvolnyi shliakh – Liberation Path*. Kn. 11/12. 1372–1373. [in Ukrainian].
- Interviu z khudozhnykom Opanasom Zalyvakhoiu [Interview with painter Opanas Zalyvakha]. (1990). *Yyzvolnyi shliakh – Liberation Path*. Kn. 12 (513). Richnyk XLIII. 1478–1483. [in Ukrainian].
- Korohodskiy, R.** (2005). Opanas Zalyvakha [Opanas Zalyvakha]. *Suchasnist – Modernity*. № 6. 125–133. [in Ukrainian].
- Melnyk, V.** (1997). Panas Zalyvakha [Panas Zalyvakha]. *Yyzvolnyi shliakh – Liberation Path*. Kn. 11. 1344–1347. [in Ukrainian].

- Novi informatsii pro areshty na Ukraini [New informations about arrests in Ukraine]. (1966). *Suchasnist – Modernity*. Ch. 12 (72). 64–69. [in Ukrainian].
- Ovsiienko, V.** (2007). Vin prosto buv ukraintsem [He simply was Ukrainian]. *Vyzvolnyi shliakh – Liberation Path*. Kn. 4 (709). 99. [in Ukrainian].
- Panas Zalyvakha [Panas Zalyvakha]. (1968). *Vyzvolnyi shliakh – Liberation Path*. Kn. 2 (239). Richnyk XXI. 223–227. [in Ukrainian].
- Pershi lavreaty premii imeny Vasylia Stusa [The first laureates of the Vasyl Stus prize]. (1989). *Suchasnist – Modernity*. Ch. 9 (341). 122–123. [in Ukrainian].
- Pidhora, V.** (1995). Filosof ukrainskoi obrazotvorchosty (mystetstvo Opanasa Zalyvakhy) [Philosopher of Ukrainian creativity (Opanas Zalyvakha's art)]. *Vyzvolnyi shliakh – Liberation Path*. Kn. 4 (565). Richnyk XLVIII. 448–453. [in Ukrainian].
- Pidhora, V.** (1994). Khutir i antykhutir [Small village and anti-village]. *Suchasnist – Modernity*. № 7–8. 129–139. [in Ukrainian].
- Povidomlennia “Prolohu” pro areshty i protsesy na Ukraini [Messages of “Prolog” about arrests and processes in Ukraine]. (1966). *Suchasnist – Modernity*. Ch. 11 (71). 118–127. [in Ukrainian].
- Prokop, M.** (1968). Stanovyshche na Ukraini [Position in Ukraine]. *Suchasnist – Modernity*. Ch. 2 (86). 105–111. [in Ukrainian].
- Stakhiv, V.** (1961). Vid redaktsii [From redaction]. *Suchasnist – Modernity*. Ch. 1. 3. [in Ukrainian].
- Stus, V.** (1969). Vidkrytyi lyst do Prezydii Spilky Pysmennykiv Ukrainy [Open letter to Presidium of the Writers' Union of Ukraine]. *Suchasnist – Modernity*. Ch. 4 (100). 76–81. [in Ukrainian].
- Ukraina ye! Akt proholoshennia nezalezhnosti Ukrainy [There is Ukraine! Proclamation act of independence of Ukraine]. (1992). *Suchasnist – Modernity*. Ch. 1. 5–6. [in Ukrainian].

Дата надходження статті: 22.07.2025

Дата прийняття статті: 22.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025

Olena KHOMENKO

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Social and Humanitarian Disciplines, Private Higher Education Establishment "European University", 16-B, Academician Vernadsky Boulevard, Kyiv, Ukraine, postal code 03115 (elena83_zt@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-3428-7417>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57211921935>

Olena MOVCHAN

Senior Lecturer at the Department of Foreign Philology and Translation, Private Higher Education Establishment "European University", 16-B, Academician Vernadsky Boulevard, Kyiv, Ukraine, postal code 03115 (hov3801@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4274-9817>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=59250964700>

To cite this article: Khomenko, O., & Movchan, O. (2025). The russo-ukrainian war as a catalyst for the decolonization of ukrainians: historical-educational dimensions and information-psychological operations. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18(60). 171–181. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.19> [in English].

THE RUSSO-UKRAINIAN WAR AS A CATALYST FOR THE DECOLONIZATION OF UKRAINIANS: HISTORICAL-EDUCATIONAL DIMENSIONS AND INFORMATION-PSYCHOLOGICAL OPERATIONS

Summary. *The article explores the russo-ukrainian war as a catalyst for ukrainian decolonization, delving into historical, educational, and information-psychological dimensions of the conflict. It addresses a critical gap in understanding the complex processes of national identity formation and resistance against colonial influences, particularly in the context of ongoing Russian aggression.*

The primary objective of the research is to illuminate the current state of scholarly investigation into ukrainian identity, trace the key factors of historical-educational colonial influences, and explore the mechanisms of national self-identification and resistance. The research investigates the long-standing russian colonial impact on ukrainian consciousness, examining how historical, educational, and informational strategies have been used to suppress ukrainian identity.

The methodology employs a multifaceted approach, including principles of historicism, objectivity, and comprehensiveness, alongside historiographical analysis, synthesis, and critique of existing scholarly sources.

The study reveals that decolonization is a complex process requiring self-reflection and critical analysis of historical narratives. Information-psychological operations emerge as a crucial element in contemporary hybrid warfare, with education and cultural preservation identified as essential tools in countering colonial narratives. The research highlights the remarkable resilience of Ukrainian society in resisting propaganda and maintaining national identity.

The findings emphasize that effective decolonization begins with self-decolonization, involving a comprehensive approach of studying authentic history, mastering the native language, developing critical thinking, enhancing media literacy, and recognizing and countering propaganda influences. The ongoing russo-ukrainian war has paradoxically accelerated the process of ukrainian national self-identification, with educational and cultural domains emerging as key battlegrounds for resistance.

The scientific significance of the study lies in its comprehensive analysis of ukrainian decolonization processes, particularly in the context of the 2022 full-scale invasion, providing a critical examination of how russian propaganda and information-psychological operations (IPSOs) have historically and contemporaneously attempted to diminish ukrainian cultural and national identity.

As a conclusion, the article argues that the war has triggered a profound process of national awakening, challenging long-standing colonial narratives and promoting a more nuanced understanding of ukrainian identity. It underscores the importance of continuous efforts in cultural preservation, critical thinking, and

information resilience as fundamental strategies in combating external attempts to undermine national sovereignty and cultural distinctiveness.

The research provides valuable insights into the mechanisms of cultural resistance, demonstrating how a nation can effectively counter propaganda and maintain its unique identity in the face of systematic attempts at cultural erasure. By examining the intricate relationships between history, education, and information warfare, the study offers a comprehensive understanding of the ongoing process of ukrainian decolonization.

Key words: decolonization, identity, escalation, historical fake news, russian propaganda, educational deprivation, IPSO.

Олена ХОМЕНКО

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет», бульв. Академіка Вернадського, 16-В, м. Київ, Україна, індекс 03115(elena83_zt@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-3428-7417>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57211921935>

Олена МОВЧАН

старший викладач кафедри іноземної філології та перекладу, Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет», бульв. Академіка Вернадського, 16-В, м. Київ, Україна, індекс 03115(hov3801@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4274-9817>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=59250964700>

Бібліографічний опис статті: Хоменко, О. & Мовчан, О. (2025). The russo-ukrainian war as a catalyst for the decolonization of ukrainians: historical-educational dimensions and information-psychological operations. *Українські історичні студії*, 18(60). 171–181. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.19>

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА ЯК КАТАЛІЗАТОР ДЕКОЛОНІЗАЦІЇ УКРАЇНЦІВ: ІСТОРИКО-ОСВІТНІЙ ВИМІР ТА ІПСО

Анотація. Стаття досліджує російсько-українську війну як каталізатор української деколонізації, вивчаючи історичні, освітні та інформаційно-психологічні виміри конфлікту. Розглянуто основні тенденції в розумінні складних процесів формування національної ідентичності та опору колоніальним впливам, особливо в контексті сьогоденної російської агресії.

Основна мета дослідження – висвітлити поточний стан наукового вивчення української ідентичності, простежити ключові чинники історично-освітніх колоніальних впливів та дослідити механізми національної самоідентифікації та опору під час війни.

У статті проаналізовано довготривалий російський колоніальний вплив на українську свідомість, автори аналізують, як історичні, освітні та інформаційні стратегії використовували для придушення української ідентичності.

Методологія статті містить принципи історизму, об'єктивності та всебічності, основні історіографічні методи аналізу, синтезу та дослідження наукових джерел.

У статті автори розкривають основну думку, що деколонізація є складним процесом та вимагає самоідентифікації та критичного аналізу історичних наративів. Інформаційно-психологічні операції постають як вирішальний компонент у сучасній гібридній війні, а питання освіти та збереження національної культури, визначені як основні інструменти. Окрему увагу в дослідженні приділено феномену стійкості українського суспільства в протистоянні інформаційно-пропагандистського впливу під час війни та збереженні власної національної ідентичності. Автори підкреслюють, що ефективна деколонізація починається з самодеколонізації, включно з комплексним підходом: вивчення автентичної історії, утвердження рідної мови в усіх сферах життя, розвиток критичного мислення, підвищення медіаграмотності та розпізнавання й протидія пропагандистським впливам. Російсько-українська війна, яка триває з 2024 року, парадоксально, але пришвидшила процес української національної самоідентифікації і саме освітня та культурна сфери стали ключовими компонентами для опору українців.

Наукова новизна дослідження спрямована на виявлення як історичних, так і сучасних механізмів російської пропаганди та інформаційно-психологічних операцій (ІПСО), особливо в контексті

повномасштабного вторгнення з 2022 року, які систематично використовували для нівелювання української національної та культурної ідентичності. Дослідження сприятиме глибшому розумінню певної трансформації колоніальної спадщини, специфіки інформаційного тиску й можливих стратегій опору в російсько-українській війні.

У висновках підкреслено, що повномасштабна війна стала своєрідним каталізатором процесу національного самоусвідомлення, активізувавши тим самим переосмислення історичних наративів, які були нав'язані колоніальним минулим України та сприяли формуванню усвідомленого розуміння української ідентичності вже сьогодні. Дослідження підкреслює важливість постійних зусиль у збереженні культури, традицій, історії, мови, критичному мисленні та інформаційній стійкості як фундаментальних стратегій у боротьбі з зовнішніми спробами підірвати національний суверенітет та культурну самобутність українців.

Проведене дослідження пропонує концептуально важливі висновки щодо механізмів культурного спротиву, демонструючи потенціал української нації в збереженні власної ідентичності в умовах гібридних впливів і навмисної дезінформації. Через аналіз взаємозалежності історичної пам'яті, освітньої політики та інформаційної війни, стаття окреслює комплексне бачення процесу української деколонізації як динамічного та багатовимірного явища сучасності.

Ключові слова: деколонізація, ідентичність, ескалація, історичні фейки, російська пропаганда, освітня депривація, ІПСО.

Problem statement. With the onset of full-scale invasion, interest in ukrainian history and culture has increased among ukrainians and many global populations, particularly among contemporary youth. Therefore, investigating the issue of ukrainian identity represents a topical subject of current discourse, which constitutes an integral element of the primary causes of the russo-ukrainian war. Researchers endeavor to systematize the fundamental aspects of this inquiry. They delineate historical colonization factors, psychological influences on populations, educational issues that are justified by democratic principles and the Constitution, among other considerations.

Investigating the origins of the Russian empire's colonial influence on ukrainian consciousness and self-identification necessitates a scientifically objective concretization and deeper comprehension, particularly within historical and educational domains. The scientific novelty of the article and the relevance of the designated research theme are conditioned by this aspect and the absence of comprehensive historiographical works on this subject. Consequently, we posit that an urgent requirement during the russo-ukrainian war is to examine and consider historical-educational factors affecting Ukrainian consciousness and their so-called genetic incompetence in the scholarly comprehension of this problem.

Review of recent research and publications. V. Ilnytskyi, V. Starka, and M. Haliv dedicated an article in 2022 to the primary causes of the russo-ukrainian war, focusing on russian propaganda's influence and preparation for armed aggression (Ільницький та ін., 2022, с. 43). In 2023, an equally pertinent article by Svynarenko N. emerged, addressing contemporary russian imperial propaganda and its detrimental impact on present-day ukrainians (Свинаренко, 2023, с. 278–301). I. Todorov analyzed russian propaganda narratives dating back to the Cossack era (Тодоров, 2022). Ye. Solomin conducted a more profound analysis of coloniality's influence on ukrainian consciousness, examining the aspect of soviet-russian propaganda as a means of narrative promotion and intervention in the information space (Соломін, 2024, с. 54–55). Equally significant is Kovalchuk P.'s research on information warfare and Russian myths about Ukraine (Ковальчук, 2023). Khomenko, Marukhovska-Kartunova, and Tishko. comprehensively analyzed the issue of historical fact and event falsification in ukraine's history by russian propaganda (Хоменко та ін., 2023). Additionally, noteworthy is the research by Zelenyi V., Shyshkin I., and Drohomiretska L. on the russo-ukrainian war in historical discourse (Зелений та ін., 2023). Works by Levchenko O. P. and Hryttsiv, N. M. are dedicated to linguistic influence on the colonization and decolonization process: linguistics and propaganda for ukrainians (Левченко та ін. 2023).

The phenomenon of information warfare has attracted numerous researchers. Among them are M. Libicki, O. Moroz, H. Pocheptsov, P. Shevchuk, and L. Leontieva (Libicki, 2007;

Мороз, 2020; Почепцов, 2015; Шевчук, 2014; Леонтьева, 1997), who studied both historical aspects of information conflict emergence and their contemporary forms, categorizing varieties and consequences. The interconnection between information warfare and mass consciousness was investigated by I. Yuzova, O. Dzoban, Ya. Derkachenko, O. Komarchuk, M. Slukhai and D. Prysiazhniuk (Юзова, 2020; Дзобань, 2014; Деркаченко, 2016; Стецюк, 2018; Комарчук, 2016; Слухай 2018; Присяжнюк, 2011), among others.

It is worth noting that in Russia, the study of information warfare methods commenced in the 1990s, whereas in Ukraine, intensive research on information warfare problematic began only in 2013. H. Pocheptsov and M. Kitsy are considered the most distinguished experts in this field. For over 30 years, Russia has been working to refine information warfare conduct and IPSO (Information Psychological Operation) dissemination, which constitutes a significant negative factor in combating Russian propaganda today (Почепцов, 2015; Кіца, 2017, с. 28–32).

The research objective is to illuminate the current state of scholarly investigation of the topic, trace pertinent issues, and their substantive content within existing historiography.

It is noteworthy that the current issue of Ukrainian decolonization in the historical-educational process has returned to its study and reinterpretation, most notably capturing the interest of contemporary scholars during the full-scale invasion of 2022, particularly during the period of information warfare.

Presentation of the main material. All former colonial countries are often the scene of a discourse of unconscious identity in their future, which has deep historical roots, consciously shaped by the aggressor state over many centuries. Ukraine is no exception. Russia's imperial ambitions aimed to expand its territories, including those of contemporary Ukraine. Destruction or devaluation of everything Ukrainian represents the primary methods and mechanisms that Russian propaganda had long prepared and implemented in the process of manipulating historical facts, falsifying evidence, and altering interpretations of historical events concerning Ukrainian history. Propaganda in Russian media suggesting that Ukrainians and Russians constitute a single "brotherly" people has become deeply entrenched in the consciousness of a significant portion of the Russian population, laying the groundwork for future conflicts and providing the Russian leadership with a pretext to employ the concept of "unity" between the two states (Ukraine with diminished rights, as the "younger brother", to a part of the "Russian world") (Хоменко та ін., 2023, с. 1138).

Although it is worth noting that the unequal population quantitative characteristics between Ukraine and Russia did not provide opportunities to defeat the empire. However, the genetic code of the Ukrainian nation undoubtedly contains the concepts of freedom and will, as demonstrated by historical events dating back to the XVI century. The history of struggle for independence and self-determination, encompassing periods of both victories and defeats, has shaped our national consciousness and capacity for resistance. In the contemporary realities of the Russo-Ukrainian war, alongside the volitional desire and Ukrainian forces, significant importance is attributed to the assistance provided by Ukraine's partners in preserving the democratic civilized world.

Overall, the Russo-Ukrainian war has deep historical, political, and social roots. A conscious analysis of the Russo-Ukrainian war problem must consider the complex interaction of various factors, including historical preconditions, political events, social processes, and cultural differences between Ukrainians and Russians. To continue the initiated process of acknowledging Ukrainian belonging, it is necessary to commence with decolonization of self (self-decolonization) and historical memory from Russian propaganda. Objective research, study, analysis, and comprehension of one's authentic history, culture, traditions, and mentality will facilitate this process.

Political instability in Ukraine, economic problems, corruption, social fragmentation – all these factors do not favor national unity and identity recognition. Primarily, attempts to resolve social fragmentation issues (ethnic, linguistic-regional conflicts, internal discrepancies) will help in national unification and increasing national identification.

It is also worth noting that the active participation of a nationally motivated society in Ukraine (volunteer movement, support and faith in the Armed Forces, local reform development)

demonstrates a high level of self-organization and social responsibility of ukrainians, which since 2022 has helped mobilize their forces and obtain support and assistance from the international community.

Some foreign scholars note the growth of ukraine's international image after February 24, 2022. According to the "soft power" concept author, J. Nye, through informal attire and constant communication with Western media and parliaments, President V. Zelenskyy managed to present Ukraine as an attractive and heroic country. The result was not only Western sympathy but also substantial increases in military equipment supplies necessary for Ukraine (Мателешко, 2023, с. 358).

However, contemporary realities in the russo-ukrainian war remain complex. Currently, information-psychological operations (hereinafter – IPSO) are no less relevant an issue and problem in war. Modern wars are conducted not only on the battlefield but also in the information space. Alongside military force application, conflict parties actively utilize disinformation, fakes, and information-psychological operations, so-called IPSO, to achieve their objectives. Information attacks aimed at undermining the ukrainian society's morale seek to create an atmosphere of hopelessness, despair, and panic. Their primary task is to undermine trust in the country's leadership, its international partners, and the Armed Forces of Ukraine, as well as sow doubts about their ability to effectively resist the aggressor. Recently, increasingly more content appearing on various social platforms significantly influences public opinion. These messages are designed to evoke strong emotional responses in readers and shape specific societal moods [Соболева, 2023, с. 67–69].

Information-psychological operations are most actively studied by the contemporary information space. IPSO (a somewhat modified translation of Psychological Operations, PSYOPS) is currently considered coordinated activity in the communicative space to influence societal attitudes and consciousness. Concepts such as "psychological operation" and "military information operation" are also actively used to denote this term. IPSO represents specific planned actions through which disinformation and influence on a particular group's opinion are executed. Today, this term is actively used in the context of the russo-ukrainian war, as it can be equated to a type of information weapon used by russian authorities to propagate their narratives and manipulate ukrainian consciousness, especially in occupied territories. The primary elements of IPSO can be identified as fakes, propaganda, disinformation, exaggeration or diminishment of certain information, and bot cyberattacks (Шульська та ін., 2023, с. 268–274).

Information and psychological operations, as understood by the higher leadership of the russian, represent a mechanism of influence recognized at the state level in strategic documents. Retrospective evaluation of the events of 2014 suggests that the russian's active buildup of information warfare capabilities during peacetime and the prioritization of perceived threats constitute the foundation for its persistent implementation of information and psychological operations. These operations engage the entire state apparatus, including the top political and military leadership. This is evidenced by the identification in russian doctrine of the primary organizational elements of the information security system. Dissemination of disinformation, particularly through the state's highest officials, is a strategic concept supported by all necessary russian budgetary resources (Гай, 2018, с. 270–286).

Russian actively employs psychological influence tools to demoralize populations, instill despair and defeatism that undermine belief in victory, and extensively uses disinformation and propaganda to sow chaos and erode trust in information sources. Since february 2024, russian mass media and political figures have launched an aggressive campaign to spread fakes and disinformation.

Their objectives are to justify aggression, discredit Ukraine on the international stage, and undermine the morale of the ukrainian people.

Ukraine's strategy to counter disinformation, recognizing the threats posed by russian's information warfare, involves a series of measures aimed at combating fakes and information-

psychological operations (IPSO). Significant roles in this effort are played by the Center for Countering Disinformation under the National Security and Defense Council of Ukraine, the Ministry of Culture and Information Policy, and various non-governmental organizations, such as StopFake and InformNapalm. These entities systematically monitor russian disinformation, promptly debunk fakes, and widely disseminate truthful information. Additionally, Ukraine has launched educational programs to enhance media literacy, particularly among the youth. Ukrainian media and civic activists regularly highlight cases of russian disinformation campaigns, contributing to the ongoing process of ukraine's decolonization, particularly from russian influence, which requires daily support and development.

However, the impact of fakes and IPSO on the civilian population remains significant despite counter-disinformation efforts. In the temporarily occupied territories of Donbas and Crimea, where access to ukrainian media is limited and russian propaganda dominates, many residents have fallen victim to disinformation (Хоменко, 2023, с. 39).

This has led to the spread of pro-russian sentiments, distrust toward ukrainian authorities, and societal polarization. In other regions of Ukraine, despite a surge in patriotism following the invasion, there is also evidence of war fatigue and mistrust of official information sources. Such conditions may be exploited by russian to disseminate new fakes and destabilize the socio-political situation within the country. Moreover, prolonged information warfare exerts psychological pressure on ukrainian society, provoking anxiety, disillusionment, war fatigue, and apathy. It is important to note that IPSO affect not only the general public mood but also specific societal spheres, including education.

Historically, russian empire has employed similar strategies in its colonization of Ukraine, particularly in education, as exemplified by the Ems Decree and the Valuev Circular, the exile of ukrainian intellectuals, persecution of scholars, and bans on ukrainian-language schools and textbooks. These measures, which were crucial in shaping and preserving historical memory, constituted a significant part of the colonization process by the then russian empire.

The russian's methods remain unchanged in the contemporary war, particularly in promoting propaganda narratives such as a "single language", or advocating indifference to linguistic differences ("What does it matter what language one speaks?"), extolling the so-called "great russian literature" as a universal cultural asset, while disparaging ukrainian literature as limited to rural life and inferior in quality. Consequently, ukraine's counteraction to russian cultural, linguistic, and educational fakes requires substantial transformations and reevaluation of its educational and cultural processes, posing additional challenges to countering disinformation and IPSO.

Reevaluating ukraine's educational and cultural processes involves not only uncovering little-known historical chapters but also documenting, reconstructing, preserving, and disseminating intangible cultural heritage. Entire programs, podcasts, projects, and online archives have emerged. A trend among contemporary youth is a growing interest in reconstructing ukraine's material and intangible culture. This interest manifests in festivals, fairs, and corporate events featuring specialists who help revive ethnic dances, songs, and traditions. These trends in ethnic motifs also extend to cinema, music, literature, and education. This is part of the decolonization process ukrainians are undergoing, spurred by the russian-ukrainian war but yielding tangible positive outcomes.

Contemporary research highlights that education today is increasingly reliant on information technologies, presenting both advantages and challenges that must be addressed when developing information security strategies (Khrapaty et al., 2023).

The educational and cultural spheres of the 21st century are particularly vulnerable to information attacks, given their pivotal role in shaping the worldview of younger generations. Hostile IPSO can undermine trust in the national education system, distort historical facts, and promote anti-ukrainian narratives through educational materials and platforms. Conversely, education can serve as a powerful tool to counter disinformation. Introducing courses on media literacy, critical thinking, and information hygiene into curricula strengthens youth resilience to

manipulative influences. Remote learning, prevalent during wartime, offers new opportunities for swift responses to informational threats and for updating educational content in line with global trends (Руденко та ін., 2023, с. 59–71).

While embracing modern educational trends, it is crucial to consider the risks associated with the digitalization of education. Online platforms may become targets for cyberattacks and disinformation dissemination. Protecting educational resources and training educators to identify and counter IPSO, who in turn will teach students, has become a critical task for the entire education sector.

Thus, integrating educational policies and information security strategies is essential for effectively countering hostile information and psychological operations in the long term. This requires a comprehensive approach that accounts for both the benefits and challenges of education in wartime and aims to build an information-resilient society (Красноступ, 2024).

Media security experts Maria Yaremchuk and Alla Megel published a guide in 2022, “Hostile IPSO: How to Identify and Counteract”, detailing information-psychological special operations and their impact on ukrainian society. The guide provides specific examples of IPSO implemented in ukraine’s information space and offers methods for detecting and countering informational manipulations (Мегель, Яремчук, 2022).

One notable example of an IPO is the narrative that “Ukrainian is a dialect of Russian”. This narrative, a staple of russian propaganda, asserts that ukrainian is either artificially created or merely a dialect of RF. It is propagated through social media videos, propagandists’ speeches on russian television, and widespread comments in the information space. Various international organizations and media outlets actively counter disinformation and monitor russian propaganda. Leading global media, such as The New York Times and the BBC, regularly highlight the dissemination of disinformation by the russian and conduct systematic monitoring of russian propaganda.

Conclusions. The russian-ukrainian war exemplifies the crucial role of fakes and IPSO in modern conflicts. The informational component is an integral part of the hybrid warfare russia has waged against Ukraine long before the onset of hostilities in 2014 and the full-scale invasion in 2024. Despite efforts by Ukraine and the international community to counter disinformation, russia’s propaganda machinery continues to disseminate fakes and falsehoods actively.

The experience gained from this information war underscores the urgent need to enhance public media literacy as part of ukraine’s decolonization process. Critical thinking, the ability to verify information from various sources, and resilience against manipulative narratives must become integral to the educational process both in Ukraine and internationally. Only by strengthening societal resilience to disinformation can such hybrid threats be effectively countered. Despite all challenges, Ukraine demonstrates resilience and an ability to counter russian propaganda effectively. The experience of this war is invaluable for developing best practices to counter future disinformation campaigns. Success in this information battle is crucial for protecting democratic values, freedom of speech, and the right to truthful information on a global scale.

It is paramount to understand that every decolonization must begin with self-decolonization, which involves studying one’s history, mastering one’s native language, understanding and analyzing the political, educational, and cultural processes of one’s country, recognizing the influence of propaganda on human consciousness, and critically and objectively analyzing any information. This is essential for transitioning from the status of an educationally incompetent nation to a decolonized, democratic, intellectually progressive, and competent one. Today in 2025, when the war is still ongoing, studying little-known chapters of Ukrainian history, advancing media literacy, and supporting the process of ukrainian decolonization in education, culture, and psychology represent a significant contribution and practically a “second front” for the Armed Forces of Ukraine, as well as a powerful tool in resisting the russo-ukrainian war and IPSO.

The formation of ukrainian identity in the context of decolonization shows that this process is multidimensional, including political, cultural, linguistic and mental aspects. Scholarly discussions

in recent years contribute to the rethinking of the imperial legacy and the establishment of new, more authentic narratives that meet the contemporary challenges of ukrainian society.

Prospects for further research. Further research should focus on the study of local practices, interdisciplinary analysis of cultural memory, and the integration of ukrainian historiography into global scholarly discourses of decolonization.

Bibliography

- Khrapatyi S., Levchenko A., Venhrynovych, A., Ponomarenko, N.&Shyian, O.,** (2023). Education in the conditions of war: advantages and disadvantages. *Multidisciplinary Science Journal*. <https://malque.pub/ojs/index.php/msj/article/view/1172>
- Libicki, M.** (2007). *Conquest in cyberspace. National security and information warfare*, Cambridge. 207 p.
- Гай, М.** (2018). ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОПЕРАЦІЇ РФ ЩОДО ДЕСТАБІЛІЗАЦІЙНИХ ДІЙ В УКРАЇНІ ЯК СИСТЕМНА РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ. Стратегічні комунікації в умовах гібридної війни: погляд від волонтера до науковця: монографія. Київ: НА СБ України. С. 270–286.
- Деркаченко, Я. А.** (2016). Соціальні мережі, як середовище для технологій маніпулятивного впливу. *Сучасний захист інформації*. № 1. С. 51–59.
- Дзьобань, О. П.** (2014). Маніпулятивний характер інформаційного середовища сучасного суспільства. *Інформація і право*. № 3(12). С. 3–12.
- Зелений, В., Шишкін, І., & Дрогомирецька, Л.** (2024). РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС. *Вісник науки та освіти*, (1 (19)). DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-1\(19\)-1471-1495](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-1(19)-1471-1495) (дата звернення 13.06.2025)
- Ільницький, В, Старка, В. & Галів М.** (2022). Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України. *Український історичний журнал*. Число 5. С. 43–55. DOI: doi.org/10.15407/uhj2022.05.043 (дата звернення 01.05.2025)
- Кіца, М.** (2017). Особливості та методи виявлення фейкової інформації в українських ЗМІ. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Журналістські науки. С. 28–32.
- Ковальчук, П. Ю.** (2023). ІНФОРМАЦІЙНІ ВІЙНИ ТА РОСІЙСЬКІ МІФИ ПРО УКРАЇНУ. In *The 12th International scientific and practical conference “Modern research in world science” (February 26–28, 2023) SPC “Sci-conf.com.ua”, Lviv, Ukraine. 2023. 1161 p.* (P. 652) URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/MODERN-RESEARCH-IN-WORLD-SCIENCE-26-28.02.2023.pdf> (дата звернення 05.05.2025).
- Комарчук, О.** (2016). Маніпулятивні технології російських ЗМІ в рамках сучасної гібридної війни. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини*. № 2. С. 60–66. 24.
- Красноступ, Г.,** (2024). «Інтеграція медіаграмотності в освітній процес – стратегія інформаційної безпеки України». *Мультимедійна платформа іномовлення України*. URL: <https://kanal.dim.tv/integracziya-mediagramotnosti-v-osvitnij-proczes-strategiya-informacizijnoyi-bezpeky-ukrayiny/> (дата звернення 28.04.2025)
- Левченко, О. П., Гриців, Н. М.** (2023). ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ ТА ІНТЕРДИСКУРСИВНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО ВОЄННОГО НАРАТИВУ: ПРОПАГАНДА VS ЛІНГВІСТИКА. *Нова філологія*, (90), 54–63. <https://doi.org/10.26661/2414-1135-2023-90-8> (дата звернення 01.06.2025).
- Леонтьєва, Л. Є.** (1997). Історія використання психологічних операцій Німеччиною і Радянським Союзом в роки Другої світової війни (1941–1945 pp.): Дисертація кандидата військових наук, м. Львів: ДУ «Львівська політехніка».
- Мателешко, Ю.** (2023). «М'ЯКА СИЛА» УКРАЇНИ: НАПРЯМИ, ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ (2008–2022). *Сторінки історії*, (57). <https://doi.org/10.20535/2307-5244.57.2023.294448> (дата звернення 08.07.2025)
- Мегель, А., Яремчук, М.** (2022). Ворожі ІПСО. Як визначити та протистояти. Київ. 98 с. (Електронне видання). <https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2023/04/IPSO-Textbook.pdf> (дата звернення 16.03.2025).
- Мороз, О.** (2020). Нація овочів? Як інформація змінює мислення і поведінку українців. Київ: Yakaboo Publishing. 288 с.
- Почепцов, Г.** (2017). Від покемонів до гібридних війн. Нові комунікативні технології ХХІ століття. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 260 с.

- Почепцов, Г.** (2015). Сучасні інформаційні війни. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 498 с.
- Присяжнюк, Д. М.** (2011). Аналіз технологій маніпулювання масовою свідомістю в ЗМІ. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. Вип. 26. С. 96–99.
- Руденко, Ю. О., Друшляк М. Г., Шамо́ня В. Г., Острога М. М. & Семеніхіна О. В.** (2023). РОЗВИТОК ЗДАТНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ПРОТИСТОЯТИ ІНФОРМАЦІЙНИМ ВПЛИВАМ. *Інформаційні технології і засоби навчання*. Том 94. № 2. С. 54–71.
- Свинаренко, Н. О.** (2023). Сучасна російська імперська пропаганда : згубний вплив для сьогодення українців // *Development trends in social science in the era of digitalization: Scientific monograph*. – Riga, Latvia : «Baltija Publishing», P. 278–301. <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/29217> (дата звернення 02.02.2025).
- Слухай, Н. В.** (2018). Лінгвістичні маркери світоглядної маски суб'єкта масмедійної інтеракції. Стратегічні комунікації в умовах гібридної війни: погляд від волонтера до науковця: *монографія*. Київ: НА СБ України. С. 355–401.
- Соболєва С. М.** (2023). «ЦІННОСТІ ТА ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ВІЙНИ», Науковий семінар Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Інформаційне протистояння в умовах російсько-української війни»: статті та тези доповідей, 30 листопада 2023 року. Харків: ХНУПС ім. І. Кожедуба, С. 67–69
- Соломін, Є.** (2024). Радянсько-російська пропаганда як засіб просування наративів та способів втручання в інформаційний простір: регіональний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика*. Випуск 54–55. С. 104–115. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vjo.2024.54-55.12152> (дата звернення 12.05.2025)
- Стецюк, С.** (2018). Маніпулятивні технології під час гібридної війни в Україні та їх вплив на громадську думку. *Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика*. Вип. 43. С. 153–161.
- Тодоров, І.** (2022). «Наративи російської пропаганди. Місце козацького чинника». https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/3770/16_%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20.pdf?sequence=1 (дата звернення 31.03.2025)
- Хоменко, О., Маруховська-Картунова О., & Тішко Л.** (2023). АНАЛІЗ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ІСТОРИЧНИХ ФАКТІВ ТА ПОДІЙ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ РОСІЙСЬКОЮ ПРОПАГАНДОЮ. *Вісник науки та освіти*, (10 (16)). DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-10\(16\)-1138-1156](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-10(16)-1138-1156) (дата звернення 02.04.2025)
- Хоменко, О. О.** (2023). СПРОТИВ НАУКОВЦІВ У ПИТАННІ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ РОСІЙСЬКОЮ ПРОПАГАНДОЮ В КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ. Publishing House “Baltija Publishing” (International scientific conference, December 6–7). P. 38–41. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-376-7-10> (дата звернення 03.05.2025)
- Шевчук, П.** (2014). Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти. *Науковий вісник «Демократичне самоврядування»*. Вип. 13. С. 1–11.
- Шульська, Н. М., Букіна, Н. В., Адамчук, Н. В.** (2023). ТИПОЛОГІЧНІ МАРКЕРИ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОПЕРАЦІЙ (ІПСО) В УМОВАХ ВІЙНИ В МЕДІА. *Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика»*. Том 34 (73). № 1. Частина 2. С. 268–274.
- Юзова, І. Ю.** (2020). Аналіз організації та ведення інформаційно-психологічних операцій при веденні гібридної війни: збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил. № 2. С. 40–44.

References

- Khrapatyi S., Levchenko A., Venhrynovych, A., Ponomarenko, N. & Shyian, O.,** (2023). Education in the conditions of war: advantages and disadvantages. *Multidisciplinary Science Journal*. Retrieved from: <https://malque.pub/ojs/index.php/msj/article/view/1172>. [in English].
- Libicki, M.** (2007). *Conquest in cyberspace. National security and information warfare*, Cambridge, 207. [in English].
- Hai, M.** (2018). Informatsiino-psykholohichni operatsii RF shchodo destabilizatsiinykh dii v Ukraini yak systemna realizatsiia derzhavnoi polityky [Information and psychological operations of the RF aimed at destabilizing actions in Ukraine as a systemic implementation of state policy]. *Stratehichni komunikatsii v umovakh hibrydnoi viiny: pohliad vid volontera do naukovtsia: monohrafiia*. Kyiv: NA SB Ukrainy, 270–286. [in Ukrainian].

- Derkachenko, Ya.A.** (2016). Sotsialni merezhi, yak seredovysheche dlia tekhnolohii manipulyativnoho vplyvu [Social media as an environment for manipulative influence technologies]. *Suchasnyi zakhyst informatsii*, No. 1, 51–59. [in Ukrainian].
- Dzioban, O. P.** (2014). Manipuliatyvnyi kharakter informatsiinoho seredovyscha suchasnoho suspilstva [The manipulative character of the contemporary information environment]. *Informatsiia i pravo*, No. 3(12), 3–12. [in Ukrainian].
- Zelenyi, V., Shyshkin, I., & Drohomiretska, L.** (2024). Rosiisko-ukrainska viina: istorychnyi dyskurs [The russian-ukrainian war: a historical discourse]. *Visnyk nauky ta osvity*, (1 (19)). [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-1\(19\)-1471-1495](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-1(19)-1471-1495) [in Ukrainian].
- Ilytskyi, V., Starka, V., & Haliv, M.** (2022). Rosiiska propaganda yak element pidhotovky do zbroinoi ahresii proty Ukrainy [Russian propaganda as an element of preparation for armed aggression against Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, No. 5, 43–55. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.043> [in Ukrainian].
- Kitsa, M.** (2017). Osoblyvosti ta metody vyiavlennia feikovoï informatsii v ukrainskykh ZMI. [Peculiarities and methods of detecting fake information in ukrainian mass media]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politehnika". Seriya: Zhurnalistyky nauky*, 28–32. [in Ukrainian].
- Kovalchuk, P. Yu.** (2023). Informatsiini viiny ta rosiiski myfy pro Ukrainu. [Information wars and russian myths about Ukraine]. In *The 12th International scientific and practical conference "Modern research in world science" (February 26–28, 2023)*, SPC "Sci-conf.com.ua," Lviv, Ukraine, 652. Retrieved from: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/MODERN-RESEARCH-IN-WORLD-SCIENCE-26-28.02.2023.pdf> [in Ukrainian].
- Komarchuk, O.** (2016). Manipuliatyvni tekhnolohii rosiiskyykh ZMI v ramkakh suchasnoi hibrydnoi viiny. [Manipulative technologies of russian mass media within the framework of modern hybrid warfare]. *Naukovyi visnyk Shkhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Mizhnarodni vidnosyny*, No. 2, 60–66. [in Ukrainian].
- Krasnostup, H.** (2024). Intehratsiia mediagramotnosti v osvittii protses - stratehiia informatsiinoi bezpeky Ukrainy. [Integrating media literacy into the educational process as a strategy for ukraine's information security]. *Multymediina platforma inomovlennia Ukrainy*. Retrieved from: <https://kanalidim.tv/integracziy-mediagramotnosti-v-osvitnij-proczes-strategiya-informacziynoyi-bezpeky-ukrayiny/> [in Ukrainian].
- Levchenko, O. P., & Hrytsiv, N. M.** (2023). Intertekstualnist ta interdyskursyvny rosiiskoho voiennoho naratyvu: propaganda vs linhvistyka. [Intertextuality and interdiscursivity of the russian war narrative: propaganda vs linguistics] *Nova filolohiia*, (90), 54–63. <https://doi.org/10.26661/2414-1135-2023-90-8> [in Ukrainian].
- Leontieva, L. Ye.** (1997). Istoriiia vykorystannia psykholohichnykh operatsii Nimechchynoiu i Radianskym Soiuzom v roky Druhoi svitovoi viiny (1941–1945 rr.) [The history of psychological operations used by Germany and the Soviet Union during World War II (1941–1945)]. Dysertatsiia kandidata voiennoy kh nauk. Lviv: DU "Lvivska politehnika." [in Ukrainian].
- Mateleshko, Yu.** (2023). "M'iaka syla" Ukrainy: napriamy, osoblyvostitaprobemydoslidzhen (2008–2022). [Ukraine's "Soft power": directions, characteristics, and research challenges (2008–2022)]. *Storinky istorii*, (57). <https://doi.org/10.20535/2307-5244.57.2023.294448> [in Ukrainian].
- Mehel, A., & Yaremchuk, M.** (2022). Vorozhi IPSO. Yak vyznachyty ta protystoiaty. [Hostile information and psychological operations (IPSO): how to identify and counter them]. Kyiv. (Elektronne vydannia), 98. Retrieved from: <https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2023/04/IPSO-Textbook.pdf> [in Ukrainian].
- Moroz, O.** (2020). Natsiia ovochiv? Yak informatsiia zminiue myslennia i povedinku ukrainsiv. [A nation of vegetables? How information shapes the thinking and behavior of Ukrainians]. Kyiv: Yakaboo Publishing, 288. [in Ukrainian].
- Pochepstov, H.** (2017). Vid pokemoniv do hibrydnykh viin. Novi komunikatyvni tekhnolohii XXI stolittia. [From pokémon's to hybrid wars. New communication technologies of the 21st Century]. Kyiv: Vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylianska akademiia", 260, 498. [in Ukrainian].
- Pochepstov, H.** (2015). Suchasni informatsiini viiny. [Modern information wars]. Kyiv: Vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylianska akademiia". [in Ukrainian].
- Prisiazhniuk, D. M.** (2011). Analiz tekhnolohii manipuliuvannia masovoiu svidomistiu v ZMI. [Analysis of mass consciousness manipulation technologies in the media]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Viiskovo-spetsialni nauky*, Iss. 26, 96–99. [in Ukrainian].

- Rudenko, Yu. O., Drushliak, M. H., Shamonina, V. H., Ostroha, M. M., & Semenikhina, O. V. (2023).** Rozvytok zdibnosti studentskoi molodi protystoiaty informatsiinym vplyvam. [Developing students' ability to resist information influence]. *Informatsiini tekhnologii i zasoby navchannia*, Vol. 94, No. 2, 54–71. [in Ukrainian].
- Svynarenko, N. O. (2023).** Suchasna rosiiska imperiiska propaganda: zhubnyi vplyv dlia siogodennia ukraintsiiv. [Contemporary russian imperial propaganda: a detrimental impact on modern ukrainians]. // In Development trends in social science in the era of digitalization: *Scientific monograph*. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 278–301. From <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/29217> [in Latvian].
- Slukhai, N. V. (2018).** Linhvistychni markery svitohliadnoi masky subiekta masmediinoi interaktsii. Stratehichni komunikatsii v umovakh hibrydnoi viiny: pohliad vid volontera do naukovtsia [Linguistic markers of the worldview mask of the mass media interaction subject. Strategic communications in the context of hybrid warfare: a perspective from volunteer to scholar]: *monohrafiia*. Kyiv: NA SB Ukrainy, 355–401. [in Ukrainian].
- Sobolieva, S. M. (2023).** "Tsinnosti ta tsinnisni oriientsatsii ukrainskoho suspilstva v umovakh viiny". [Values and value orientations of ukrainian society in wartime]. In *Naukovyi seminar Kharkivskoho natsionalnoho universytetu Povitrianykh Syl imeni Ivana Kozheduba "Informatsiine protyborstvo v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny": statii ta tezy dopovidei, 30 lystopada 2023 roku*. Kharkiv: KhNUPS im. I. Kozheduba. [in Ukrainian].
- Solomin, Ye. (2024).** Radiansko-rosiiska propaganda yak zasib prosuvannia naratyviv ta sposib vtruchannia v informatsiinyi prostir: rehionalnyi aspekt. [Soviet-russian propaganda as a means of promoting narratives and a method of interference in the information space: a regional aspect]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii Zhurnalistyka*, Issue 54–55, 104–115. <http://dx.doi.org/10.30970/vjo.2024.54-55.12152> [in Ukrainian].
- Stetsiuk, S. (2018).** Manipuliatyvnii tekhnologii pid chas hibrydnoi viiny v Ukraini ta yikh vplyv na hromadsku dumku. [Manipulative technologies during the hybrid war in Ukraine and their impact on public opinion]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii Zhurnalistyka*, Iss. 43, 153–161. [in Ukrainian].
- Todorov, I. (2022).** "Naratyvy rosiiskoi propagandy. Mistse kozatskoho chynnyka". [Narratives of russian propaganda: the role of the cossack factor]. Retrieved from: https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/3770/16_%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20%20.pdf?sequence=1. [in Ukrainian].
- Khomenko, O., Marukhovska-Kartunova, O., & Tishko, L. (2023).** Analiz falsyfikatsii istorichnykh faktiv ta podii v istorii Ukrainy rosiiskoiu propahandoiu. [Analysis of the falsification of historical facts and events in ukrainian history by russian propaganda]. *Visnyk nauky ta osvity*, (10 (16)). [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-10\(16\)-1138-1156](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-10(16)-1138-1156) [in Ukrainian].
- Khomenko, O. O. (2023).** Sprotyv naukovtsiv u pytanni falsyfikatsii istorii Ukrainy rosiiskoiu propahandoiu v konteksti informatsiinoi viiny [The opposition of scientists on the issue of falsification of the history of Ukraine by Russian propaganda in the context of information warfare]. *Publishing House "Baltija Publishing" (International scientific conference, December 6-7)*, 34–41. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-376-7-10>. [in Ukrainian].
- Shevchuk, P. (2014).** Informatsiino-psykholohichna viina Rosii proty Ukrainy: yak yii protydiaty. [Russia's information and psychological war against Ukraine: how to counter it]. *Naukovyi visnyk "Demokratychni samovriaduvannia"*, Iss. 13, 1–11. [in Ukrainian].
- Shulska, N. M., Bukina, N. V., & Adamchuk, N. V. (2023).** Typolohichni markery informatsiino-psykholohichnykh operatsii (IPSO) v umovakh viiny v media. [Typological markers of information and psychological operations (IPSO) in wartime media]. *Naukovyi zhurnal "Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Filolohiia. Zhurnalistyka"*, Vol. 34 (73), No. 1, Part 2, 268–274. [in Ukrainian].
- Yuzova, I. Yu. (2020).** Analiz orhanizatsii ta vedennia informatsiino-psykholohichnykh operatsii pry vedenni hibrydnoi viiny. [Analysis of the organization and conduct of information and psychological operations in hybrid warfare]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho universytetu Povitrianykh Syl*, No. 2. 40–44. [in Ukrainian].

Дата надходження статті: 15.07.2025

Дата прийняття статті: 25.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 27-9:271.4(438)

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.20>

Леонід ТИМОШЕНКО

доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 38, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5003-9016>

Марта ТИМОШЕНКО

доктор філософії в галузі гуманітарних наук, магістр історії, викладач кафедри історії, Заклад вищої освіти «Український католицький університет», вул. Л. Свєнціцького, 17, м. Львів, Україна, індекс 79011

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6093-9904>

ГРУНТОВНЕ НОВАТОРСЬКЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄПАРХІЇ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ТА РАННЬОМОДЕРНОГО ПЕРІОДУ

Рецензія на наукове видання:

Krochmal J. Peryferyjna eparchia. Prawosławna diecezja przemyska do roku 1596. Warszawa : Archiwum Główne Akt Dawnych, 2024. 1312 s.

Мегамонографічне дослідження знаного польського історика-архівіста Яцека Крохмалю, давно очікуване, вийшло нарешті друком. Воно присвячене історії Перемишльської єпархії в період до 1596 р. і, назагал, представляє віддавна сформований напрям дослідження історії церкви, відомий як інституційна історія. Принагідно зазначимо, що написання єпархіальних історій Київської митрополії ранньомодерної доби є досить актуальним, унаслідок чого в останні десятиріччя з'явилися ґрунтовні дослідження історії Львівсько-Кам'янецької, Холмської, Турово-Пінської та ін. єпархій, написані переважно польськими дослідниками. Щодо Перемишльської єпархії, то її унійний період нещодавно дослідила Віолетта Зелецька-Міколайчик¹. Так, наукова спільнота очікувала, що синтетична праця Я. Крохмалю буде присвячена саме доунійному періоду.

На тлі кількох сучасних монографій з історії різних єпархій Київської митрополії праця Я. Крохмалю вирізняється передовсім обсягом (це насправді мегатекст), а також розгалуженим структуруванням (дві великі частини, які поділені на шість розділів, структурованих на дрібніші параграфи). Наприкінці в додатках Автор подав вичерпні задокументовані довідки про кожну парафію єпархії та кожний монастир, а також парафіяльні церкви, які зникли до кінця XVI ст., та монастирі «сумнівного існування». Закінчується монографія дуже докладною бібліографією, а також іменним та географічним індексами. Окрасою видання є блок ілюстрацій, досить представницьких і якісних, особливо архівних джерел, а також портретів перемишльських єпископів.

Оглянемо коротко дослідницьку проблематику книги Я. Крохмалю, послуговуючись зазначеним структурним поділом. Властиво, у вступі Автор акцентує «периферійність» єпархії, яка розміщувалась на стику культур, а також подає докладну історіографію про-

¹ Zielecka-Mikołajczyk W. Gdzie Wschód spotkał się z Zachodem. Dieje i organizacja unickiej diecezji przemysko-samborskiej w latach 1596-1772. Toruń, 2021.

блеми (включно з працями українських дослідників) та огляд джерел дослідження теми (виокремлюються саме архівні документи). Автор також акцентує мету дослідження та представляє його структуру.

Перша частина монографії має назву «На західній окраїні Київської митрополії», друга – «У переддень церковної унії». Наведені назви досить загальні і самі по собі нічого не сигналізують, тому звернемося до розділів, вже навіть назви яких дають змогу зрозуміти концептуальні засади дослідження.

Тож як саме Я. Крохмаль розуміє і розвиває засади інституційної історії церкви на прикладі досліджуваної окремої адміністративної одиниці Київської митрополії? Перейдемо до більш докладного аналізу засад дослідження, концептуальних поглядів Автора та з'ясування ступеня релевантності його висновків.

У першому розділі Я. Крохмаль подає нарис минулого єпархії від перших писемних згадок до середини XVI ст., у якому акцентує два періоди в історії єпархії – княжої доби і ранньомодерний, – розвиваючи концепцію про *другорядність* Руської церкви в Польській державі, водночас він цілком правомірно розглядає проблему на тлі православно-католицьких стосунків.

Відштовхуючись від заснування Перемишльської єпархії та її історії в пізньосередньовічний період, Я. Крохмаль прагне опиратися лише на достовірні історичні джерела. Так, він датує заснування єпархії часом «перед 1219/1220 роком» і навіть раніше – зламом XII–XIII ст. Відомості про давні святині Перемишля (наприклад, церкву Св. Іоанна Хрестителя – фундацію Володаря Ростиславича), звісно, мають раніші писемні згадки, однак, вірогідно, святиня належала до Галицької митрополії – старшої від Перемишльської єпархії. Тож Автор уневажнює уявлення історіографії про те, що Перемишльська єпархія належала до найдавніших кафедр київського християнства. Тому не є несподіванкою, що Я. Крохмаль втручається в давню дискусію і заперечує, фактично, «руськість» найдавнішого Перемишля, вважаючи, що край був включений до складу Русі лише Ярославом Мудрим.

Цікаво, що в часи заснування Перемишльської латинської єпархії (1385 р.) у Перемишлі існував кількісний паритет між святинями: під ту пору функціонувало по три від кожної конфесії. У зв'язку з приєднанням Галицької Русі до Корони, тенденція поступово змінювалася, а на кінець XVI ст. вона була вже на користь католиків, які мали 11 святинь порівняно із 7 православними. Тобто Автор не заплющує очі на політику відвертої експансії католиків (фактично поляків) на давніх українських землях, що освячувалася Римом. Водночас він говорить і про колонізацію православних у західному напрямі, унаслідок чого вони просунулися до Карпатських хребтів і навіть на територію Краківщини (Малопольщі). При цьому Я. Крохмаль цілком справедливо відкидає низку міфів, які нагромадилися в історіографії. Задля переконання в нейтральності своєї позиції він користується терміном *пануюча церква*: такою була православна церква в період княжої доби, надалі її роль перейшла до римо-католиків.

Назагал, можна погодитись із більшістю аргументів Я. Крохмалю. Однак, на нашу думку, урівняння двох згаданих напрямів колонізації дещо суперечить застосованому нейтральному підходу, до того ж Автор акцентує процес, відомий як перетворення православних святинь на костьоли, і навіть вживає щодо політики католиків поняття «офензива». У нас є і певні сумніви щодо того, що авторська думка про процес «виходу з тіні» Перемишльської єпархії, тобто втрата її «периферійного» статусу, затягнувся аж до кінця XVII ст.

Щодо історії єпархії в період до XV ст., то слушними видаються спроби Я. Крохмалю відкинути міфи та певні стереотипи, пов'язані, наприклад, з інформацією про так звані сфальшовані грамоти князя Лева Даниловича. Так, він заперечує існування окремих «самбірських» єпископів і наводить списки лише тих владик, які документуються вірогідними джерелами. Однак, на нашу думку, упевненість Автора в тому, що згадані грамоти фіксують лише ситуацію на час їх підтвердження в XVI ст., є не такою вже й переконливою, адже відомо, що в цих джерелах відбита цілком вірогідна ретроспекція на попередні століття.

Період княжої доби на території Перемишльщини Автор підсумовує експлікацією ситуації, коли тут були засновані дві християнські кафедри, а латинська ієрархія фактично не виконала розпорядження Рима й не усунула православних, запропонувавши модель «мирного співіснування». У цей період кафедральний собор у Перемишлі ще належав православним, що символізувало весь період Руської *пануючої* церкви. Усе змінилося 1412 р., коли король Владислав Ягайло відібрав кафедральний собор і передав його римо-католикам.

Так, в історії православ'я на теренах Перемишльщини розпочався період, який Я. Крохмаль кваліфікує як *другорядна церква* (1412–1549 рр.). Автор не заплющує очі на дискримінаційні заходи католицької влади щодо православних. За умов відсутності кафедральної церкви перемишльські владики почали користуватися монастирем Св. Спаса під Старим Самбором як своєю резиденцією, унаслідок чого до їх титулатури було додано «самбірський». У 1460 р. православні заснували нову кафедру в Перемишлі (функціонувала до 1534 р. як церква Св. Івана), у XVI ст. вони звели муровану кафедру на Владичу.

Я. Крохмаль подає докладний список урядів православних єпископів цього періоду, поруч з урядами католиків (порівняно з попереднім періодом, вони краще документуються). Назагал, висвітлення православно-католицьких стосунків досліджуваної доби – важлива позитивна риса дослідження Я. Крохмаля, адже обидві церкви функціонували тут залежно одна від одної, хоча між ними не бракувало конфліктів (наприклад, набув розголосу конфлікт 1512 р., коли католики перешкоджали православним виконувати обряди, а король фактично підтримав «братів по вірі»). Усупереч історіографічній традиції Автор наводить приклад, коли православні напали в Перемишлі на католиків (1464 р.). Однак католики не становили більшість на території історичної Перемишльщини, тому православних не можна вважати їх жертвами (православні також займали костьоли під свої церкви). Політика католицьких владців щодо православних може вважатися толеранційною, хоча про релігійну рівноправність і не йдеться.

У другому розділі Я. Крохмаль відходить від хронологічного принципу і з'ясовує територію єпархії, парафіяльну та намісницьку мережі, досліджує титулатуру місцевого єпископату, виокремлює головні осередки релігійного життя та особливості культу. Територія єпархії в княжу добу збігалася переважно з межами Перемишльського князівства. Зміни, які настали після 1340 р., стосувалися юридичної, демографічної і віровизнавальної сфер, зокрема, західні межі владцтва пересунулися далі на захід. Територіально єпархія обіймала Перемишльську і Сяноцьку землі, а також Любачовський повіт, пізніше до її території були включені землі зі Львівської землі. Так, відбулося збільшення території єпархії (з метою ілюстрування обширів єпархії Автор подає докладні мапи для кожного з періодів). Ситуацію з парафіяльною мережею Я. Крохмаль ілюструє станом на 1415 р. у докладній статистичній таблиці. Так, єпархія володіла 541 церквою (518 з них були парафіяльними), римо-католицьких святинь було відповідно 132 (106 парафіяльних). Дуже презентабельною є підсумкова таблиця для XVI ст.: всього єпархія налічувала 1 050 церков і 24 монастирі (разом – 1 074 святині), адміністративно вони розміщувались і на території Львівської землі та ін. сусідніх землях (найближче до Львова підступався Городок). Щоправда, не всі церкви, які документуються джерелами, збереглися. Розподіл святинь та парафій на цих обширах був досить рівномірним, при цьому ситуація за невеликими винятками ілюструється правилом: «одне село – одна церква» (при цьому Автор послуговується терміном *парафіяльна округа*). У XVI ст. по дві церкви функціонували в 27 селах. Попівства переважали в державних маєтках. Церковні наділи як правило сягали розмірів менше одного лану, часто – пів і навіть чверть лану.

Духовні, які обслуговували святині (включно з монахами та ін. особами, що входили до церковного причту), доходили в XVI ст. до числа понад 12 888 осіб (як уважає Автор, його слід розуміти як мінімальне). На нашу думку, у цьому явно «астрономічному» числі приховано кількість власне священників (що є найбільш важливим!), яких у цілій Київській митрополії налічувалося відносно небагато (вони обслуговували 11 тисяч парафій). Автор звертає

увагу, що число чернечих обителей, які відігравали в релігійному житті особливо важливу роль, значно зменшилось, що може розглядатися як процес секуляризації монастирів.

Підсумкова інформація про намісницьку мережу, зведена в окрему таблицю, подає таку статистику: намісництв (протопопій) налічувалося 35. При цьому невмотивованим є для хронологічних меж дослідження включення тих намісництв, які датовані в другій половині XVII ст. (таких налічується 11), хоча, вірогідно, вони існували і раніше.

Головними осередками релігійного життя, як відомо, були міста та монастирі (Св. Спаса, Лаврівський та ін.). Я. Крохмаль докладно документує заснування та письмові згадки монастирів, однак, на нашу думку, дослідник не знайомий з частиною праць Юрія Стеценка², тому часто його інформація не має характеру наукової новизни, хоча в стосунку до історії окремих обителей (наприклад, Св. Спаса – «другої єпископської кафедри») вона є дуже ретельною. Так само докладною є історія перемишльської кафедри. Найбільше число православних святинь налічувалося у XVI ст. в Перемишлі, де функціонувало 12 церков та монастирів, перелік яких подано в окремій таблиці (більшість з них розміщувалася в передмісті). Після Перемишля найбільшим релігійним центром єпархії був Дрогобич з п'ятьма церквами (дві нові святині з'явилися тут у XVI ст.). Чотири парафіяльні церкви функціонували в Ярославі, три – у Старій Солі, по дві – у Стрию, Добромилі та Судовій Вишні. Автор говорить і про інші міські центри релігійного життя.

Аналізуючи кафедральний крилос, Я. Крохмаль уклав підсумкову таблицю з переліком імен відомих перемишльських протопопів (числом сім) та крилошан (числом 24). Однак, на нашу думку, роль кафедрального крилосу в релігійному житті єпархії Авторіві розкрити не вдалося.

Проблему особливостей релігійного культу (побожності вірних), Я. Крохмаль розкриває на прикладі різних джерел. Отже, він акцентує насамперед на поширенні богородичного культу (культ домінував у 33-х церквах), культу Івана Хрестителя, Св. Миколая, Св. Димитрія та ін. Популярним був і тринітарний та ангельський культу. Велику групу становили культу 17 Святих Отців, які мали 53 церкви. До цього Автор несподівано додає «культ Деїсуса», поширюваний у малярстві, хоча такого культу в християнстві, як відомо, не існує (фактично, ідеться про нерозвинуту форму іконостасів). На Перемишльщині були відсутні культу давньоруських святих та, наприклад, популярний на Русі культ Апостола Андрія. Цікаво було б порівняти, які культу вшановували в регіоні католики.

Аналізуючи людність, Я. Крохмаль говорить про процеси, які характерні для українсько-польського пограниччя. Досліджуваний регіон, отже, становив собою етнічно-релігійний «тигль», характерний для Перемишльської і Сяноцької Русі та їх субрегіонів. Так, наприклад, обшири єпархії зазнали волосько-руської колонізації (процес проаналізований досить докладно, включно із зауваженням рутенізації волохів). Звідси, на думку Автора, походить звичай дідовичного успадкування парафіяльних урядів (попівств).

Третій розділ присвячений «мешканцям»: тут дослідницька майстерність зосереджена на етнічно-релігійних особливостях пограниччя, зокрема, русинах, а також поляках, інших етнічних меншостях та кількісному вимірі людності регіону. Край був шляхетським, тому руська шляхта регіону була «остосєю» православ'я. Власне належність до «віри батьків» відігравала для шляхти роль чинника самоідентифікації, який поширювався і на селян та міщан. Назагал, православні називали себе русинами, однак їх спільність не була однорідною (русини на території єпархії поділялися на декілька субетносів). Ідентифікатором їх «руськості» був радше чинник віровизнавальний, ніж етнічний.

Безпосередніми сусідами православних були, звісно, католики, однак вони і в XVI ст. тут не домінували. Я. Крохмаль акцентує вплив на католиків Реформації, унаслідок чого тут відбувалася їх конверсія на кальвінізм (показовим може вважатися рід Дрогойовських). Однак, на думку Автора, реформаційний рух на Перемишльщині не набув масового харак-

² Стеценко Ю. Василянські монастирі Перемишльської єпархії (кінець XVI – XVIII ст.). Дрогобич, 2014. Автор подає довідки про кожний монастир включно з найдавнішими фундаційними документами.

теру, хоча й обійняв близько 40 місцевостей. Герезія поширювалась у містах (Леско, Перемишль, Самбір), а також у приватних маєтках. У XVI ст. протестантські громади (збори) фіксуються в близько 40 населених пунктах, зокрема в Кросні та Вишні. Як правило, вони функціонували в костьолах, звідки були вигнані католики. Але серед православних такі випадки були поодинокими. Статистика людності, наведена для середини XVII ст., експлікує такі підсумки: римо-католиків налічувалось понад 181 тис., осіб східного обряду (православних та уніатів) – близько 130 тис. Зрозуміло, що в XV–XVI ст. православних було значно більше.

Промовистою є дослідницька проблематика другої частини. Так, уже у вступі Автор актуалізує унійні рухи, виокремлюючи тему кризи християнства. Він говорить лише про «прояви» кризи, однак одразу обмовлюється, що саме прагнення подолання кризи православної церкви закінчилися укладенням локальної унії (с. 385). На нашу думку, присвячення проблемі кризи цілого (четвертого) розділу монографії Я. Крохмалю, кидає виклик усій польській історіографії. Так, Автор аналізує ситуацію в Західній церкві (тут криза стала чи не першопричиною Реформації), наводить приклади із середовища місцевих католиків і досить слушно констатує, що криза в обох гілках християнства була типологічно рівною. Однак, якщо католицизм успішно долав прояви кризи, то православні, на думку Автора, з цим справлялися повільно.

Прояви кризи в Перемишльській православній єпархії Я. Крохмаль зводить до набору традиційних проблем, відомих в історіографії. Так, він бере до уваги не завжди позитивну роль світської влади, недостатній інтелектуальний і моральний рівень єпископів, брак цілібату серед нижчого духовенства, приклади рекрутації на священників підданих селян, «катастрофічний» рівень освіти священників (для Сяноцької землі – навіть «фатальний»). Криза, на думку Автора, не припинилась у зв'язку з реформами. Давалися взнаки надужиття в житті монахів. Морально-релігійна криза стосувалася й мирян: тут Автор відновує приклади шлюбів споріднених родин, поширення віри в чари та ін.

На тлі кризових явищ виокремлено спроби реформ та їх перші успіхи (зміни). Задля їх представлення Я. Крохмаль наводить класичний приклад уряду єпископа Антонія Радиловського (1549–1585), коли відбулися динамічні зміни, однак його наступник Арсеній Брилінський спричинив регрес (1585–1590). Реформаторськими Автор вважає також уряди Антонія Оникія (1497–1520), Йоакима (1520–1528) і Лаврентія Терлецького (1528–1549). Михайла Копистенського він вважає ієрархом, який проводив у життя контроверсійні заходи.

Чимало місця Я. Крохмаль відвів для викладу власних поглядів щодо вірогідності впливу постанов Московського патріархату на генезу унії, що може бути цікавим, але в контексті досліджуваної теми, позбавленим сенсу.

Дещо несподівано Автор знову переходить до біографістики і досліджує урядування єпископів – реформаторів. Тут відчувається майже виняткове знання джерел та руку майстра. Висвітлюючи їхню діяльність, Я. Крохмаль звертається до питання про кафедральні маєтки, про які піклувалися владики. Так, наприкінці XV – у XVI ст. їм належало на Перемишльщині 12 сіл і 27 дворів у восьми селах, а також на передмістях Перемишля і Самбора, п'ять чи шість монастирів (Смільницький монастир він вважає проблемним). Монастирям належали чималі земельні наділи. У підсумку, резюмує Автор, це була «добра» земська власність, яка мало чим поступалася забезпеченню сусідньої латинської кафедри. Я. Крохмаль наводить цікаві факти, які засвідчують заходи єпископату щодо примноження кафедральних доходів. «Пів століття» урядування єпископа Антонія Радиловського зазнало великої Авторської інтерпретації, дуже й дуже досконалої. Це насправду був єпископ – реформатор. Саме в часі його урядування на території єпархії розпочався мирянських рух. Дослідник також аналізує уряди коад'юторів.

Затим Я. Крохмаль знову переходить до кризових явищ, аналізує регресивні прояви на тлі віднови релігійного життя, конфлікти владики та ін., які були властиві в часі урядування А. Брилінського (тут знову не можна не побачити вичерпної аргументованості Автора).

Надалі він перейшов до висвітлення урядування М. Копистенського, спираючись на часом незнані вкрай цікаві архівні джерела. Я. Крохмаль акцентує конфлікт М. Копистенського з Гедеоном Балабаном, що стався на початку 90-х рр., а також «затарг» із церковним братством у Городку. Підсумовуючи ситуацію на кінець століття, Я. Крохмаль висновує, що теза історіографії про загальний занепад православної церкви потребує верифікації, однак при цьому не слід заплішувати очі на недоліки релігійного життя.

Учитуючись уважно в текст Автора, все ж важко зрозуміти, яку фазу кризи православної церкви він обстоює: повної чи часткової? Крім того, Автор явно не ознайомлений з останніми публікаціями на цю тему українських істориків³.

П'ятий розділ присвячений передунійним контактам православних з католиками. Проблему Автор розглядає предметно: так, спочатку він з'ясовує офіційне ставлення «панівної» католицької церкви до «другорядної» православної, порівнюючи становище ієрархії. Звісно, польські єпископи мали значно кращу освіту, а свої уряди в Перемишльській єпархії (часом короточасні) розглядали лише як сходинку до здобуття вищих кар'єрних посад. Натомість для православних уряд єпископа був найвищим досягненням. Звідси й відома позиція, відповідно до чого католики деколи зневажливо трактували статус православного єпископа, понижуючи його до рівня прелатів своїх кафедральних капітул. Цікаво, що офіційно прийнята традиція сплати номінатом на кафедральну гідність «подарунка» за отримання уряду, зобов'язувала православних платити більше, ніж платили католики. Натомість православні обтяжувалися меншими податками. Автор відстежує суттєві різниці в іменуванні єпископів: католики властиво називалися єпископами, православні ж переважно владиками (у цьому він не бачить меншовартості, а напередодні Берестейської унії ситуація навіть вирівнялась). Я. Крохмаль також спростовує думку, що вживання в стосунку до православних церков терміна *синагога* мало меншовартісний (пейоративний) зміст. Так, він фіксує певний баланс у становищі обох віровизнань. Автор не уникає таких гострих питань, як, наприклад, трактування католиками православних як «схизматиків», яких не визнавали за християн. У католицькому середовищі тривало протистояння щодо ребаптизації русинів (тобто це була не така вже й однозначна політика), часто мешканців православної Русі сприймали як екзотичне населення віддаленої країни, зрештою, означення *русини* і *схизматики* (розкольники) сприймали як синоніми.

Під впливом Реформації стосунки католиків і православних зазнали нової радикалізації. Відомо, що православним забороняли будувати нові церкви, хоча на Перемишльщині ситуація здавалася простішою. При цьому православні вдавалися до протестів в обороні своїх прав.

Саме звідси, на переконання Я. Крохмалю, брали початок проблеми між сусідами, які спричинювали затяжний конфлікт. На його думку, віровизнавальна толеранція, запроваджена внаслідок укладення Люблінської унії, наštтовхувалась на засаду «чия влада, того ж релігія». Задля аргументованості Автор зібрав переконливу статистику, яка ілюструє таку ситуацію: 34 % церков єпархії перебували під королівським (міським) патронатом, 60,6 % – шляхетським, 4,2 % – духовним. Автор ілюструє ситуацію на численних прикладах, які показують переваги впровадження в життя засад Варшавської конфедерації, а також їх порушення (яскравий приклад Диновського ключа у володіннях Катерини Ваповської, коли вона викупила православні церкви і перетворила їх на костьоли). Так, на терені єпархії побутовували цілий спектр релігійної політики: від віровизнавальної толеранції до дискримінації православних.

Далі Я. Крохмаль з'ясовує особливості відомої «календарної війни». Світські власті й уряд католицької дієцезії затвердили новий календар безумовно (акт 28.09.1582 р.), православна спільнота, як відомо, протестувала. Однак видається, на території Перемишльщини

³ Див., передовсім: Тимошенко Л. Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI – перша третина XVII ст.). Дрогобич, 2020. У монографії проблемі кризи Руської церкви присвячено велику увагу. Варто зазначити, що саме Л. Тимошенкові належить концепція «проявів кризи церкви».

найгучнішим був конфлікт у Дрогобичі (1596 р.). Однак згаданий конфлікт був запізнілим, тому, на нашу думку, дуже вірогідно, що Перемишльщина так і не включилася в «календарну війну» першої половини 80-х рр. XVI ст.

Огляд приватних контактів, віднотованих у джерелах по-різному, проілюстрований Я. Крохмалем прикладами конфліктів, а також змішаних шлюбів. Так, міжконфесійні бар'єри часто долалися.

Шостий розділ монографії присвячений огляду подій, названих «Від загальної до локальної унії». У ньому Я. Крохмаль переходить до представлення загальноцерковних проблем, які творили загальне тло генези Берестейської унії. На нашу думку, Авторська ретроспекція в глибину віків, наприклад, звернення до проблеми «унії» князя Данила Романовича, не має сенсу, адже прямого зв'язку ні з генезою унії, ні з Перемишльською єпархією це не має. Зі згаданого погляду цікавішими є сюжети, пов'язані з флорентійськими традиціями, однак прикладів з теренів Перемишльщини Автор, за невеликими винятками, не віднайшов. Католицький «уніонізм» він аналізує на основі поглядів С. Оріховського, тому одразу переходить до перебігу Берестейських синодів, яким передували реформи патріарха Єремії II (тут ще раз видно структурно-логічну нестрункність викладу матеріалу). Я. Крохмаль наводить приклади участі перемишльського владики М. Копистенського в помісних соборах, що відбувалися в Бересті. Тут, проте, виклад подій в Авторському трактуванні є досить фрагментарним і не має прямої проєкції на Перемишльську єпархію, деколи Автор демонструє неповну обізнаність з літературою предмета. Згаданий характер, на наше переконання, має і параграф про унію в Римі і Бересті. Автор слушно вказав на допущені раніше помилки при з'ясуванні питання про представників Перемишльщини на Берестейському православному соборі в жовтні 1596 р. Також слушними є декілька зауваг щодо позиції М. Копистенського на соборі.

На підставі участі М. Копистенського в антиунійному соборі в Бересті, Я. Крохмаль робить висновок про те, що ієрарх перестав бути єпископом периферійно розміщеної єпархії. Після церковного розколу 1596 р. перед православними постав новий виклик: з унією чи без неї?

Тут Я. Крохмаль удався до ширшої аналітики, яка виходить за межі його предмета дослідження – історії Перемишльської єпархії. Так, аналізуючи політику католиків у стосунку до православних, коли спочатку вони прагнули златинізувати своїх сусідів, дослідник фіксує зміни в католицькій парадигмі: в умовах Речі Посполитої католики розпочали масову кампанію, що мала на меті передовсім конверсії видних магнатів. Надаючи цим процесам характеру релігійної акультурації (а не тільки, скажімо, звинувачення в насильницькій полонізації та латинізації, як це робилося в історіографії), Я. Крохмаль говорить, що вони мали місце саме на пограниччі, передовсім на Перемишльщині, причому, конверсії часто були добровільними, вони характерні як для шляхти, так і для інших суспільних станів, навіть для селян (сюжет про конверсії на католицизм добре документується!). Дуже показовою є таблиця конверсій на католицизм у Самборі в 1572–1598 рр., а також таблиця хрещення русинів у католицькій кафедрі в Перемишлі в 1593–1599 рр., надалі процес загальмувався. Як уже мовилося, Я. Крохмаль не заперечує експансіоністських заходів католиків. Вже визнання цього є ознакою наукової безсторонності Автора, на що слід звернути увагу передовсім українським дослідникам.

Прикінцеві розважання Я. Крохмалю про дослідження Берестейської унії, незважаючи на його обізнаність у цьому питанні, є цікавими, але далеко не вичерпними. Вказуючи на недосконалість сучасної історіографії, Автор серед невирішених головних проблем, які мали вплив на генезу події, бачить лише релігійні конверсії в межах усієї Київської митрополії (на терені Перемишльської єпархії він їх уже дослідив), тобто це питання він зводить до того, чи конверсії православних на католицизм спричинили унію (конверсії у протестантизм він згадує лише побіжно). Іншою передумовою події Автор вважає ініціативи патріарха Єремії II, які спричинили відновлення практики скликання ієрархічних соборів, що

випрацьовували реформи, хоча, як відомо, Берестейські собори до 1595 р. проблему унії зовсім не зачіпали. Унійна ініціатива зазнала потужної підтримки світської і католицької влади Речі Посполитої. На думку Автора, роль процесів в генезі унії, які виходили з теренів Перемишльської єпархії, були недооцінені, особливо в стосунку релігійних конверсій (переходів на латинство). Він підтримує фактично думку Ігоря Смутка про те, що переходи в католицизм, пов'язані з ребаптизацією, часто закінчувалася не тільки латинізацією, а й утратою традиційної руської ідентичності конвертитів, що, на нашу думку, є спрощеним уявленням на ці складні процеси.

Уже тільки наведений загальний аналіз проблематики дослідження Я. Крохмалю показує, що він послуговується широким контекстним тлом історії Руської церкви переважно XV–XVI ст., наводить власне бачення генези унії, історія ж досліджуваної єпархії є для нього ніби тлом «другого ряду», насправді ж її минуле висвітлене дуже глибоко, аргументовано та досконало. До того ж маємо справу з цілком міждисциплінарним, джерельним та дуже аргументованим аналізом дослідницької проблематики доби Берестейської унії. Помічені деякі недокладності структурування праці (застосування в одному випадку хронологічного, а в більшості – проблемно-тематичного підходу) загально не шкодять позитивному враженню про монографічне дослідження.

Я. Крохмаль не виокремлює генезу на території Перемишльської єпархії мирянських організацій, не присвячує більшу спеціальну увагу резонансному єпископу Михайлові Копистенському (що було б логічно після розлогого сюжету про А. Радиловського), однак фахівцям зрозуміло, що згадані проблеми ретельно досліджені іншими істориками. Водночас варто було б поставити питання про те, яка форма організації братського руху на Перемишльщині була запроваджена: ставропігійська чи єпископська? У контексті генези унії варто було б пильніше придивитися до братської реформи релігійного життя, а отого ж саме Перемишльщина (після Львівсько-Кам'янецької єпархії) була другою територією, де братський рух розвинувся найінтенсивніше.

На нашу думку, інституційна історія Перемишльської єпархії була б більш досконалою, якби Я. Крохмаль спеціально (а не побіжно) розглянув функціонування основних єпархіальних інституцій: єпископського, намісницького та парафіяльного урядів крізь призму їх прерогатив та особливостей на тлі інших єпархій Київської митрополії. Спеціального розгляду потребує й історія кафедрального крилосу⁴. Окремого, а не часткового розгляду, потребує й проблема економічного підґрунтя функціонування церкви чи, скажімо, виокремлення питання патронату, складовою частиною якого було право подавання.

Щодо контекстного характеру історії Перемишльської єпархії, погляди Я. Крохмалю слід вважати прогресивними на тлі польської історіографії, загалом консервативної до проблем історії Руської церкви. Так, він відкинув цілу низку застарілих концепцій, навіть у питанні кризи православ'я як причини Берестейської унії. Приклади з історії досліджуваної єпархії, незаперечно задокументовані та аргументовані, показують усю складність процесів, що призвели до укладення локальної унії, яка спричинила розкол. Висвітлені Я. Крохмалем процеси реформування релігійного життя на терені досліджуваної єпархії мають бути враховані в подальших дослідженнях.

Проте, як видається, до вирішення головної проблеми історії Київської митрополії XVI ст. – генези Берестейської унії, Автор лише підступився. На наше переконання, неврахування історії руської релігійної культури, передовсім на рівні розвитку літератури та книжності (наприклад, поширення на терені єпархії топосу *богоспасаємого граду*⁵ та ін.), є вадою старої історіографії, яку Я. Крохмаль так і не подолав, тим більше, що саме з теренів досліджуваної єпархії походить величезна і безцінна колекція рукописів та стародруків (переважно

⁴ Див. докл.: Тимошенко Л. Крилоси єпископських кафедр Київської митрополії у XVI – на початку XVII століть: місце в системі церковно-адміністративної організації, повноваження та особливості функціонування // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2017. С. 135–164.

⁵ Див.: Тимошенко Л. Сакралізація міст Перемишльської і Холмської єпархій унаслідок поширення топосу Богоспасаємого граду (XVI – перша половина XVII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. XXI. Дрогобич, 2019. С. 221–230.

зі збірки колишньої Перемишльської капітули)⁶. Без цього, на наше переконання, дискусії про кризу церкви часто виглядають безплідними⁷. Крім того, врахування розвитку релігійної культури могло б значно скоректувати уявлення про периферійність Перемишльської єпархії, принаймні вже в XVI ст.

Насамкінець висловлюємо тверде переконання, що рецензована монографія Я. Крохмалю є на сьогодні найкращою єпархіальною історією в хронологічних межах до кінця XVI ст.

Дата надходження статті: 15.07.2025

Дата прийняття статті: 19.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025

⁶ Як відомо, книговидання на території Перемишльської єпархії з'явилося лише в другій декаді XVII ст. Однак з Перемишльщини походить велика кількість релігійних рукописних книг, які навіть скаталогізовані. – Див.: *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog. Wyd. drugie zm.* / Oprac. A. Naumow oraz A. Kaszlej przy współpr. E. Naumow i J. Stradomskiego. Kraków, 2004; Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог. – Т.1: XI-XVI ст. / Уклад. М.М. Кольбух (голов. ред.), Т.М. Гуцаленко та ін. Львів, 2007. Див. також каталог рукописних Учительних євангелій: Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. Київ-Львів, 2011. В історіографії поширене уявлення про те, що релігійна рукописна та стародруківана книга, які обслуговувала конкретні парафії Київської митрополії, належить до категорії масових церковних джерел.

⁷ Проблему розглянуто в: Тимошенко Л. Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI – перша третина XVII ст.). Дрогобич, 2020; його ж. Феномен Берестейської унії (XVI – початок XVII ст.). Дрогобич, 2024.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Випуск 18/60 (2025)

Головний редактор *Юрій Стецик*
Технічний редактор *Галина Гриценко*
Коректор *Олександр Голубєв*

Підписано до друку 30.09.2025 р. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 22,32. Тираж 50. Замовлення № 1025/786.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво та друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Тел.: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

DROHOBYCH IVAN FRANKO STATE
PEDAGOGICAL UNIVERSITY

UKRAINIAN HISTORICAL STUDIES

Issue 18/60 (2025)

Editor-in-chief *Yuriy Stetsyk*
Technical Editor *Halyna Hrytsenko*
Corrector *Oleksandr Golubev*

Signed for printing on 30.09.2025 p. Format 60x84/8. Offset paper.
Times New Roman Font. Digital printing. Printer's sheet 22,32.
Circulation 50. Order № 1025/786.
Printed from the finished original layout.

Printing House – Publishing House “Helvetica”
6/1 Inglezi, Odessa, 65101
Phone +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Certificate of the subject of publishing business
DK No. 7623 dated June 22, 2022